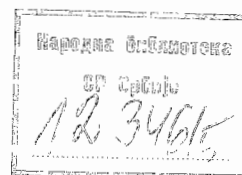

ideja

časopis za teoriju savremenog društva 1/87

Uvodna riječ

Uvodna riječ
Vladimir Bećković
Uvodna riječ
Vladimir Bećković
Uvodna riječ
Vladimir Bećković
Uvodna riječ
Vladimir Bećković
Uvodna riječ
Vladimir Bećković

Uvodna riječ
Vladimir Bećković
Uvodna riječ
Vladimir Bećković
Uvodna riječ
Vladimir Bećković

Ekonomika

Stvarnost i ekonomska kriza
Povredni sistem i ekonomska kriza u Jugoslaviji
Kako je industrijska politika generator japanskog čuda?

Vojin Đaković
Tanja Burić
Stobodan Korot

Psihologija

Preventivna psihologija - pomoć koja i sama traži pomoć
Prevenција, vrednosni sistem i stil življenja
Vasnitane za psihoterapiju
Opasnost psihijatrizacije
Neurotizam i ekstreverzija maloljetnih delinkvenata

eslajp Berger
Dušica Berger
Dragan Vuković
Jovan Račković
Viktor Žepić

ideje

ČASOPIS
ZA TEORIJU
SAVREMENOG DRUŠTVA

Prvi broj »Ideja«
pojavo se januara 1970. godine.
Do Devetog kongresa SSOJ
»Ideje« izlaze kao časopis
Saveza studenata Jugoslavije,
a od 1974. godine kao časopis
Saveza socijalističke omladine Jugoslavije.
Izdavač: NIRO »Mladost«
direktor: Bratislav Grubačić
predsednik programskog saveta: Lev Kreft
Rukopise slati na adresu Redakcije:
Časopis »Ideje«, Maršala Tita 2/II, Beograd
Telefon: 687-875
Telex: 12743 yu mladost

redakcija
Hristo PETRESKI
Igor BAVČAR
Vitomir ŽEPINIĆ
Svetozar MAROVIĆ
Karel TURZA
Radoš RADIVOJEVIĆ
Agim ZOGAJ
glavni i odgovorni
urednik
Radoš RADIVOJEVIĆ
sekretar redakcije
Slađana RADIŠIĆ
umetnički i tehnički
urednik
Miša ŽIVANOVIĆ

Sadržaj

Ideje broj 1/1987. godina XVII

FILOZOFIJA

- 5/ **Miloje Petrović**
Marks i Rasl
- 37/ **Slobodan Prošić**
Merlo-Pontijeva dijalektika vidljivog
- 51/ **Vilijem Drej**
R. G. Kolingvud i razumevanje radnji u istoriji
(preveo *Zlatomir Milošev*)
- 69/ **Radomir Dorđević**
Istorija kao predmet filozofije: smisao
maksimalističkih ideja i programa
- 75/ **V. N. Šerdakov**
Smisao života kao filozofsko-etički problem
(preveo *Dobriilo Aranitović*)

EKONOMIJA

- 87/ **Vojin Daković**
Stvarnost i ekonomska nauka
- 97/ **Tanja Đurić**
Privredni sistem i ekonomska kriza u Jugoslaviji
- 111/ **Slobodan Korać**
Da li je industrijska politika generator japanskog
čuda?

02346/5
»IDEJE« — časopis Saveza socijalističke omladine Jugoslavije za teoriju savremenog društva. Časopis izlazi dvomesečno. Cena jednog primerka 700.— dinara, dvobroj 1.000.—. Godišnja pretplata 3.500 dinara. Za inostranstvo dvostruko. Žiro-račun broj 60801-603-15297 — za »Ideje«. Prodajno odeljenje: telefon 686-420. Rukopisi se ne vraćaju. Korektor Dušan Časić. Štampa »Srboštampa«, Dobračina 6—8, Beograd. Mišljenjem Sekretarijata za kulturu SR Srbije br. 413-32/72-03 od 27. jula 1972. godine časopis je oslobođen osnovnog poreza na promet. Štampanje ovog broja završeno je 11. V 1987. godine. Tiraž: 1.500 komada. »Ideje« broj 2-3, izlazi 29. VI 1987. godine.

YU ISBN 86-7159-058-5

PREVENCIJA

- 125/ **Josip Berger**
Psihološka prevencija — pomoć koja i sama traži pomoć
- 127/ **Dušica Berger**
Prevencija, vrednosni sistem i stil življenja
- 132/ **Dragan Vukotić**
Vaspitanje za psihoterapiju
- 138/ **Jovan Rašković**
Opasnosti psihijatrizacije
- 142/ **Vitimir Žepinić**
Neuroticizam i ekstraverzija maloljetnih delinkvenata
- 145/ **Lina Kjostarova Urkovska**
Preventivna uloga psihologije u unapređivanju interpersonalnih relacija nastavnika — učenika
- 149/ **Ksenija Kondić, Vesna Lazović i Jelena Mutavdžić**
Dečije neuroze

OSVRTI I PRIKAZI

- 157/ **Vladimir Gligorov**
Metodologija društvenih nauka
- 161/ **Dubravka Žarkov**
Zagonetka omladine
- 164/ **Dubravka Stajić**
SKJ, kriza, demokratija
- 167/ **Dragan Popović**
Estetika i duh »Lepenskog vira«

marks i rasl

miloje petrović

Raslov odnos prema Marksu nije svestranije ni dublje istraživani, ali nije ni sasvim zanemaran ni u jednoj ozbiljnijoj filozofskoj raspravi u našoj filozofskoj literaturi o njegovoj filozofiji.¹ Ukoliko je Raslov odnos prema Marksovoj filozofiji istraživani on je, manje ili više, ostajao u okvirima ispitivanja i ocenjivanja Raslovih sudova o Marksovim razmatranjima društvenih problema svoga vremena i političkih konsekvencija koje su Marks i njegovi sledbenici iz njih izvlačili, a manje je bio koncentrisan na Raslove opaske i kritičke primedbe učinjene filozofskim aspektima Marksovog mišljenja. Izgleda kao da se zaboravilo da su Marksove analize građanskog oblika proizvodnje života vođene i obavljene sa stanovišta filozofije »istinske zajednice«. Marksov zahtev za preinakom građanskog sveta utemeljen je na »materijalističkom shvatanju istorije«, dakle, na sasvim određenoj interpretaciji sveta. Te činjenice Rasl je bio potpuno svestan. Zato je njegov pristup Marksu, osobito njegovim nefilozofskim aspektima mišljenja, metodološki lišao preko rasvetljavanja i kritike Marksove filozofije koja je u osnovi svih ostalih aspekata Marksove duhovne i revolucionarne delatnosti. Istina, Raslov interes za Marksovu misao u njezinim filozofskim aspektima nije motivisan toliko potrebama njegove filozofije koliko je determinisan njegovim interesom za pitanja političke filozofije i za vizijom socijalizma koja se ugrađivala u politički program socijalističkog pokreta u Evropi a pre svega u nemačkoj socijaldemokratskoj partiji kao najmasovnijoj političkoj organizaciji radničke klase u Evropi krajem prošlog veka. Njegova najranija knjiga *Nemačka socijaldemokratija* (1896), koja se pojavila samo nepunu godinu nakon objavljivanja Bernštajnovne knjige *Problemi socijalizma i zadaci socijaldemokratije* (1895), ne bavi se samo političkim ciljevima nemačke socijaldemokratije nego, mnogo šire, brojnim aspektima vizije socijalizma s veoma naglašenim akcentiranjem Marksovih referenci ne samo o društvu i socijalizmu nego i o temeljnim naznakama materijalističkog shvatanja istorije. Raslov interes za »principe socijalne rekonstrukcije« postojećeg građanskog

¹ Arif Tanović, *Bertrand Rasl — filozof i humanist*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, posebno str. 221—233; Gafo Petrović, *Suvremena filozofija*, Školska knjiga, Zagreb, 1979, str. 193—212, posebno str. 207—211; Knjazeva Svetlana, *Misaoni razvoj Bertranda Hasla*, u: Bertrand Rasl, *Ljudsko znanje*, Nolit, Beograd, 1961, str. 11—37, posebno str. 27—30; Danilo Pejović, *Suvremena filozofija Zapada*, Matica hrvatska, Zagreb, 1967, str. 33—49, posebno str. 47—49; Dragan Jeremić, *Suvremena filozofija Zapada*, Srpsko filozofsko društvo, Beograd, 1952, str. 136—141.

kog sveta na nužan način ga je terao na filozofski susret s Marksom. Iako je taj susret posredovan prvenstveno Raslovim odnosom prema teorijskom i praktičnom »marksističkom socijalizmu«, on nije neposredno tekao pod uticajem oktobarske revolucije i sovjetskog modela ustrojstva socijalizma. Raslov interes za filozofske dimenzije Marksovog mišljenja nije neposredno motivisan tom činjenicom iako je njeno postojanje bilo od značaja za izvesne tonove Raslove kritike Marksove filozofije a možda je igrala i presudnu ulogu u njegovom neprihvatanju materijalističkog shvatanja istorije u doslednom Marksovom konceptu. Rasl ne valorizuje Marksove filozofske naznake sa stanovišta i iz aspekta društvene prakse koja se u staljinističkom modelu izdavala za ostvarenu Marksovu misao. Naprotiv, ta je praksa Raslu samo potvrđivala neke aspekte Marksove misli uz, isto tako, poricanje nekih drugih njenih aspekata. Veza između Marksove misli i »boljševičke prakse i teorije« koju Rasl istražuje i u koju nipošto ne sumnja bila je širok prostor gomile dokaza u prilog stavu da se u Marksovom materijalističkom shvatanju istorije ipak skriva »filozofija sile« koja se obelodanjeno potvrđuje u »boljševičkoj praksi i teoriji«. No isto tako treba reći da Rasl, stavljajući analizu te prakse i teorije u kontekst Marksovog mišljenja, pokazuje kako se ona konstituise u mnogome i mimo Marksa i njegovih humanističkih intencija. Raslov stav prema Marksu formirao se pretežno u procesu stalnog konfrontiranja »boljševičke prakse i teorije« s Marksovom vizijom »istinske zajednice« i stalnim odmeravanjem mogućnosti njenog ostvarenja u kontekstu konstituisanja »boljševičke prakse i teorije«.

Raslova kritika Marksa i uopšte njegova polemika sa Marksom trajala je sve od objavljivanja studije o nemačkoj socijaldemokratiji pa skoro sve do kraja njegovog dugog i veoma plodnog života. Posle svoje prve analize i kritike Marksa u *Nemačkoj socijaldemokratiji*, Rasl je dalje, u nizu dela, na primer, u *Slobodi i organizaciji 1814—1914* (1934), *Istoriji zapadne filozofije* (1946) i *Mudrosti Zapada* (1959) proširivao, dopunjavao i dublje argumentovao kritičke opaske o raznim aspektima Marksove misli. Osim ovih dela, u velikom broju drugih spisa, eseja i političkih rasprava naići će se na kraće ili duže reference o raznim aspektima sadržaja Marksovog mišljenja. Zato je za tole celovitiji uvid u Raslov odnos prema Marksu nužno uzeti u obzir i takve tekstove. Pa ipak se čini da gore pomenuta četiri Raslova dela predstavljaju sasvim pouzdanu sliku o njegovom odnosu prema Marksu. Ono što je Rasl govorio o Marksu izvan ovih dela manje-više je ponavljanje osnovnih teza iz naznačenih spisa. Istina, izvan pomenutih dela ponekad Rasl govori o Marksu ono što je već rekao u ovim delima, ali to čini drugim povodom pa zato i u drugoj stilizaciji.

Već prvi tragovi Raslovog kritičkog odnosa prema Marksu u spisu *Nemačka socijaldemokratija* nagoveštavaju sasvim određeno u kome će se smeru kasnije razvijati kritika Marksovih pogleda. Prvi put u ovoj raspravi Rasl govori o *Manifestu komunističke partije* (1848) kao tekstu koji je »gotovo neprevaziden u literarnoj valjanosti« dodajući uz ovu, reklo bi se, estetsku ocenu, da je to »jedan od najboljih uzoraka političke literature koja je ikada proizvedena«. No, čini se da je od suštinske važnosti za presuđivanje Raslovog kritičkog odnosa prema Marksovoj misli u *Manifestu komunističke partije* stav da je u njemu sadržano »nešto od epske sile materijalističke teorije istorije« koje otkriva »njenu svirepu, nesentimentalnu fatalnost, njeno prezre-

nje morala i religije, njenu redukciju svih socijalnih odnosa na slepo dejstvo apersonalnih proizvodnih snaga«. ² Ovde je Rasl na najpregnantniji način izrazio svoj stav prema Marksovom materijalističkom shvatanju istorije kvalifikujući ga kao »fatalističko«.

Ovo su prvi tragovi Raslove interpretacije materijalističkog shvatanja istorije koji su ostali neprevazideni okvir kritičkih procena i ocena u njegovim kasnijim referencijama o Marksovoj filozofiji. Ona je u središtu pažnje njegove *Istorije zapadne filozofije* i u *Mudrosti Zapada*. Iako je Rasl doista u ova dva dela izložio svoje shvatanje Marksove filozofije, on ih nije smatrao nekim kompedijem koji bi celovito reprezentovao njegovo mišljenje o Marksu, nego je za takav smatrao spis *Sloboda i organizacija*. Kad god govori o Marksovoj filozofiji Rasl upotrebljava za njenu oznaku izraz »marksistička filozofija«. Po njegovom mišljenju nju konstituise tri međusobno povezana dela: *materijalizam, dijalektika i radna teorija vrednosti*. Tako konstituisana, Marksova je filozofija »poslednji veliki sustav koji je dalo devetnaesto stoljeće«. ³ Nema za Rasla spora da li se Marksova misao može nazvati filozofijom. Struktura te misli ne samo da je čini filozofskom nego je imanentno predstavlja kao »veliki filozofski sistem« koji stoji u redu drugih velikih filozofskih sistema iz devetnaestog veka. Tako shvaćena Marksova filozofija predmet je razmatranja u *Istoriji zapadne filozofije*. Istraživanja Marksove filozofije kao »velikog sistema« filozofije nametnulo je na logičan način pitanje izvora toga sistema.

Izvori marksističke filozofije

Za razliku od mnogih Marksovih filozofskih interpreta i istoričara filozofije koji pitanje filozofskog porekla Marksove misli smatraju »jednostavnim« Rasl smatra, sasvim suprotno, da ono »nije tako jednostavno« kako se obično misli. Jer se u strukturi Marksove filozofije prepliće više snažnih uticaja. Reč je o filozofskim i nefilozofskim uticajima pod kojima se oblikovala njegova misao u »veliki sistem« i koji su ušli u njegov »sastav« i postali »sastavni delovi« sistema: Hegelova dijalektika, engleska klasična politička ekonomija i materijalizam. Svim tim izvorima Marks je dao »novo obeležje« time što je Hegelovu dijalektiku »obrnuo s glave na noge«, klasičnoj ekonomiji je »promenio pokretačku snagu« ⁴ a materijalizam preoblikovao u »praktični materijalizam« koji »postaje u praksi ekonomija«. ⁵

Interesantno je da Rasl tvrdi da je Marks »obrnuo« Hegela »usvajajući materijalističko učenje osamnaestog veka« iako na više mesta u nizu svojih spisa, pa i u *Mudrosti Zapada* gde se nalazi ova tvrdnja, tvrdi da se Marksov materijalizam potpuno razlikuje od tog tipa materijalizma. Jedini uticaj koji Rasl priznaje da su izvršili domarkovski materijalisti na Marksa je u shvatanju religije. ⁶

² Alan Wood, *Bertrand Russell, The Passionate Sceptic*, London, 1957, str. 37.

³ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, Mladost, Zagreb, 1970, str. 273.

⁴ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, Kosmos, Beograd, 1962, str. 749.

⁵ *Ibid.*, str. 750.

⁶ »... materijalisti su iskreno zastupali ateističku poziciju. Religija, u ma kom obliku, drži se opasnom i svjesnom laži koju šire i potiču vladari i svećenici u svome vlastitom interesu, budući da je lakše vladati nad neupućenim. U tom pogledu Marx također duguje materijalistima kad govori o religiji kao opijumu naroda. Napuštajući religiju i metafizičku spekulaciju, materijalisti su željeli pokazati čovječanstvu put znanosti i razuma, koji vodi u neku vrstu zemaljskog raja. Taj stav oni dijele s enciklopedistima, a Marksov utopijski socijalizam takođe je nadahnut tim mislima« (Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 234—235).

Rasl primećuje da se Marksova filozofija razvijala i pod Vikovim uticajem. On tvrdi da su Marks i Engels »proučavali Vicova djela«, da je Marx »sigurno poznao Sciencu Nuovu«, ali da uprkos tome Marks »možda nije posve svjestan« njegovog uticaja. Taj se uticaj oseća u Marksovom materijalizmu koji »je više učenje o djelatnosti koje se vraća Vicu« i u shvatanju »koje jako podsjeća na Vicovu formulu«.7

Rasl dalje smatra da su Marks i njegovi sledbenici »naslednici Lokovi«8 i da je Marks u dubokoj »povezanosti s filozofskim radikalizmom«,9 Bentamom, Dž. S. Milom, zato što »produžava njihov racionalizam i njihovu opoziciju prema romantičarima« jer je od njih započeo razvitak klasične političke ekonomije koji »vodi ravno k socijalizmu i Marxu«.10

Imajući u vidu mnoštvo uticaja pod kojim se formirala Marksova filozofija u veliki filozofski sistem, Rasl je zaključio da »je Marksov sistem eklektičan«11 i da zbog toga »je gotovo sigurno da će svako prosto tvrđenje o njemu biti pogrešno«. Zbog toga što se u Marksovoj filozofiji ukrštaju mnogi uticaji koje on nije uspevao uvek da oblikuje u sintezu u kojoj bi se oni do kraja utopili nije moguće izricati o njegovoj filozofiji neprotivrečne sudove. Filozofske niti koje se spleću u Marksovoj filozofiji nisu samo osnova za različite interpretacije njegove filozofije nego i za različitu popularnost njegovih ideja u svetu. Tako je po Raslovom mišljenju Marksovo hegelovstvo moglo »biti glavni razlog što marksizam nikad nije bio u Engleskoj stvarno popularan«.12

Nije sporno da je Rasl tačno uočio mnoštvo filozofskih uticaja pod čijim se uticajem oblikovala Marksova filozofija kao što nije manje istinito da on u tom pogledu nije uvek originalan, jer se u filozofskoj historiografiji na njih više puta ukazivalo, ali podleže sumnji njegova tvrdnja da je Marksov sistem eklektičan. Čini se da se ta teza protivi i nekim Raslovim stavovima o Marksovoj filozofiji. Postavlja se pitanje kako je Rasl mogao nazvati Marksovu filozofiju »velikim sistemom« a da taj sistem drži za eklektičan. Zar doista može biti uvršćen u velike filozofske sisteme prošlog veka sistem koji je prost mehanički zbir različitih učenja? Može li se »marksističkom učenju« pripisati da je »visoko razvijeno«13 tvrdeći istovremeno da je ono »eklektičko«? To su samo neka pitanja koja se postavljaju iz konteksta Raslovih teza o Marksovoj filozofiji a koja ozbiljno potresaju tezu o eklektičkom karakteru Marksove filozofije. Činjenica da je jedan veliki filozofski sistem izrastao iz mnoštva prethodnih filozofija kao njihova kritika i prevladavanje ne potvrđuje njegovu eklektičnost. Ako bi se na temelju filozofskog porekla velikih filozofskih sistema devetnaestog veka tvrdilo da su oni »eklektički«, onda bi se moralo tvrditi da su svi veliki filozofski sistemi klasične nemačke filozofije, da samo njih pomenemo, u osnovi eklektični. Izgleda stoga da je Raslova teza o eklektičnosti Marksove filozofije ishitrena iz njegove nepodnošljivosti suštinskih Marksovih ideja a ne iz stvarne njihove suštine i njihovog filozofskog porekla.

7 *Ibid.*, str. 271.

8 Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 616.

9 Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 270.

10 *Ibid.*, str. 269.

11 Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 616.

12 Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 270.

13 *Ibid.*, str. 272.

Istina, izvori Marksovog »praktičnog materijalizma« su brojni, ali njegov filozofski novum ne može se dovesti u pitanje. Izgleda da je toga bio svestan i Rasl, sudeći bar po tome što je ukazao na teškoće na koje se nailazi pri pokušaju da se Marksov filozofski sistem klasifikuje u neki već poznati filozofski pravac, orijentaciju ili filozofsku školu. Očigledno da to i nije moguće, jer Marks prevazilazi i ostavlja iza sebe sve te pravce, orijentacije i škole utemeljujući »novi materijalizam« — »praktični materijalizam«. Istina, ima privruga u Raslovim tekstovima da se Marksova filozofija ne može smestiti u neki već omeđeni filozofski pravac ne samo zbog njenog svojevrsnog karaktera nego i zbog svoje eklektičke strukture. Međutim, ipak izgleda da je glavni razlog neuspeha da se Marks smesti u neki »filozofski tabor« po Raslu višeznačnost i bogata slojevitost Marksove filozofije. Ona ipak zbog toga ostaje »veliki sistem« u nizu velikih filozofskih sistema prošlog veka.

Dijalektički materijalizam

Marksov »filozofski materijalizam« je, kaže Rasl, »dijalektički materijalizam«. To je »filozofski sustav za koji njegove pristalice tvrde da ima univerzalan djelokrug«.14 Marksov materijalizam je samo jedan od pravaca materijalizma, jer je »materijalizam... reč koja ima mnogo značenja«15 budući da materija kao osnovna njegova kategorija može biti shvaćena na mnogo različitih načina. Rasl primećuje da Marks posmatra materiju u jednom specifičnom, posebnom, »naročitom smislu, a ne kao materiju atomista, koja nema nikakvih ljudskih elemenata«.16 Zato Marksov materijalizam nije identičan materijalizmu osamnaestog veka. »Marxov filozofski materijalizam nije mehaničkog tipa«.17 Suštinu svoga materijalizma Marks je po Raslovom uverenju najcelovitije izložio u *Tezama o Fojerbahu* (1845). One najsnažnije reprezentuju suštinu Marksovog »praktičnog materijalizma«. Zapravo Marksov materijalizam je »učenje o djelatnosti«18 a ne o materiji po sebi. Po Raslovim rečima, Marks je od idealizma »preoteo učenje o delatnosti« koje je idealizam redukovao na »delatnost duha« a Marks preokrenuo u materijalnu delatnost ljudi. Zbog toga je Raslu Marksov materijalizam »više ličio na ono što danas podrazumevamo pod instrumentalizmom«.19 Rasl je tačno uvideo da Marks ne operiše sa nekritičkim pojmom materije, ne misli na nju kao na nešto jednostavno opipljivo u suptinosti prema mišljenju. Rasl je uvideo da je Marks u *Tezama o Fojerbahu* podvrgao kritici »dotadašnji materijalizam« što je čulnu stvarnost shvatio u obliku »objekta«, tj. samo kao predmet čula a ne kao predmetnu čulnu ljudsku delatnost. Šta je istinski »materijalno« za Marksa mnogo preciznije od Rasla definiše Eugen Fink na sledeći način:

14 *Ibid.*

15 Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 752.

16 *Ibid.*, str. 750.

17 Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 271.

18 *Ibid.* (»Hegel daje svojoj metodi ne samo epistemološki nego i ontološki status. Na toj osnovi Hegel dalje izvodi dijalektičko tumačenje prirode... Tu vrstu besmislice preuzeli su u cjelosti marksisti, osim što su naravno Hegelovu predrasudu u vezi s duhom zamijenili s Lametrijevim materijalističkim načelima«, *ibid.*, str. 250—251).

19 Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 749.

»Istinski ‚materijalno‘ za njega je ljudska delatnost, napredujuće preobraženje sveta od strane čoveka. Samo opažajućem materijalizmu on protivstavlja delatni, aktivni materijalizam, poima ono stvarno polazeći primarno od *delujućeg bivstva*, delujućeg čoveka. Doduše, ljudska delatnost ima svoje ‚prirodne‘ pretpostavke... ove su prethodno date na sirov prirodan način... ali na toj pozornici čovek počinje dugo putovanje povesti, u kojoj on menja sebe i materijalne uslove svoje egzistencije.«²⁰

I Rasi misli da je za Marksa »čist objekt, nezavisno od subjektivnosti onoga koji percipira, samo... sirov materijal koji se transformira u procesu saznanja.«²¹ Rasi tačno tumači Marksa kad konstatuje da se u njegovom »praktičnom materijalizmu« »i subjekt i objekt i onaj koji saznaje i stvar koja se saznaje, nalaze u jednom neprekidnom procesu uzajamnog prilagođavanja« i s pravom ističe da je Marks taj proces smatrao dijalektičkim. Tako je Marks, prema Raslu, dijalektiku vezao za proces konstituisanja čoveka i njegovog sveta, a ne za prirodu odnosno materiju po sebi.

Rasi veoma dobro uočava da Marks ne shvata stvarnost, prirodu, materiju, kao, kako reče Ernst Bloh, »autarkni prius kao čisto predljudsku bazu« nego kao »uzajamno delujuće posredovanje subjekta i objekta.«²² Rasi se osvrnuo na spoznajne konsekvencije koje proizlaze kao logična posledica iz tako pojmljene stvarnosti dobro interpretirajući Marksa kad kaže: »Mi primećujemo stvari samo kao deo procesa delanja u odnosu na njih« i zato »svaka teorija koja izostavlja akciju samo je jedna apstrakcija koja nas odvodi na pogrešan put.«²³ Ovakvo tumačenje je u potpunoj saglasnosti sa Blohovim interpretiranjem »spoznajnoteorijske grupe« Marksovih teza o Fojerbahu koje završava stavom: »Bez samog pojmljenog faktora, rada, prius bića, koji nikako nije faktum brutum ili datost, ne može biti pojmljen u ljudskoj istoriji.«²⁴

Rasi primećuje da koliko je njemu poznato »Marks je bio prvi filozof koji je kritikovao pojam ‚istine‘ sa ovog aktivističkog gledišta« iako po njegovom mišljenju »kod njega kritika ovog pojma nije bila suviše naglašena«²⁵ Naravno, Marks svoju kritiku teorije istine kao adekvatne slike znanja o predmetu nije razvio u neku celovitu teoriju, ali se ne može reći da je nije veoma naglasio u tezama o Fojerbahu, a naročito u drugoj tezi. Doista je tačno da je Marks prvi mislilac koji je podvrgao kritici teoriju istine kao adekvacije sa stanovišta »praktičnog materijalizma«. Zasluga je Raslova što je to pošteno priznao istakavši uz to da je za Marksovu teoriju »bitno... što odriče realnost ‚oseta‘ onako kako su ga shvatili britanski empiričari.«²⁶ Rasi nije ostao samo pri povlačenju stroge linije koja deli Marksa od empirizma nego je uspeo i da odlučno istakne liniju koja razdvaja Engelsov i Lenjinov materijalizam i teoriju odraza, iz njega izvedenu, od Marksovog materijalizma i njegove kritike shvatanja saznanja kao održavanja. On kaže:

»Ja mislim da može biti problematično Engelsovo razumevanje Marksovih pogleda na prirodu materije i na pragmatički karakter istine; nema sumnje da je on mislio da se slaže s Marksom, ali u stvari on je bio bliži ortodoksnom materijalizmu.«²⁷

Doista, Engels je ortodokсни materijalista čiji se materijalizam razlikuje od dotadašnjeg materijalizma samo svojim dijalektičkim predznakom. Zapravo, Engelsov dijalektički materijalizam je samo »obrnuto hegelovstvo« kome je bilo dovoljno da Hegelov pojam prosto zameni i na njegovo mesto stavi pojam materije. Rasi konstatuje da u Engelsovom *Anti-Diringu* »potanka dijalektička objašnjenja vrenja vode s pomoću prijelaza kvantiteta u kvalitetu, s pomoću protivrječnosti i negacije negacije ne zadovoljavaju ni za dlaku više nego Hegelova filozofija prirode.«²⁸ Dijalektički materijalizam je hegelijanska naturfilozofija koja ni po čemu ne prevazilazi svoj filozofski izvor — Hegelovu filozofiju prirode. Tu tezu o inkorporiranju Hegelove dijalektike prirode u dijalektički materijalizam Engelsa dele i neki marksistički kritičari Engelsa. U tom pogledu je najistaknutiji Lućio Colleti.²⁹ Marksova kritika »dotadašnjeg materijalizma« pogađa u celini i Engelsa uprkos tome što je on, sledeći »krivi Hegelov primer«, kako kaže Lukač, proširio dijalektiku i na područje prirode po sebi.

Spoznajna konsekvencija Engelsovog dijalektičkog materijalizma bila je nužno njegovo shvatanje saznanja kao održavanja a istine kao adekvacije znanja predmetu saznanja. Rasi tačno uočava da je u okviru ortodoksnog materijalizma, kome je Engels bliži nego Marksu, istina stvar kontemplacije a ne prakse.

Za razliku od mnogih kasnijih marksističkih filozofa koji ne uvažavaju postojanje razlike u osnovnim ontološkim i gnoseološkim stavovima Marksa i Engelsa, Rasi ostaje dosledan u insistiranju na toj razlici. Uverenje o identičnosti Marksovih i Engelsovih filozofskih stavova u području tradicionalne ontologije i spoznajne teorije izgleda da odista počiva na Engelsovoj uverenosti da u svemu u tim oblastima ima identične poglede sa Marksom. Ali očigledno, to je uverenje nezasnovano, ono ostaje u sferi njegove subjektivne uverenosti. Rasi je s pravom konstatovao da Lenjin nije priznavao nikakvu diferenciju između Marksa i Engelsa i da je u *Materijalizmu i empiriokriticizmu* »usvojio poglede koji su mnogo bliži pogledima Engelsa nego pogledima Marksa.«³⁰ S pravom tvrdi Rasi da je Lenjin potpuno ignorisao Marksove teze o Fojerbahu u svemu pristajući uz Engelsa, koga inače i najviše citira u *Materijalizmu i empiriokriticizmu*.

Uprkos tome što Rasi tačno uočava diferenciju između materijalizma Marksovih teza o Fojerbahu i Engelsovog dijalektičkog materijalizma u *Anti-Diringu*, on upotrebljava pojam »dijalektički materijalizam« za oznaku Marksove i Engelsove filozofije, odnosno »praktičnog materijalizma« i ortodoksnog dijalektičkog materijalizma. To što Rasi podvodi pod isti pojam dva sasvim različita materijalizma nipošto ne znači priznanje njihove identičnosti. Međutim, ni jednom ni drugom ne može se poreći »dijalektičko« kao zajednički predznak. Rasi zna da je za

²⁰ Eugen Fink, *Osnovi fenomenologije ljudskog postojanja*, Nolit, Beograd, 1964, str. 242

²¹ Bertrand Rasi, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 749.

²² Ernst Bloh, *Marksove teze o Fojerbahu*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 28.

²³ Bertrand Rasi, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

²⁴ Ernst Bloh, *Marksove teze o Fojerbahu*, cit. izd., str. 28.

²⁵ Bertrand Rasi, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Bertrand Russell, *Legitimacy versus Industrialism 1814—1848*, Allen and Unwin, London, 1965, str. 197.

²⁸ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272.

²⁹ »Drama je marksizma da je... preuzeo doslovce [usp. Engelsovu *Dijalektiku prirode*] Hegelovu ‚dijalektiku materije‘ proglašivši je višim oblikom materijalizma.« (Lucio Colleti, *Ideologije i društvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1982, str. 260).

³⁰ Bertrand Russell, *Legitimacy versus Industrialism 1814—1848*, cit. izd., str. 200.

Marksa dijalektika uvek vezana za proces uzajamnog delovanja subjekta i objekta a da za Engelsa predstavlja način konstituisanja same materije kao objektivne stvarnosti subjektom neposredovane. Rasl s razlogom povlači diferenciju između Engelsovog materijalističkog hegelovstva i Marksovog »praktičnog materijalizma« odnosno materijalizma prakse. Ali Rasl neadekvatno tumači Marksov pojam materije redukujući ga isključivo »na način produkcije« kao najvažniji odnos čoveka prema materiji. Ta sužena redukcija značenja prakse na »način produkcije« je osnova na kojoj navodno »Marksov materijalizam postaje u praksi ekonomija«. ³¹

Marks i Hegel

Raslova generalna okvirna teza je da »Hegelova filozofija živi još osobito u dijalektičkom materijalizmu Marxa i Engelsa«. ³² U produžetku te misli je i stav: Marks je »naslednik Hegelov« zato što kao i on »veruje u jednu racionalnu formulu koja obuhvata evoluciju čovečanstva«. ³³ U tom smislu je Marks naslednik Hegelovog filozofskog sistema. Nije, dakle, Rasl mišljenja da Marks samo »u metodu... usvaja formu Hegelove dijalektike«, ³⁴ nego da on nasleđuje i brojne druge elemente njegovog filozofskog sistema pa se zato može govoriti o »njegovom hegelizmu«. Prvi elemenat njegov u Marksa jeste pridavanje značaja sistemu na štetu pojedinca. Kod Marksa, kao i kod Hegela, »sustav je važniji od pojedinca«. Otuda potiče Marksov nalog: »S ekonomskim se sustavom treba hvatati u koštac prije nego s pojedinačnim nevoljama«, ³⁵ jer su one proizvod sistema. Otudjenje čoveka od čoveka samo je konsekvencija sistema proizvodnje života za kapital. U tom smislu Marksov *Kapital* je dokaz. U njemu se Marks bavi sistemom proizvodnje kapitala koji tek baca svetlost na nevolje pojedinaca koje iz njega proizlaze i koje su tek u drugom planu njegovog interesa. Rasl čak u tom navodnom Marksovom primatu sistema nad pojedincem vidi koren razlike između Marksa i liberalističkih radikala koji suprotno Marksu stavljaju u prvi plan pojedinca a ne sistem u kome se on produkuje i reprodukuje. To je opredelilo Marksa na revolucionisanje sistema, kao pretpostavku za oslobođenje individualna, a liberale na reforme sistema, kao proces postepenog uklanjanja individualnih nevolja.

Drugi elemenat u Marksovoj filozofiji koji »od Hegela potječe« jeste »Marxovo povijesno gledanje na društveni razvoj«. ³⁵ Hegelu i Marksu »je razvoj povijesti jednako neminovan... a obojica ga izvode iz metafizičkog učenja«. ³⁶

Treći Hegelov elemenat u Marksovoj filozofiji je njegov »evolucionistički pristup« razvoju društva »povezan s dijalektikom koju Marx preuzima od Hegela u neizmenjenom obliku. Povijesni se proces zbiva dijalektički. Tu je, s obzirom na metodu, Marxovo tumačenje posve he-

gelovsko, premda se pokretna snaga u ta dva slučaja shvaća drugačije«. ³⁷ Rasl se ne upušta u detaljniju analizu Marksovog odnosa prema Hegelovoj dijalektici ni u svu složenost i dubinu njegovog »obrta« Hegelove dijalektike, iako s pravom tvrdi da je suština njegova u tome što je Marks »na mesto duha stavio proces proizvodnje«.

Četvrta Marksova posudba od Hegela je Marksovo »učenje o protivrečnosti«. Ono je »izravno posuđeno od Hegela i podleže istim teškoćama«. ³⁸ Ostavljajući sada po strani »teškoće« na koje Rasl upozorava, izgleda da je bitnije ono što iz protivrečnosti on izvlači kao konsekvenciju. Po njegovom mišljenju »učenje o protivrečnostima«, »politički, ... u naše doba izazivlje vrlo važne probleme«. ³⁹ Naime, postavlja se pitanje mogućnosti koegzistencije između različitih društvenih i političkih sistema međusobno protivrečnih. Sa gledišta protivrečnosti njihova je koegzistencija isključena, ali u praksi ona opstoji. Praksa, dakle, u najmanju ruku »ublažava teorijska opredeljenja«.

Elemente Marksove filozofije koji potiču od Hegela Rasl smatra »nenaučnim... jer ne postoji nikakva opravdana pretpostavka u prilog njihovoj istinitosti«. ⁴⁰ Prema tome, ukoliko je Marks pod snažnijim uticajem Hegela utoliko su njegovi stavovi ненаučni. Rasl očigledno smatra naučnim samo Marksove stavove oblikovane nezavisno od Hegelovog uticaja. A takvih stavova po Raslovom priznanju nije kod Marksa malo. Dakle, nesporno je za Rasla da »Marxovo učenje... na svoj osebujan način zadržava mnogo toga od nepomirljiva idealizma svog hegelijanskog izvora«. ⁴¹ Međutim, Rasl tvrdi — »Najveći deo Marksove teorije je nezavisan od Hegela« iako on drži da je »Hegelov elemenat važan, jer je on izvesnost pobjede...«. ⁴² A ta se pobjeda ne može naučno predskazati. Ona spada u sferu idealističke utopije.

Ono što je kod Marksa hegelovsko Rasl beskompromisno odbacuje a saglasan je samo s nekim stavovima iz sfere njegove misli koja se oformila izvan Hegelovog uticaja. Rasl je uveren da glavne pogreške Marksove filozofije proizlaze iz njegovog hegelovskog nasleđa. Kasnije će biti reči na koje Marksove pogreške Rasl ukazuje, ali je bitno da svima njima nailazi filozofsko poreklo u Marksovoj »hegelovskoj metodi« koja ga je vodila krivim filozofskim zaključcima. Političke konsekvencije koje su kod Marksa sledile iz primene dijalektičke metode u analizi kapitalizma pokazale su se Raslu u osnovi fatalističkim a iz njih proizašlo Marksovo mesijanstvo i njegova filozofija sile kao baba novog.

Marksova »vera u dijalektiku« preuzetu od Hegela, vera u logički poredak teze, antiteze i sinteze, koja dolazi do izraza u ljudskoj istoriji, a ne samo u apstraktnom mišljenju, osnova je njegove nepokolebljive uverenosti u komunizam kao nebesko carstvo na zemlji. Hegelova vera da se istorija razvija po nekom planu odvela je Marksa do očkivanja ostvarenja »ljudske zajednice« na zemlji. Rasl je bio potpuno uveren da je revolucionarna strana Marksovog učenja u najboljoj saglasnosti s gvozdеноm logikom dijalektičkog istorijskog prava.

³¹ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

³² *Ibid.*, str. 754.

³³ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 262.

³⁴ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, Europa Verlag, Zürich, 1965, S. 62. U tom smislu ističe da se Marks može »rekonstruisati bez ikakvog pozivanja na dijalektiku«. (Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 754).

³⁵ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 270.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

³⁸ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, Second Edition, Allen and Unwin, London, 1949, str. 79.

³⁹ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 749.

⁴¹ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 79.

⁴² *Ibid.*, str. 80.

Materijalističko shvatanje istorije

Rasl nije smatrao Marksovo materijalističko shvatanje istorije nekim posebnim delom Marksove filozofije koji egzistira s drugim njenim delovima punopravno u jedinstvenom filozofskom sistemu. Naprotiv, on misli da se Marksova filozofija potpuno sadržajno pokriva tim pojmom. Stoga i kaže da »njegovo učenje nosi naziv „materijalističko shvatanje istorije“.³⁷ Tim shvatanjem Rasl se prvi put sistematski bavi na nekih sedam-osam stranica u knjizi *Praksa i teorija boljševizma*, u posebnom poglavlju pod naslovom »Materijalistička teorija istorije«. Naravno, to nije neka obimna i svestrana analiza koja bi se detaljno bavila svim aspektima Marksovog shvatanja istorije, nego je, pre svega, usmerena na utvrđivanje i kritičko preispitivanje odnosa »materijalističke teorije istorije« i Marksovog »filozofskog materijalizma«, a zatim je usredsređena na bitnu tezu te teorije da je u osnovi istorijskog razvitka, kao njegova pokretačka snaga, »način produkcije« ili »da sve masovne pojave istorije određuju ekonomski motivi«.³⁸ S obzirom na tu centralnu ideju materijalističkog shvatanja istorije Rasl smatra da naziv »materijalistička teorija istorije« nije adekvatan svom stvarnom sadržaju. Pre bi to shvatanje trebalo da nosi naslov »ekonomija«, jer bi ono u celosti odgovaralo osnovnom sadržaju te teorije. Prema Raslu, suština Marksovog ekonomskog objašnjavanja istorije je izražena stavom da je celokupni duhovni razvitak čovečanstva u svim njegovim specifičnim oblicima »samo rezultat proizvodnje, a u manjoj meri i raspodele dobara«.³⁹

Po Raslovom Mišljenju, Marksova »ekonomija proističe iz britanske klasične ekonomije, samo joj je on promenio pokretačke snage«. Sudeći po ovome, materijalističko shvatanje istorije isključivo je poreklom iz engleske klasične političke ekonomije. Međutim, nasuprot tome Rasl tvrdi, doduše ne poričući englesku klasičnu političku ekonomiju kao izor Marksovog materijalističkog shvatanja istorije, da »Marksova filozofija istorije jeste mešavina Hegela i britanske ekonomije«, jer »kao Hegel i Marks smatra da se svet razvija po jednoj dijalektičkoj formuli, ali se on potpuno razilazi sa Hegelom u pogledu pokretačke sile ovog razvoja«.⁴⁰ Na osnovu rečenog lako je pretpostaviti da Rasl smatra da je najoriginalnije u Marksovom materijalističkom shvatanju istorije shvatanje pokretačkih snaga istorijskog razvitka pronađeno u materijalnoj proizvodnji.

Interesantno, Rasl smatra da Marksovo materijalističko shvatanje istorije, odnosno njegova ideja o ekonomskim uzrocima istorijskog kretanja »nije suštinski povezana sa materijalizmom u filozofskom smislu«. Materijalističko shvatanje istorije može biti tačno ili netačno bez obzira je li tačan ili netačan Marksov filozofski materijalizam. Rasl je doista u pravu ako pod Marksovim »filozofskim materijalizmom« podrazumeva teoriju koja »svim mentalnim zbivanjima« pripisuje da »imaju čisto fizički uzrok«.⁴¹ On deciderano tvrdi da je materijalizam u ovom smislu bio propovedan od Marksa. Naravno, Rasl u prilog tome mišljenju ne navodi dokaze. A uostalom, ono i protivreči Raslovom vlastitom shvatanju Marksovog materijalizma kao »praktičnog materijalizma«. Ali Rasl nastoji da pokaže da i druga materijalistička shvatanja istorije kao, na primer, ono koje društveni razvitak dovodi u

uzročnu vezu s klimom, ili, kao navodno Frojd sa seksom, može biti tačno ili netačno bez obzira na filozofski materijalizam definisan u gornjem smislu.

Raslu se čini kako »naročito filozofski materijalizam ne dokazuje da su ekonomski uzroci fundamentalni u politici. Ekonomski uzrok deluje preko ljudske želje za posedovanjem a imao bi najveći značaj ako bi ova želja bila najznačajnija, čak iako ta želja ne bi sa filozofskog stanovišta mogla da se objasni sa gledišta dijalektičkog materijalizma«.⁴² Rasl priznaje da »ekonomski uzroci mogu biti u osnovi svih političkih zbivanja čak ako bi filozofski materijalizam bio netačan«.

Postavlja se doista pitanje ima li logičke veze između Marksovog »praktičnog materijalizma«, ako pod njim podrazumevamo ono što jeste Marksov filozofski materijalizam, i njegovog materijalističkog shvatanja istorije? Najpre se samo pitanje čini neumesnim budući da Marks svoje filozofsko shvatanje u *Nemačkoj ideologiji* i naziva tačno onako kako je i Rasl primetio »materijalističkim shvatanjem istorije«. »Filozofski materijalizam« i Marksova »filozofija istorije«, kako Rasl ponekad drugačije naziva Marksovo materijalističko shvatanje istorije, nisu jedno pored drugog dva paralelna filozofska učenja niti je jedno iz drugog izvedeno. Jer je materijalističko shvatanje istorije u osnovi isto što i »praktični materijalizam«, budući da Marks definiše istoriju kao »proizvodnju čoveka i njegovog sveta pomoću rada«. Međutim, ako se pod Marksovim materijalizmom podrazumeva materijalizam materije onda pitanje, kao što je Rasl pokazao, ima svoje opravdanje, pa je onda sasvim razložno tvrditi da Marksovo materijalističko shvatanje istorije nije izvedeno iz ontoloških i spoznajnih pretpostavki »starog materijalizma«, nego od njega potpuno nezavisno.

Glavni udar Raslove kritike Marksovog materijalističkog shvatanja istorije usmeren je prirodno na njegovu centralnu tezu da je društveni razvitak u svom totalitetu uzrokovan razvojem materijalne proizvodnje. Prvo, Rasl smatra neodrživim Marksovo redukovanje⁴³ svih »socijalnih okolnosti« na »ekonomski faktor«, na materijalnu proizvodnju, pri čemu je Marks navodno zaboravio da su »socijalne okolnosti«, na primer, isto toliko političke koliko i ekonomske, ali i jedne i druge zavise od moći čiji je samo jedan momenat materijalno ili ekonomsko bogatstvo. To sve Marks nije uvideo. Drugo, Rasl misli da Marks pridaje ekonomskom faktoru odnosno »socijalnoj uzročnosti« preteran značaj u razvitku čovekovih ideja. On uzima problem univerzalija onako kako je on diskutovan u istoriji filozofije, pokazujući na njemu da njegovo rešenje nije uzrokovano smenjivanjem različitih društvenih sistema. Jer oni su se menjali ili smenjivali ali problem je u osnovi ostajao isti, neizmenjen, pa je različito rešavan samo zahvaljujući različitim tehničkim pristupima problemu i potpuno nezavisno od socijalnih promena. Marks time ozbiljno misli da je anulirao jednoličnu odredenost ideja načinom čovekove proizvodnje života. Zato Rasl zaključuje: »Jedna je filozofija određena isto onoliko ekonomskim koliko i svim ostalim socijalnim uzrocima«.⁴⁴

⁴³ U ovom smislu je interesantna i primedba Žana Elenštajna: »Vidljivo je da se javlja reduktivno shvaćanje onoga što se još ne naziva nadgradnjama, religija, obitelj, država, pravo, moral, znanost, umjetnost, itd., samo su posebni načini proizvodnje«. (Jean Ellenstein, *Marx. Život i djelo*, Globus, Zagreb, 1986, str. 46).

⁴⁴ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 750.

Rasl nipošto ne osporava tačnost Marksovog stava o uticaju »socijalnih okolnosti« na razvitak filozofske misli. Pod neposrednim Marksovim uticajem Rasl razmatra istoriju filozofske misli u kontekstu društvenih promena kao njihov izraz. U tom kontekstu on shvata grčku filozofiju do Aristotela kao »izraz mentaliteta koji je bio svojstven gradskoj državi«, stoicizam kao izraz »kosmopolitskog despotizma« držeći »da su marksizam i fašizam filozofije svojstvene modernoj industrijskoj državi«.45

Rasl izričito ističe da Marksovu tezu po kojoj su »politika, religija i umetnost svih vremena ljudske istorije... samo rezultat metoda proizvodnje, a u manjoj meri i raspodele dobara... ne prihvatom...«, ali smatram da ona sadrži važne elemente istine, i uveren sam da je ona imala uticaja na formiranje mojih filozofskih shvatanja...46 kakva su došla do izražaja u njegovim delima posvećenim istoriji filozofske misli. Prema tome, »dok je, dakle, dijalektički materijalizam u pravu kad upozorava na važnost ekonomskih uticaja koji oblikuju život društva, u krivu je kada previše pojednostavljuje s pomoću tog vodećeg pojma«.47

Kao što se vidi, Rasl ne odbacuje a limine Marksovu fundamentalnu tezu da je društveni i duhovni razvitak čovečanstva uzrokovan razvitkom materijalne proizvodnje, nego odbacuje pojednostavljivanje tog principa, zapravo svođenje svih duhovnih proizvoda i ukupnog društvenog razvitka na taj jedan jedini uzrok. U nizu svojih spisa Rasl se trudio da ospori Marksov »preterani« i »pojednostavljeni« ekonomizam. U *Praksi i teoriji boljševizma* on navodi više dokaza u prilog svoje teze. Na primer, on kaže: »Nijedan ekonomski motiv ne može da objasni opoziciju između Astera i ostataka Irske«.48 ili »čak i sada jedan radnik katolik glasaće za jednog katoličkog kapitalistu a ne za socijalističkog nevernika«.49 Rasl ističe činjenicu da su radnici u toku prvog svetskog rata bili »u vlasti nacionalističkih osećanja« ignorišući zahtev »proleteru svih zemalja, ujedinite se«. On čak tvrdi da je želja za ratom plod instinkata a ne ekonomskih činilaca i da se ljudi ujedinjuju u odgovarajuće grupe, na primer, iz religioznih i drugih razloga a ne iz ekonomskih, kako je mislio i tvrdio Marks. Nije pokretač istorije ekonomski faktor nego *moć*.

Naravno, ne misli Rasl da »ekonomski uzroci« nisu u osnovi velikih socijalnih potresa i pokreta u istoriji, kao i u umetnosti, religiji, moralu itd., ali mu se činilo da Marks »privilegiše« ekonomske uzroke, smatrajući ih odlučujućim, isključivo ili »u poslednjoj instanci«, pokretačima ukupnog ljudskog razvitka. To privilegisanje jednog jednog uzroka kao pokretača društvenih, duhovnih i svih ostalih kretanja urodilo je po Raslovom mišljenju mnogim pogreškama. Jedna od njih je sadržana u Marksovoj teoriji klasa i klasne borbe.

Kritika teorije klasa i klasne borbe

Marksovo shvatanje klasa i klasne borbe proizašlo je iz njegove ekonomske teorije i njegovog materijalističkog shvatanja istorije. Rasl je analizom Marksovog *Kapitala* došao do uverenja da je Marks u svojim predviđanjima »višestruko bio u pravu«.50 Pa ipak, kaže Rasl, »postoji, međutim, izvestan broj pitanja gde je on pogrešio, a i neka od njih su od vrlo velike važnosti«.51 Pogrešio je najpre u tome što je »potcenio nacionalizam« kao činilaca koji veoma često razbija svaku klasnu solidarnost proletarijata, ali i solidarnost buržoazije. I kod proletarijata i kod buržoazije nacionalizam se »pokazao jačim od čisto ekonomske snage«. Tu tezu Rasl potvrđuje činjenicama: »1914. godine su čak marksisti, osim nekoliko izuzetaka, slušali naređenje kapitalističke države kojoj su slučajno pripadali... Kod kapitalista se takođe pokazalo da granice države obično predstavljaju granice saveza. Većina kapitalističkih monopola je nacionalna a ne svetska«.52 Prema tome, nacionalni sukobi među narodima nemaju u osnovi »ekonomski sukob« i zato ne mogu biti smatrani i predstavljeni kao »sukob klasa«. On prebacuje Marksu da je nacionalno oslobođenje Slovena iz Austro-Ugarske Carevine »posmatrao sa stanovišta ortodoksnog nemačkog nacionaliste«.53 Što se tiče Marksove nade da se nacionalizam može prevladati »vladavinom proletarijata«, Rasl drži da »za sada to ostaje neostvaren san«.

Rasl smatra da je Marks bio u pravu kad je predvideo koncentraciju kapitala i kapitalističke industrije u »monopolističke oblike«, kad je zapravo predvideo da se konkurencija završava monopolom. »Predvideti to 1848. godine — kaže Rasl — značilo je pronicljivost koju niko drugi nije imao u to vreme«.54 Međutim, po njegovom mišljenju, Marks »nije bio u pravu kad je pretpostavljao da to povlači za sobom veliko smanjenje broja pojedinih kapitalista«. Rasl izričito suprotno Marksu postavlja tezu: »Ne postoji, u stvari, oštra podela između kapitalista i proletera kako je to Marks pretpostavio«, jer su i proleteru zainteresovani za kapitalizam i njegovo održavanje ukoliko kapitalisti investiraju u razvitak, u čemu i oni nalaze svoj ekonomski interes. Marksova ideja klasne borbe nije po Raslovom mišljenju potekla iz empirijskog iskustva nego iz Hegela. »Sledeći Hegela, on je tražio ovaploćenje logičkih kategorija u stvarnom svetu i očekivao da činjenice imaju oštre granice, da pripadaju A i ne pripadaju A iz udžbenika...«.55 Zato Marks nije mogao ni videti da kapitalistički interesi »prodiru duboko dole u proletarijat i predstavljaju sredstvo spajanja klasa« umesto njihovog razdvajanja, kako je on mislio.

Ovaj sklad interesa među različitim klasama, prema Raslu, proizlazi »ne samo iz brige za intervencije već i iz razloga vezanih za prirodu ljudskog rada«. Rasl navodi slučaj policajca koji je čuvar kapitalizma, ali kad želi da obezbedi za sebe veći standard istupa protiv poretka koji čuva pribegavajući čak i štrajku poput svih drugih radnika.

50 Bertrand Russell, *Legitimacy versus Industrialism 1814—1848*, Allen and Unwin, London, 1965, str. 218.

51 *Ibid.*, str. 219.

52 *Ibid.*

53 *Ibid.*, str. 220.

54 *Ibid.*, str. 217.

55 *Ibid.*, str. 220.

45 *Ibid.*, str. 751.

46 *Ibid.*

47 Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272.

48 Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 272.

49 *Ibid.*, str. 84.

Sve su to razlozi zbog kojih Rasi smatra da »je pogrešna Marksova podela industrijskog čovečanstva u kapitaliste i proletere«. ⁵⁶ Polari-zacija kapitalističkog društva na dve klase, buržoaziju i proletarijat, Rasi odbacuje kao pogrešnu, jer između te dve klase postoji »srednja klasa« koju konstituišu činovnici, naučnici i tehničari zaposleni u velikim kapitalističkim preduzećima. Ta »nova srednja klasa« je, po Raslovom mišljenju, preuzela većinu funkcija koje je ranije vršio kapitalista poslodavac.

Rasi misli da Marks nije otkrio tu srednju klasu u kapitalističkom društvu zbog toga što je »minimizirao svaki rad osim manuelnog«, zbog čega i nije skrenuo pažnju na »srednju klasu« koja je »manje više preko volje saveznik kapitalista«, zato što nije sigurna da će njen »status biti tako dobar i posle proleterske revolucije«. Marks je »svojom preteranom glorifikacijom manuelnog rada« stvorio neprijatelje »srednjoj klasi« koja je bez toga »mogla biti pridobijena za socijalizam«. Rasi optužuje Marksa da je »svojim učenjem stvorio klasni rat« i prezentirao ga kao »doktrinu osвете prema srednjoj klasi« od strane proletarijata. Raslove su simpatije na strani »srednje klase«, jer je ona a ne »privatni kapitalisti« u stanju da iz veće produktivnosti rada ostvari prosperitet za celo društvo. Kapitalistički profit smatra Rasi, nije u stanju da obezbedi zadovoljavajući prosperitet i zato je za veći prosperitet svih delova društva neophodan način organizovanja privrede kakav brane i zagovaraju socijalisti. Zato je, po Raslovom mišljenju, »danas moguće zastupati međunarodni socijalizam pre sa stanovišta efikasnosti nego klasnog rata«. Marksu zastupanje tog gledišta nije bilo moguće, jer se u Engleskoj toga doba vodila »žestoka i oštra« borba između proletarijata i buržoazije. Zato Rasi opravdava Marksa. »Nema ničeg čudnog u činjenici da Marks uglavnom apeluje na klasni antagonizam, kad se uzme u obzir kakav je bio britanski kapitalizam prve polovine XIX veka.« ⁵⁷ Uprkos tome što je kapitalizam u Engleskoj bio brutalan i svirep i što je to opravdano »Marksa ispunjavalo gnušanjem«, izazvalo njegovu mržnju, »mržnja... ma kako prirodno bilo... nije predstavljala dobru osnovu za naučno proučavanje ekonomije, ili za konstruktivnu teoriju sistema koji je trebalo da prevaziđe kapitalizam.« ⁵⁸ Ovdje je očigledno došla do kristalne jasnoće Raslova teza da je Marksova teorija klasne borbe iznjedrena ne iz stvarne naučne analize ekonomske strukture kapitalističkog društva, nego iz *empirijskog* uvida u industrijski razvitak Engleske četrdesetih godina prošlog veka. Što je »marksistička doktrina« klasne borbe dobila »žestok oblik« Rasi objašnjava tom činjenicom. On veruje da ona ne bi bila tako »žestoka oblika« i da bi zato »bila sposobnija da zadobije pristalice u širem okviru« nego što je to slučaj, da se nije iskristalisala iz pristrasnog, emocijama prožetog Marksovog proučavanja ranog engleskog kapitalizma.

Marksova teorija klasne borbe, iskristalisana na surovom kapitalizmu Engleske prošlog veka, nosi na sebi i sama obeležja te surovosti koja joj je postala preprekom zadobijanja saveznika proletarijatu u njegovoj borbi za socijalizam. No izgleda da »surovost i oštrina« Marksove teorije klasne borbe ne proizlaze samo iz surovosti kapitalizma iz čijeg se proučavanja konstituisala kao njegova slika, nego i iz Mark-

sovog karaktera. Rasi kaže: »Marks nije bio sasvim prijatan karakter: njegove stranice obiluju zavišću i zlobom.« ⁵⁹ Klasna borba koja se vodi u takvom duhu vodi, prema Raslu, »katastrofalnom miru« ukoliko je uopšte uspešna, jer mržnja stalno iziskuje nove žrtve.

Rasi postavlja pitanje da li proletarijat može da pobeđi kapitalizam. Ta upitnost proističe iz činjenice da kapitalisti nisu manjina a proletarijat većina društva i iz činjenice »efikasnosti države« ne samo da se silom suprotstavi proletarijatu nego i njenom intervencijom u ekonomsku strukturu društva u interesu proletarijata. No, za Rasla nema sumnje da je Marksova teorija klasne borbe ili, kako on kaže, »klasnog rata« bila »jedna od snaga koja je uništila liberalizam devetnaestog veka u Evropi i time što je zaplašila i oterala srednje klase u reakciju i što je propovedala da se politička mišljenja zasnivaju i moraju se zasnivati pre na ekonomskoj predrasudi nego na razmišljanjima za opšte dobro.« ⁶⁰

Konačno, Rasi smatra da je »Marksova doktrina klasnog rata« ono što je »delimično pogrešno« u Marksovoj misli. Ali zato su bar »delimično tačne« četiri stvari zbog kojih, po Raslovom sudu, »Marks služi da se smatra osnivačem naučnog socijalizma«: prvo, otkriće koncentracije kapitala koja postepeno iz koncentracije prelazi u monopol; drugo, ekonomska motivacija u politici; treće, potreba da vlast osvoje oni koji ne poseduju kapital, i četvrto, »potreba da država preuzme sva sredstva za proizvodnju« u interesu celog naroda.

Marksova teorija klasa i klasne borbe je najmanje tačna u Marksovom opisu. Ona je onaj njegov deo koji je istorijska praksa u celini demantovala. Marksova teorija progresivne pauperizacije proletarijata i njome utemeljena mogućnost proleterske revolucije nisu potvrđene. Revolucija proletarijata je ostala nada, ali nikad nije mogla biti stvarno izvodljiva na pretpostavkama intervencije države u ekonomski sistem kapitalizma koji ne ostavlja prostor za njenu realnu mogućnost.

Rasi drži da je Marks »prorekao donekle tačno, da će slobodna konkurencija s vremenom dovesti do stvaranja monopola«, ali »je pogriješio kad je pretpostavljao da će se uvećavati bogatstvo bogatih i siromaštvo siromašnih, dok dijalektička napetost te »proturječnosti« ne postane tako jaka da izazove revoluciju. To se uopće nije dogodilo. Naprotiv, industrijske nacije svijeta pronašle su metode upravljanja koje su ublažile krajnosti ekonomske borbe i uvele planove za društveno blagostanje. Kad je revolucija buknuła, to se nije dogodilo u industrijaliziranom zapadnom dijelu Evrope, kako je Marx predviđao, nego u agrarnoj Rusiji.« ⁶¹

Način na koji Rasi opovrgava teoriju klasa i klasne borbe ne pogađa tu teoriju prosto zato što su se odnosi na koje se ona odnosi promenili pa ih teorijski okvir polarizovanih klasa, proletarijata i buržoazije ne može obuhvatiti. Prema tome, Marksova teorija klasa i klasne borbe ne protivreči stvarnosti, nego se stvarnost na koju se odnosi promenila. To ne dokazuje njenu netačnost već samo njenu istoričnost.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 223.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 224.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 225.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Ibid.*, str. 226.

⁶¹ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 273.

Je li Marks prorok socijalizma?

U skladu sa svojom tezom o neempirijskom osnovu Marksovog materijalističkog shvatanja istorije Rasl postavlja stav da je Marks »prorok socijalizma«. ⁶² Doduše, Rasl ne smatra tu tezu sasvim tačnom zato što je Marks smatrao socijalizam neminovnim i neotklonjivim budućim oblikom proizvodnje života verujući u dijalektičku nužnost istorijskog kretanja koje iz sebe na neumitan način ispostavlja protivrečan oblik proizvodnje života u granicama kapitala. Dakle, Marks nije prosto »proricao socijalizam« kao budući oblik života iz etičkih i humanističkih pobuda, nego je verovao u njegovu realizaciju na temelju otkrića »zakona kapitalističke proizvodnje« koji nužno upravljaju progresivnim istorijskim kretanjem društva ka besklasnom društvu. Ipak, Rasl dopušta da je Marks u najmanju ruku bio kolebljiv u uverenju sigurnog istorijskog razvitka u smeru komunizma. Tome je, po Raslovom mišljenju, dokaz i to što Marks »s vremena na vreme... napušta mirno proročanstvo i snažno podstiče na pobunu«. Kada bi Marks bio apsolutno uveren u nužan tok istorijskog kretanja ka komunizmu on ne bi zagovarao revoluciju, jer ona nema nikakvog smisla ako će se i bez nje logikom istorije ostvariti njen cilj — komunizam.

Iz te činjenice, Rasl izvlači dalekosežan zaključak: Marksovo predviđanje komunizma kao budućeg »razrešenja zagonetke istorije« u osnovi je »prividno naučno«. Predviđanje Marksovo da iza kapitalističkog društva na nužan način dolazi do komunizma nije naučno utemeljeno. Uostalom, ono što se u praksi boljševizma izdavalo za komunizam najbolji je primer demantovanja Marksovog očekivanja. Uprkos činjenici da je Marks uvek i dosledno odbijao etičke i humane razloge kao osnovu očekivanja komunizma, on nije uklonio svoju emocionalnu vezanost za stvar slobode radničke klase. Zato njegovo predviđanje socijalizma kao »novog društva« koje smenjuje »staro građansko društvo« ima, po Raslovim rečima, »jedan emocionalan stav«. Iz želje za slobodom radničke klase i svih ljudi Marks je očekivao njeno ostvarenje pod imenom komunizma. Iz strasti za slobodom Marks je »proricao socijalizam« više nego što je bio u stanju da naučno verifikuje tendencije koje ga čine nužnim. Stoga je Marks i mislio komunizam kao »jedan ideal, sličan drugom dolasku Hrista«. ⁶³ Sve dok on ne nastupi, Marks u svome učenju dopušta igru političkog i duhovnog totalitarizma, ali uvek u njegovo ime i za njegovo ostvarenje. Zbog toga Rasl čini Marksa odgovornim za korake kakve boljševizam čini u praktičnoj političkoj borbi za komunizam.

Na putovanju u Rusiji 1920. godine Rasl je shvatio da je sovjetski model socijalizma u osnovi industrijalizacija zaostalog društva u veoma zaostaloj ruralnoj zemlji. Sovjetska boljševička praksa nije nikakav nov, socijalistički tip društvenih odnosa, nego je pored kapitalizma jedna nova forma industrijalizacije primerena potpuno industrijski nerazvijenom društvu. Osnovna je Raslova teza da su »kapitalizam i socijalizam dve forme industrijalizacije«. ⁶⁴ Otuda je, kaže Rasl, »i velika

sličnost između boljševičkog karaktera i američkog trustmagnata... oba, komesar i magnat, izgleda veruju u apsolutnu vrednost mehanizacije«. ⁶⁵ I jedan i drugi mehaniziraju društvo, standardizuju ponašanja i time ubijaju ljudsku individualnost. Stoga problem epohe dvadesetog veka jeste rešenje zagonetke kako »mehaničke organizacije staviti u službu individualne slobode«. Socijalizam kakav je opazio da je na pomolu u zemlji oktobra u osnovi je opetovanje kapitalizma. U nerazvijenoj zemlji kakva je postoktobarska Rusija socijalizam nije moguć, zato što, po Raslovom mišljenju, »dobri ciljevi kojima socijalizam služi, mogu biti dostignuti samo tamo, gde je industrija visoko razvijena i u moral naroda pustila korena«. ⁶⁶ Zato Raslu nije izgledalo da je odlučujući događaj ovog veka, kako se mnogima činilo, borba između kapitalizma i socijalizma, nego »borba između industrijalizma i čovečnosti«. ⁶⁷

Rasl je uveren da Marksovo »prorokovanje socijalizma« ne ide preko i iza sovjetskog »državnog kapitalizma«. Ako je to tako, onda se postavlja pitanje zašto bi se Marks smatrao »prorokom socijalizma« ako njegove tvrdnje ne protivreče stvarnosti. To što se boljševička praksa ne identifikuje s Marksovim natuknicama o »istinskoj zajednici« ne potvrđuje da je on »prorok socijalizma«. Ako je njegovo navodno »proroštvo socijalizma« plod njegovog emocionalnog stava prema otuđenom društvu, kao što to Rasl misli, čemu je onda posvećen *Kapital*? Nije li njegov cilj bio da »otkrije prirodne zakone kapitalističke proizvodnje«. Izgleda da Rasl ne uvida da se u Marksa »pristrasnost« ili »emocionalan stav« konstituše iz »naučne analize« građanskog društva. Marksova odanost stvari proletarijata i socijalizma nije odvojena od njegovih analiza robne proizvodnje nego iz nje proizlazi.

Marks i boljševizam

Rasl smatra Marksovu filozofiju duhovnom pretpostavkom socijalizma u obe glavne njegove političke varijante — socijaldemokratskoj i komunističkoj. On tvrdi da je nemačka socijaldemokratija, inspirisana njegovim idejama, koncipirala svoj politički program i za njega pridobila trećinu predanih glasova na opštim izborima 1912. godine. Neposredno posle prvog svetskog rata njen član Ebert bio je prvi predsednik Vajmarske Republike. Posle toga počinje erozija Marksovog duhovnog i političkog uticaja na socijaldemokratsko i radničko pokretu na Zapadu. Najjača zapadna socijaldemokratija, Nemačka »prestala je da se pridržava marksističke ortodoksnosti«. ⁶⁸

Ali dok je na Zapadu u socijalističkom pokretu Marks sve više gubio na važnosti i uticaju, u komunističkom delu radničkog pokreta sve je više dogmatizovan i oficijelizovan. Inspirisani i vođeni njegovim idejama »u Rusiji su fanatične pristalice Marksa došle na vlast«, kaže Rasl. Ali, uprkos tome, Rasl nije smatrao boljševizam »sasvim marksističkim«. On tvrdi da »nijedan radnički pokret širokih razmera nije bio sasvim marksistički«. Ni u jednom delu radničkog pokreta nisu

⁶² Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 753.

⁶³ *Ibid.*, str. 755.

⁶⁴ Bertrand Russell, *Die Kultur des Industrialismus und ihre Zukunft*, Drei Masken Verlag, München/Berlin, 1928, S. 8.

⁶⁵ *Ibid.*, S. VII.

⁶⁶ *Ibid.*, S. 16.

⁶⁷ *Ibid.*, S. 6.

⁶⁸ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 754.

Marksove ideje prihvaćene u celosti niti je na osnovu njih dosledno bio koncipiran politički program koji bi mogao biti operacionalizovan i ostvarljiv u praksi. Socijalistički pokret na Zapadu stajao je i formirao svoja politička opredeljenja i pod uticajem drugih socijalističkih ideja a ne samo Marksovih. Za taj deo međunarodnog radničkog pokreta Marksovi stavovi nisu nikad uzimani za dogme niti su kao takvi ugrađivani u politički program radničke političke partije. Politički programi socijalističkih i socijaldemokratskih partija koncipirani su pod uticajem okolnosti na koje je valjalo računati da bi dopuštale prihvatanje programa od većine birača. Oni su bili više izraz stvarnog odnosa političkih snaga u datom istorijskom trenutku nego što su bili izraz doktrine socijalizma. Stoga Rasl s pravom ističe da su se te partije zalagale za »empirički tip socijalizma«. Nasuprot tome, komunistički deo radničkog pokreta zagovara »teorijski model socijalizma« kakav je u naznakama sadržan u Marksovim idejama.

Rasl tvrdi da na Marksovom materijalističkom shvatanju istorije »počiva čitava filozofija komunizma«,⁶⁹ ili, »katolici, komunisti i nacionalsocijalisti su svi mišljenja da su njihovi pogledi na pitanja praktične politike nerazrešivo povezani sa njihovim teorijskim filozofskim pogledima«. ⁷⁰ Prema tome, Marks nije sasvim neodgovoran za praktičnu politiku komunista, za karakter socijalizma koji oni izgrađuju. Jer se oni u tome rukovode isključivo Marksovim idejama. Komunistima je Marksovo učenje postalo religija. Marks je to mogao postati zahvaljujući strukturi svoga učenja. Njegovo filozofsko učenje sadrži »jevrejski kalup za istoriju prošlu i buduću« čiju suštinu predstavlja »snažan poziv ugnjetenima i nesrećnima«. Taj kalup je Sv. Avgustin »saobrazio hrišćanstvu, Marks socijalizmu⁷¹«. Komunistima je Marksova filozofija religiozna ideologija. Da bi se ona razumela »trebalo bi upotrebiti sledeći rečnik:

Jehova — dijalektički materijalizam
Mesija — Marks
izabrani — proletarijat
crkva — komunistička partija
dolazak carstva nebeskog — revolucija
pakao — kažnjavanje kapitalista
milenijum — komunistička zajednica

Izrazi na levoj strani daju emocionalan sadržaj izraza na desnoj strani, i baš ta emocionalna sadržina, koja je bila bliska svima onima koji su dobili hrišćanstvo ili jevrejsko vaspitanje, učinila je verovatnom Marksovu eshatologiju. Sličan rečnik mogao bi se načiniti i za naciste, ali njihova je koncepcija, u poređenju s Marksovom, bila bliža starozavetnim koncepcijama nego hrišćanstvu.⁷² Izgleda da je, po Raslovom mišljenju Marksova misao postala religiozna ideologija samo zato što je u osnovi eshatologija. Interpretacija Marksovog shvatanja istorije kao izraza jevrejsko-hrišćanske mesijaniističke tradicije je dosta rasprostranjena. Posle Rasla nalazimo je kod Martina Bubera, Hansa Barta, Hajnriha Popica, Roberta Taker a i mnogih drugih. Polemisati

protiv ove interpretacije nije osobito plodno zbog toga što je uglavnom već više puta dosad ukazano na njenu neodrživost.⁷³ Već njeno fundiranje na »argumentu po analogiji« čini je neodrživom. Nije za našu svrhu ovde bitno poricanje vrednosti ove analogije koliko je od bitne važnosti Raslova implicitna teza da je Marksova filozofija temelj »čitave filozofije komunizma« samo zahvaljujući tome što je dogmatska jevrejsko-hrišćanska eshatologija prilagođena socijalizmu. U osnovi je komunističkog pokreta i njegovog boljševističkog krila dogmatska vera u ostvarenje komunizma. Zbog te vere pokret se vezao za Marksovo materijalističko shvatanje istorije. Nepokolebljiva vera u ostvarenje komunizma dopuštala je u političkoj borbi za njeno ostvarenje upotrebu svih sredstava. Sva su ona bila opravdana ukoliko su vodila bržem postizanju konačnog cilja čije je ostvarenje zagarantovano istorijskom nužnošću i borbom »izabranog naroda« — proletarijata. Praksa boljševizma niti je izobličila niti je zloupotrebila duh Marksove filozofije. Ona je inspiracija i ideološko pokriće boljševizma. Marksova je filozofija postala državnom ideologijom. »U Rusiji se mora biti dijalektički materijalist«⁷⁴ — kaže Rasl.

Boljševizam je otelovljenje logike Marksove filozofije. Zapravo je boljševizam Marksova filozofija prevedena na jezik političke prakse. Rasl tvrdi da »veliki deo despotizma koji karakteriše boljševizam proizlazi iz suštine njegove socijalne filozofije...«⁷⁵ a njegova socijalna filozofija je bila Marksovo shvatanje društva i istorije. Rasl smatra da je Marksovo materijalističko shvatanje istorije »dogmatski sistem bez empirijske osnove«⁷⁶ kao što su »sholastička teologija... i fašizam«. Dogmatski karakter Marksove filozofije istorije sadržan je u »fiksiranosti sigurnosti« u komunističko izbavljenje. Marksova vera u dijalektiku koja dolazi do izraza u istorijsko-logičkom procesu koji vodi komunizmu nema nikakvu empirijsku osnovu. Štetna je strana te vere »što vodi ka proganjanju valjanih delova stanovništva... i izaziva žestoko neprijateljstvo kod onih koji ne dele fanatizam koji je u pitanju.«⁷⁷ Marksovo učenje o klasnoj borbi ne može osigurati ostvarenje komunističkog društva, zato što »nema alhemije pomoću koje univerzalna harmonija može biti stvorena iz mržnje.«⁷⁸

Naravno, Rasl predviđa da je harmonija građanskog društva, njegova kohezija, njegova društvena povezanost utemeljena i osigurana razmenschkom vrednošću. To je nametnuta harmonija uspostavljena iza leđa i preko glave ljudi. Marks misli društvenu harmoniju tek iza takve društvene povezanosti čija je posledica »mržnja« među učesnicima razmene razmenske vrednosti. Harmonija među ljudima ne proizlazi i ne može se »stvoriti iz mržnje« nego iz njenog ukidanja. Boljševizam ne ukida tu mržnju nego je reprodukuje u drugim istorijskim okolnostima koje nije zahvatila Marksova analiza. Marksova teorija se nije odnosila na društva u kojima nije potpuno razvijena robna proizvodnja u svim delovima društvenog totaliteta. Zato boljševička praksa ni pošto ne može biti identifikovana s Marksovom mišlju.

⁷³ Videti osobito argumentovan i inspirativan tekst: Norman Levine, »Humanizam bez eshatologije«, Ideje, Beograd, IV/1968, br. 2—3, str. 33—52.

⁷⁴ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 47.

⁷⁵ Bertrand Russell, *The Practice and the Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 22.

⁷⁶ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 26.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ Bertrand Russell, *Roads to Freedom: Sozializm, Anarchism and Syndicalism*, citirano prema: Svetlana Knjazeva, *Misaoni razvoj Bertrana Rasla*, u: Rasl, *Ljudsko znanje*, cit. izd., str. 28.

⁶⁹ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 79.

⁷⁰ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 8.

⁷¹ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 358.

⁷² *Ibid.*

Boljševizam — tiranski i surov

Svoje poglede na boljševičku teoriju i praksu Rasl je formirao pod neposrednim doživljajima koje je stekao prilikom posete SSSR-u i filozofskog uverenja »da su teorijske postavke komunizma pogrešne.«⁷⁹

On nije pristupio razmatranju boljševičke prakse sa unapred stvorenim negativnim pretpostavkama. Naprotiv, on joj je pristupio sa istih onih pretpostavki koje je ona uzela za svoju teorijsku osnovu. Dakle, on je otišao u SSSR s ubedenjem da se u njemu gradi komunističko društvo koje je bilo i njegov cilj. I evo kako on kao komunistu u poseti jednomišljenicima doživljava ono što je video:

»Ja sam otišao u Rusiju kao komunist, ali kontakt sa onima koji ni u šta ne sumnjaju pojačao je trostruko moje sumnje, ne u komunizam kao takav, nego u mudrost da ljudi drže neko uverenje tako čvrsto, da su radi njega voljni da naširoko nanose bedu.«⁸⁰

Dakle, nije Rasl bio razočaran u komunizam s obzirom na ono što je u SSSR doživio, nego je razočaran u tiraniju koja se provodi u toj zemlji da bi se komunizam ostvario. Sredstva kojim su se boljševici služili da bi ostvarili komunizam bila su surova i tiranska, koja kao takva ne samo da nisu bila u stanju da izvuku ljude iz postojeće bede nego su ih bacala u još težu bedu. Ne stavlja Rasl u sumnju komunizam kao cilj boljševizma, ali odbacuje nasilje koje su boljševici vršili u cilju njegove izgradnje.

Razlozi zbog kojih je Rasl oštro i nedvosmisleno odbacio boljševizam i kao teoriju i kao praksu socijalističke izgradnje društva najpregnantnije izražava ovo mesto:

»Prisiljen sam da odbacim boljševizam iz dva razloga: prvo, zato što je cena koju mora platiti čovečanstvo da bi postiglo komunizam boljševičkim metodama prevelika; drugo, zato što ne verujem da bi čak i nakon plaćanja te cene rezultat bio onaj koji boljševici, kako izjavljuju, žele.«⁸¹

Boljševičke metode — nasilje i tiranija — ne mogu same po sebi dovesti do rezultata koji će od njih samih biti bitno različit. Despotске metode koje su boljševici primenili da bi zaostalo rusko društvo prestrojili u komunističko morale su same po sebi dovesti do uspostavljanja društva koje će u svemu biti adekvatno metodama kojima je konstituisano. U principu nehumanističke metode ne mogu voditi uspostavljanju humanističke zajednice. Po Raslovom mišljenju, boljševici nisu ni imali objektivnih pretpostavki da izgrade komunističko društvo. Raslu se činilo da su boljševici u praksi napustili tezu da je kapitalizam »nužan stadijum« na putu u komunizam. Iako su je teorijski napustili, praksa ih je naterala da obave industrijalizaciju koju je kapitalizam na Zapadu već bio obavio a koju je u Rusiji tek trebalo izvršiti. Pošto kapital nije obavio svoju ulogu — industrijalizaciju društva — boljševici su tu ulogu stavili u službu države. Budući da je zadatak boljševika bio ono što je već obavio kapital na zapadu, oni u praksi nisu ostvarivali socijalističko prestrukturiranje društva nego ume-

sto toga ostvarivali »državni kapitalizam«. Ali time su već potvrdili Marksovu tezu o kapitalizmu kao nužnoj pretpostavci socijalizma koju su ranije odbacili. Boljševički sistem industrijalizacije tražio je, po Raslovom mišljenju, oligarhiju oličenu u boljševičkoj partiji i njenoj diktaturi. Iz toga razloga Rasl ovako objašnjava:

»Potpuno je neizbežno da u zemlji, koja stoji na nižem stupnju industrijalizacije, organizacija privrede nosi oligarhijski karakter i da velika masa živi u siromaštvu.«⁸²

Oligarhijska industrijalizacija kakvu ostvaruju boljševici nije socijalizam. Nasuprot tome tvrdi Rasl: »Samoupravljanje u industriji je forma socijalizma.«⁸³ Bez samoupravljanja socijalizam nije stvarnost. Zato se tek pod pretpostavkom da se industrijalizacija ostvaruje u okviru samoupravljanja može o njoj govoriti kao socijalističkoj. Samoupravni socijalizam je pored kapitalizma samo jedna forma industrijalizacije a ne nikakva društveno-ekonomska formacija ili »prelazni period« između kapitalizma i socijalizma. Rasl smatra da je samoupravljanje neprimerno nerazvijenim zemljama i da se »samoupravna industrijalizacija« ne može ostvariti u industrijski zaostalim zemljama, jer »dobri ciljevi kojima socijalizam služi, samo mogu biti dostignuti tamo, gde je industrija visoko razvijena i pustila korena u moral naroda.«⁸⁴ Tamo gde to nije slučaj socijalistički ciljevi se i ne mogu ostvariti. Nedomokratska, tiranska, nasilnička industrijalizacija nema ništa zajedničko ni s demokratskim metodama ni s humanističkim ciljevima komunizma. Demokratiju kao cilj socijalizma boljševici su zamenili diktaturom. Istina, zapaža Rasl da su boljševici bili za demokratiju sve dok nisu osvojili vlast, ali

»kada su sovjeti osvojili vlast, okrenuli su se nazad katoličkoj crkvi u njenim velikim vremenima: da je zadatak vlasti da širi istinu kroz obuku i sprečavanje svih suprotnih učenja. To je uključivalo prirodno utemeljenje nedemokratske diktature, čija je sigurnost zavisna od Crvene armije. Novo je bilo stapanje političke i privredne moći koja je omogućila neobičan porast vladine kontrole.«⁸⁵

Ton i oštrina s kojom se Rasl okomio na boljševizam biće mnogo kasnije ponavljani ne samo na desnoj kritici staljinizma nego i na levoj marksističkoj kritici sovjetskog modela. U tom smislu on može biti smatran pioninom kritike staljinizma. Rasl nije našao u tom modelu ni jednu jedinu pozitivnu stranu. To je model društva bez slobode. On kaže:

»Tu u Rusiji ne postoji nikakva sloboda, sovjetska vlada je stvorila veće ekonomske nejednakosti nego što postoje u Engleskoj i Americi.«⁸⁶

Sovjetski sistem, prema tome, nije nikakav istorijski napredak u odnosu na najrazvijenije kapitalističke zemlje. U socijalnom i političkom pogledu on je ispod njih. Sovjetski model socijalizma potro je već davno izobrene građanske političke slobode. On je lišio građane

⁷⁹ Bertrand Russell, *Portrait from Memory and Other Essays*, London, 1956, str. 211.

⁸⁰ *Ibid.*, S. 12.

⁸¹ *Ibid.*, S. 16.

⁸² Bertrand Russell, *Macht, Eine sozialkritische Studie*, Europa Verlag, Zürich, 1947, str. 98.

⁸³ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 48.

⁸⁴ *Ibid.*, S. 155—156.

⁸⁵ *Ibid.*, S. 155—156.

⁸⁶ *Ibid.*, S. 155—156.

učešća u bilo kojoj formi odlučivanja o vlastitom životu. On je produžio ekonomsku razliku mimo ikakvih očekivanja. Podigao ih je iznad socijalnih razlika u egzemplarnim zemljama kapitalizma. Rasl je potpuno razorio boljševički mit o socijalnoj jednakosti među ljudima koju je navodno ostvario, kao i mit o slobodi koju je navodno obezbedio svima zahvaljujući oslobođenju radničke klase iz lanca eksploatacije.

Rasl je, ne sporeći nikad i nijednog časa da je oktobarska revolucija »jedan od velikih događaja u svetskoj istoriji« zato što »predstavlja pokušaj da se ostvari (komunizam« i zato što »veruje da je heroizam Rusije upalio čovekove nade na način koji je bitan za ostvarenje komunizma u budućnosti«,⁸⁷ nedvosmisleno konstatovao da je sovjetski model socijalizma »autokratski sistem«⁸⁸ koji je odsekao sve veze sa svojim izvorom — oktobarskom revolucijom i njenim intencijama. »Državni socijalizam« ne otvara nade čovečanstva u komunizam. Ruski su komunisti stupili u revoluciju verujući u mogućnost ostvarenja komunizma kao svog vlastitog dela, ali kad su osvojili vlast taj cilj su napustili.

»Moguće je, stekavši vlast, iskoristiti je za svoje ciljeve, a ne za ciljeve naroda. To je nešto slično onome što mislimo da se dogodilo u Rusiji: uspostavljanje birokratske aristokratije, koja je koncentrisala autoritet u svojim rukama i stvorila režim isto toliko tiranski i surov, kao što je kapitalistički.«⁸⁹

Ne suprotstavlja se Rasl boljševizmu sa pozicija odbrane kapitalizma nego sa stanovišta slobodnog demokratskog socijalizma u koji on istinski i duboko veruje. Rasl se ne suprotstavlja izvornom cilju boljševizma — izgradnji komunizma, nego se suprotstavlja metodama kojima se boljševici koriste u svrhu ostvarenja toga cilja. On veruje u demokratske metode borbe za ostvarenje komunizma. On kaže:

»Ja verujem da je Zapad sposoban da usvoji manje bolne i manje sigurne metode učenja socijalizma nego što su one koje su se činile nužnim u Rusiji.«⁹⁰

To uverenje se temelji na pretpostavci da je industrijski razvitak Zapada stvorio materijalne pretpostavke pod čijim je uslovima moguće primeniti nenasilne metode u rekonstrukciji postojećeg kapitalističkog društva u socijalističko. U principu Rasl ne veruje ni u kakav revolucionarni preobražaj društva. Svaka je revolucija po njegovom mišljenju nasilje koje nužno mora rezultirati uspostavljanjem nasilničkog totalitarnog poretka. Ukoliko je revolucija nužna teorijeka pretpostavka socijalističke prestrukturacije društva, ona u praksi vodi nasilju. Revolucija je samo jedna od »pogrešnih teorijskih postavki komunizma« u sumi drugih njegovih neodrživih tvrdnji čije su »praktične maksime takve da proizvode uvećanje bede«.

Boljševička teorija i praksa utemeljuje se na dogmi o nužnosti komunizma i utoliko je Marks i za tu praksu ipak odgovoran. Jer ako je komunizam nužnost, onda su za njegovo ostvarenje sva sredstva borbe dopuštena, a iz njihove upotrebe ne može proizići humano društvo. SSSR je tome dokaz.

Rasl je bio blizu da boljševički despotizam objasni egzistencijom različitih oblika vlasništva i proizvodnje u Rusiji čije je održavanje ravnoteže zahtevalo kao arbitra »despotisku državu«. Na takvoj pozadini boljševička revolucija nije mogla razviti emancipatorske sadržaje koje je inače nosila u intenciji. No, naravno, Rasl nikako ne misli da je zbog te nemogućnosti trebala prava radnika svaliti ispod izbornog nivoa prava i sloboda koje im je po Marksovom priznanju već obezbedilo građansko društvo.

U osnovi Rasl misli da boljševizam kao praksa nema istorijsku legitimnost nego samo idejnu, i to isključivo u onoj meri u kojoj Marksova eshatologija dopušta nasilje u svrhu svoje realizacije. U tome je Marksov udeo u teoriji i praksi boljševizma.

Lenjinov portret

Nije ovde reč o Raslovom portretu Lenjina kao filozofa. Do takvog portreta Raslu nije bilo stalo, prosto zato što je smatrao da je Lenjin samo jedan između brojnih Marksovih sledbenika, marksista epigona. Kao filozofa Rasl ga je doveo u vezu s Engelsom, tačno ocenivši da je on svoje poglede na biće i saznanje razvio u *Materijalizmu i empiriokriticizmu* na tragu Engelsovih a ne Marksovih shvatanja. Pa, ipak, na osnovu toga ne bi se smelo zaključiti kako Rasl odseca Lenjina od Marksa vezujući ga više za Engelsov materijalizam. Rasl je mnogo veću pažnju poklanjao Lenjinu kao vodi uspele revolucije i tvorcu strategije i modela, prve socijalističke prakse s marksističkim predznakom, nego njegovoj filozofiji. Kao revolucionar, kao politički mislilac i politički doktrinar, »Lenjin je otelovljenje marksističke doktrine.«⁹¹ Tu sliku Lenjina Rasl je formirao pod neposrednim utiskom koji je o njemu dobio u direktnom razgovoru sa njim i studijom njegovih programskih političkih tekstova i drugih njegovih radova teorijskog karaktera posvećenih tretiranju najširih i najkonkretnijih zbivanja u njemu savremenom svetu.⁹²

Lenjinova ličnost je otelovljena marksistička teorija. On je njeno ljudsko oличење. Njen telesni oblik. »Dojmio me se kao suviše tvrdokoran, uskogrudno pravoveran čovek.« U njima se čitaju karakteristike dijalektičkog materijalizma koje ih on u sebe akumulirane sadrži. Lenjin je živi tvrdokorni i partajični dijalektički materijalizam. Zato što je Marksova misao značila radikalni raskid sa ukupnom građanskom ideologijom, Lenjin kao njeno ostvarenje »nije imao nikakvo poštovanje za tradiciju«. Zato što Marksova misao zagovara revolucionarnu promenu građanskog društva svim sredstvima koje je ono protiv sebe iskovalo Lenjinu, kao opredmećenju te njene osobine, »su sva sredstva bila opravdana samo ako doprinose pobedi njegove partije«. »On veruje da svetom vladu dijalektika i da je on njeno oruđe.«⁹³ I konačno, sumirajući utisak o Lenjinu, Rasl kaže: »Najjači utisak koji sam ja osetio bio je uskogrudi fanatizam i mongolska svirepost.«⁹⁴ Fanatizam Marksovog uverenja u ostvarenje komunizma delio je i Lenjin. Nje-

⁸⁷ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 7.

⁸⁸ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 20.

⁸⁹ Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 21.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 183; »čovek oseti da je materijalističko shvatanje istorije zapravo njegov glavni pokretač« (*Ibid.*).

⁹² »Ubrzo posle mog dolaska u Moskvu (Rasl je boravio u SSSR-u od 11. maja do 16. juna 1920. godine — M.P.) razgovarao sam sa Lenjinom jedan sat na engleskom, kojim on govori prilično dobro« (Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism*, cit. izd., str. 192).

⁹³ Bertrand Russell, *Unpopulare Betrachtungen*, cit. izd., S. 183.

⁹⁴ *Ibid.*, str. 184.

gova nepokolebljiva revolucionarna snaga »dolazi od njegova poštenja, hrabrosti i nepokolebljive vere — religijske vere u Marksovo jevanđelje«. Ako Lenjin nije sledbenik Marksovog materijalizma prakse, on je najverniji njegovom komunističkom jevanđelju. Sve Lenjinove osobine bile su opredmećenje Marksove revolucionarne misli. Njeno ovozemaljsko ostvarenje u ličnosti. Marksova misao koja hoda po zemlji, paleći i žareći staro društvo kao smeće. Lenjin je fanatik. Religiozan čovek bez boga. On je podlegao utopiji komunizma.

Verujući da je oruđe dijalektike, instrument istorijskog uma, Lenjin je sve podredio njegovom ostvarenju. On sam je bio operalizacija toga uma, njegova materijalna snaga. Raslu Lenjin oličava stvarnu praksu Marksove misli, njen stvarni sadržaj. Preko Lenjinovih crta neposredno i očigledno se marksizam pokazuje kao fantastična, tvrdokorna i dogmatska vera. Lenjin je Raslu izraz onog nasilničkog u Marksovom mišljenju. Marksova nasilnička filozofija u Lenjinu je našla svoje oteľovljenje. Raslu je Lenjin poslužio za živ dokaz nasilja koje u sebi nosi Marksova filozofija. Rasl tvrdi da je Lenjin odbacio kao fantastičnu pomisao da bi revolucija u Engleskoj mogla biti nenasilna.

Ima se utisak da je Lenjin za Rasla crveni tiranin koji je intimno uveren da se bori za istinsku sreću svih ljudi. Zato se Lenjin u njegovoj predstavi javlja kao nasilni usrećitelj. Rasl izričito kaže da Lenjin »slobodu baš ne voli«.

Rasl se pita kakav smisao ima tolika ljudska patnja koju je Lenjin nametnuo u modelu svoga puta izgradnje socijalizma da bi se konačno postigao komunizam. Komunizam nije vredan tih strašnih žrtava. Boljševičke metode koje se praktikuju u Lenjinovoj prestrukturaciji zaostalog društva u komunističku zajednicu Rasl ocenjuje kao »strašne«, antihumane i protivne čovekovoј prirodі. Lenjinova misao čini uglavnom, prema Raslu, srž »boljševičke teorije« i na njoj utemeljivane »boljševičke prakse«. Za nasilno ostvarenje komunizma Lenjinu su bila »njegova bezobzirnost i njegova beskrupuloznost potrebno sredstvo«, ali oni nisu bili njegov cilj. Njegov cilj je bio komunizam kao humanizam, istinska ljudska zajednica. Ali ukoliko je taj cilj teže ostvariti u zaostaloј Rusiji utoliko je bilo nužno srazmerno neostvarljivosti cilja koristiti se svim sredstvima nasilja bez ikakvog ograničenja. Nema cene koja se za pobjedu ne isplati.

Rasl vidi u Lenjinu instrument koji služi ostvarenju komunizma koji je unapred fiksiran i dat. Politički voluntarizam koji je u osnovi Lenjinove filozofije po svojim ciljevima ne može biti drugačiji nego represivan. Čovek je na svetu zato da ostvari unapred planirano dijalektičko kretanje ka komunizmu. U toj koncepciji zapravo se čovek javlja kao sredstvo istorijskog procesa koji vodi besklasnom društvu. Prema Raslu, Lenjin je u osnovi boljševičke prakse. Ali ta je praksa dublje posredstvom njega implicirana u Marksovom materijalističkom shvaćanju istorije. Represija te prakse izvedena je iz Marksove filozofije. Diktatura se utemeljuje u duhu i horizontu Marksove filozofije. Lenjin je simbol toga duha. Izgleda da Rasl misli da se ona utemeljuje načinom na koji Marks misli proizvodne snage kao svrsishodnu moć realizacije komunizma. Dakle, dijalektika razvitka proizvodnih snaga čini osnovu boljševičke teorije i prakse.

Insuficijencije Marksovog racionalizma

Iako Marks veruje u smer istorijskog razvitka koji konačno vodi razrešavanju klasnih sukoba, komunizam se kod njega ipak javlja kao rezultat socijalne revolucije a ne kao nužnost istorijskog kretanja. Rasl postavlja pitanje: kako je Marks mogao verovati u »tačnost sopstvenih teorija«⁹⁵ kad je, s jedne strane, verovao u nužnost komunizma a, s druge, njegovo ostvarenje vezao za klasnu borbu koja se razrešava ukidanjem svih klasa. Marks je racionalista sve dotle dokle za svaku svoju tvrdnju navodi validne i proverljive dokaze. On je verovao samo u ono što je mogao dokazati i nije se nikad oslanjao na intuiciju. Ali taj Marksov racionalizam, po Raslovom mišljenju, u »izvesnim tačkama... podleže ograničenjima«. Naime, ako Marks veruje da je tačno spoznao smer istorijskog kretanja u pravcu komunizma i da ta spoznaja može uticati na društvene snage čijim klasnim interesima to saznanje služi u borbi za ostvarenje komunizma, nije li već time stavio na probu svoje naučno uverenje u nužan hod isotrije ka ostvarenju komunizma. Ako njegovo učenje treba da predstavlja teorijski instrument u borbi za komunizam, ne znači li to priznanje da njegovo ostvarenje nije osigurano nužnošću istorijskog kretanja. Ako komunizam kao rezultat socijalne revolucije treba tek da potvrdi predviđanje njegove nužnosti, nije li onda komunizam postuliran iz uma kao »daleki ideal«. Postavlja se tada pitanje može li se »daleki ideal« koristiti kao dokaz tačnosti saznanja o nužnom ostvarenju komunizma. Raslu se čini da je Marks očekivao da će nadolazak komunizma potvrditi njegova racionalna očekivanja. Kao »daleki ideal« komunizam je Marks, ipak, predmet vere. Marks nema nikakvih racionalnih dokaza o njegovoj nužnosti. Ništa u postojećem društvu ne postoji što bi moglo biti smatrano garancijom da će buduće društvo biti komunističko. Šta će biti sutra, o tome nauka ne može da sudi. Ona govori o onome šta jeste i u najboljem slučaju o njegovim tendencijama koje uvek mogu da se odvijaju u neočekivanom pravcu.

Rasl misli da u progres društvenog razvitka može biti uveren svako ko smatra da je Teos u osnovi sveta, zapravo da je svet vođen božijim promišljanjem. Po njegovom mišljenju, u Marksa se jedna zamišljena filozofija na delu verom u progres preobrazila u čist teizam. A unutar njegovog horizonta ne postoje načini koji bi mogli opravdati na naučan način pretpostavku o ostvarenju »istinske zajednice«.

Prema Raslu, Marksova filozofija nije nenaučna samo iz ovog razloga i ne potvrđuje je jedino orđ kao nenaučnu. Nju kao nenaučnu konstituišu i svi drugi elementi koje je Marks preuzeo iz Hegelove filozofije. Istinitost dijalektičkog kretanja ne može se dokazati. U njega se može samo verovati. Ali ona nije bez posledica.

Prema Raslu, Marksovo uverenje u istorijski progres ima u političkoј praksi negativne posledice za one koji u njega ne veruju:

⁹⁵ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd. str. 751.

»Jer, ako se ne slažete s marksističkim učenjem osuđuju vas da niste na strani napretka. Karakterističan termin, što je osiguran za one koji nisu zahvaćeni tim novim objavljivanjem jest 'reakcioner'. Uzeto doslovno to znači da radite protiv napretka, natražno. Međutim, dijalektički vas proces uvjerava da ćete biti vremenom uklonjeni, jer, na koncu, napredak mora pobijediti. To onda postaje načelo za nasilno uklanjanje nekonformističkih elemenata. To odaje mesijanski trag u političkoj filozofiji marksizma. Kao što je rekao osnivač jedne ranije vjere, onaj tko nije uz nas taj je protiv nas. Jasno je da to nije načelo demokratskog učenja.«⁹⁶

To su neki elementi iz Marksovog učenja koji ga u Raslovim očima čine odgovornim za praksu boljševizma. Nedemokratska praksa boljševika, upotreba surovih metoda u svrhu ostvarenja mesijanskih ciljeva vodila je direktno teroru.

Rasl uopšte misli da s filozofskog gledišta posmatran »Marks ima ozbiljnih nedostataka«. A oni uglavnom proizlaze, po Raslu, iz činjenice da je on ograničio svoju filozofiju na probleme ove planete. Zbog toga je on »suviše praktičan« i »suviše zapleten u probleme svoga vremena«,⁹⁷ jer »Marks nije bio samo politički teoretik, nego i agitator i revolucionarni polemikar«. ⁹⁸ Rasl misli da su svi nedostaci u Marksovoj filozofiji proistekli iz njegove angažovanosti kao mislioca revolucionara a ne iz njega kao tumača sveta. Marks nije bio tumač sveta, kosmosa, celine, nego samo jednog njegovog segmenta, života ljudi na ovoj planeti. Ograničavajući svoj filozofski interes na probleme čovjeka ove planete, Marks je, po Raslu, zapao u niz nedostataka. Iz činjenice tog ograničenja proizlazi nenaučni karakter njegove filozofije. Naime, po Raslu je već od Kopernika postalo »jasno da čovek nema kosmički značaj«, pa zato »ko nije shvatio ovu činjenicu nema pravo da svoju filozofiju proglasi naučnom«. ⁹⁹ Budući da Marks tu činjenicu nije shvatio, on nije ni imao pravo da »materijalističko shvatanje istorije« smatra svojom naučnom filozofijom. S pravom Rasl tvrdi da predmet Marksovog filozofskog interesa nije bio kosmos. Ali zar se može zaključiti da su iz toga proizišle sve »greške« Marksove filozofije? Postavlja se pitanje da li filozofsko bavljenje kosmosom čini neku filozofiju naučnom i time nepogrešivom ili istinitom, a bavljenje »praktičnim pitanjima« obavezno »pogrešnom« ili neistinitom.

Izgleda, Rasl misli da su Marksove pogreške u filozofiji posledica njegove revolucionarne delatnosti, njegovoga angažmana u stvarnim borbama svoje epohe. One proizlaze iz njegove strasti za slobodom svih ljudi i iz njegovog ignošanja nad strahotama eksploatacije tako čudovišnim u Engleskoj njegovog doba. Zapravo, po Raslu, svi Marksovi teorijski »previdi« proističu iz političke strasti borbe za oslobađanje proletarijata, za ostvarenje humanije, »istinske ljudske zajednice«. To je razlog zbog koga se Marks nije mogao uzdići do razmatranja »kos-

mičkih problema« iza kojih bi ostale skrivene sve patnje ljudi epohe, sve njihove želje i strasti, sve njihove borbe i nade. Zna Rasl da je Marks već u poslednjoj tezi o Fojerbahu stavio ad akta filozofiju koja, baveći se opštim ili kosmičkim problemima, u suštini skriva prave ljudske probleme. Rasl žali što je Marks bio revolucionarni mislilac a nekontemplativni filozof. Ali ni sam Rasl nije bio neangažovani mislilac. Problemi političke filozofije snažno su ga zaokupljali. Zahvaljujući interesu za političke probleme, Rasl se veoma često i u vrlo dugom periodu svoga života susretao s Marksom i marksizmom.

No, uprkos tome, Raslovo je poznavanje Marksove misli prilično ograničeno. Njemu je ostao potpuno nepoznat duh *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844.* A to je imalo za posledicu mnoga nerazumevanja Marksove filozofije koju je Rasl pokazivao u periodu dugog rvanja s Marksom i marksizmom. Jedna od fundamentalnih Raslovih »grešaka«, ispoljena kao nit u svim njegovim opaskama o Marksu, sadržana je u traženju onih elemenata u Marksovom mišljenju na kojima se navodno temeljio boljševizam. Rasl nije bio u stanju da vidi kako teorija i praksa boljševizma nisu utemeljene na principima Marksovog realnog humanizma, nego su izvedene u potpunoj suprotnosti sa njihovim duhom. Danas je mnogo manje potrebno dokazivati tu suprotnost nego što je to bilo juče. Činjenica je da se s pozivom na Marksov humanizam konstituišu socijalističke prakse »s ljudskim licem« i u ime Marksovog humanizma poriče staljinizam i kao teorija i kao praksa još uvek pokazuje kako je taj humanizam moćno duhovno oružje za destruiranje antihumanističkih modela »autokratskih« i »birokratskih sistema« kojima Marks služi samo za pokriće.

No uprkos tom osnovnom nedostatku Raslove kritike Marksove filozofije, uz sva priznanja postojanja mnogih istina u njoj, i Raslovom priznanju o uticaju tih istina i na njegovo mišljenje, on je ipak učio da su neka Marksova očekivanja više proizišla iz emotivnih razloga nego iz naučnih analiza. Marksova tvrdnja iz predgovora drugom izdanju *Kapitala* da se »socijalna revolucija« u Engleskoj »već može rukama opipati« pre je rezultat njegove želje nego naučne analize koja takva očekivanja čini opravdanim. Revolucionarna strast odnosila je katkad pobjedu nad Marksovim naučnim analizama. Konstatovati to danas nije ni osobito teško ni osobito originalno. Pa ipak može se reći da je Rasl pokušao da ide »preko Marksa«, ali »kroz Marksa«, uvažavajući kao tačan njegov uvid o značaju ekonomskih činilaca u razvitku čovekove istorije i njegovoga duha.

Međutim, Rasl je ostao »iza Marksa« kad je navodni nedostatak etičkih razmatranja kod Marksa protumačio njegovom »verom u progres kao jedan univerzalan zakon«. Jer ako je progres na delu, onda je poboljšanje života nužno pa je tada njegovo etičko razmatranje samo po sebi suvišno. Raslova tvrdnja da je Marksova vera u progres bila razlog da se on »oslobodi i etičkih razmatranja«¹⁰⁰ zaboravlja da je svaka Marksova relevantna teza inspirisana i poneta humanističkim pa dakle i etičkim intencijama. To, izgleda protivrečeći sebi, prizna-

⁹⁶ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272.

⁹⁷ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 753.

⁹⁸ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272.

⁹⁹ Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 754.

¹⁰⁰ *Ibid.*

je i Rasl. Jer i on priznaje takve ne samo intencije nego i sadržaje prisutne u njegovom delu:

»Ton njegova pisanja (Marksova — M.P.) često je pun zgražavanja i etičke pravednosti, što izgleda sasvim nelogično ako dijalektika ionako ide svojim neizbežnim tokom. Budući da će država odumrijeti, kao što je kasnije rekao Lenjin, besmisleno je prije vremena dizati buku oko toga. No taj daleki povijesni cilj, svejedno koliko mu se možemo diviti u mislima, slaba je utjeha onima koji trpe ovdje i sada. I tako se naposljetku cijeni težnja za onim olakšanjem, koje se može postići, premda nije potpuno u skladu s učenjem o dijalektičkom razvoju povijesti. Jer, ono propovijeda zbacivanje postojećeg poretka silom.«¹⁰¹

Ovaj navod zaslužuje nešto dužu pažnju, bar zbog nekoliko tvrdnji. Najpre pada u oči da Rasl uočava nesklad između Marksovog determinističkog shvatanja istorije čiji hod neizbežno vodi komunizmu i etičkog zalaganja za revolucionarnu akciju kojom ga u klasnoj borbi valja izvojevati. Marks, očigledno misli Rasl, ne može da dovede u sklad istorijski kauzalitet s etičkim učenjem. To je dvoje na veštački način i nekoherentno spojeno u njegovom delu iako je etičke sadržaje Marks neuspješno nastojao da žrtvuje u korist istorijskog determinizma. Drugo, ako je istorijski determinizam stvarna činjenica ljudske proizvodnje života u sledu generacija, tada Rasl ne vidi da se u skladu s tim učenjem može na bilo koji način pomoći nesrećnima koji čekaju dolazak raja. Izgleda da trpljenje zbog dejstva istorijske nužnosti kretanja ka komunizmu jeste jedino što preostaje potlačenim. Iz istorijske nužnosti revolucija izgleda besmislena. Ona ne zahteva akciju nego pasivno držanje, jer će spas i onako doći bez nje. Treće, ipak izgleda Raslu da Marksovo »učenje o dijalektičkom razvoju povijesti« nosi u sebi nasilje, jer ako je nužna propast postojećeg poretka sa gledišta istorijskog razvoja onda je njegovo nasilno likvidiranje u najboljoj i najpotpunijoj saglasnosti s nužnošću istorijskog toka. Time je, po Raslovom mišljenju, u Marksovom učenju implicirano »zbacivanje postojećeg poretka silom«. Pa se stoga i nasilja pokazuju kao babice novoga. Filozofija boljševizma u toj se tački koreni. A to je i razlog zbog čega se reformistička socijalistička učenja ne utemeljuju na Marsokvim idejama.

Marksov uticaj

U *Istoriji zapadne filozofije* Rasl se ukratko osvrće i na Marksov uticaj i njegovu popularnost za koju kažu da je bila »neobična«. Marks je bio »inspirativan« za socijaldemokratiju Zapada iako njegovo učenje nikad nije bilo u celini prihvaćeno, pa zato nijedna socijaldemokratska ili socijalistička partija po svom programu nije bila »sasvim marksistička«. U Nemačkoj, gde je Marks bio najuticajniji, uprkos tome što je nacizam uložio mnogo truda da ga silom spreči, Rasl je očekivao posle poraza nacista njegov ponovni uspon. U Rusiji, »marksisti su na vlasti«. Tako da je ideološka politička karta, kako ju je Rasl video 1943. godine, bila podeljena između liberala, marksista i nacista. To su bile tri vodeće ideološke i političke grupe, »oštro podeljene«.

Rasl smatra da dve grupe, liberali i marksisti, »u filozofskom pogledu... nisu suviše podvojene: obe su racionalističke, i po svojoj nameni obe teže da budu naučne i empiričke; ali sa gledišta praktične politike podela je vrlo oštra.«¹⁰² Postavlja se pitanje čime Rasl objašnjava njihovu oštru podvojenost ako liberali i marksisti imaju zajedničku filozofsku osnovu — racionalizam, na kojem se temelje njihove praktične politike? Očigledno da koren mora biti sadržan u toj osnovi. Rasl ga tu i nalazi. Naime, iako su u filozofskom pogledu liberali i marksisti racionalisti, racionalizam marksista je nešto drugačiji. On u sebi sadrži tonove iracionalizma. Njih Rasl vidi u činjenici da Marks ne ostaje dosledan svome naučnom uverenju da će do komunizma doći potpuno nužno iz ekonomskog razvitka kapitalizma i nezavisno od klasne borbe. Međutim, Marks očekuje ostvarenje komunizma kao rezultat klasne borbe, dakle, kao rezultat upotrebe sile, koja je postala osnovom »praktične politike« marksista ili komunista.

Prema Raslu, taj iracionalni momenat u Marksovom racionalizmu urađa u »praktičnoj politici« mnogim negativnostima kao što su: politika sile koja izrasta iz klasne borbe, konstituisanje radničke klase kao vladajuće, diktatura partije u ime klase koja se konačno preobražava u diktaturu jednog čoveka, ideološka ortodoksnost i mnoge druge. Iz takve praktične politike Rasl ne očekuje besklasno društvo kao realno ostvarljivo.

»Praktična politika« koju vode marksisti a koju Rasl smatra izvedenom iz Marksovog racionalizma razlog je sve manje njegove popularnosti u socijalističkom krilu radničkog pokreta u svetu. Ali uprkos tome Rasl priznaje: »Marks je duboko inspirisao veliki broj intelektualaca i u Engleskoj i u Americi.«¹⁰³ Marksov uticaj i popularnost u svetu ne temelje se na istinitosti njegovih predviđanja izvedenih iz analize kapitalizma. Uostalom, ona su se, po Raslu, pokazala u mnogo čemu pogrešnim. Možda je među njima bilo najznačajnije predviđanje da će do socijalističke revolucije doći najpre u industrijski razvijenim zemljama Zapada. To očekivanje se nije ostvarilo — do revolucije je došlo »u agrarnoj Rusiji«. Ta činjenica je već bila dovoljna da se posumnja u naučnu validnost Marksovih predviđanja pa se širina njegovog uticaja nije mogla na tome bazirati. Uticaj Marksove filozofije ne temelji se na naučnim analizama, nego naprotiv, »njezina velika privlačnost i vrlo široki utjecaj potječu uglavnom od religioznog obilježja njezinih utopijskih proročanstava, kao i od revolucionarnog elementa u njezinom programu djelovanja.«¹⁰⁴

Religioznost Marksove filozofije je u njenom »kosmičkom optimizmu koji se može opravdati samo teizmom.« On je bio inspirativan jer je otvarao nadu potlačenima u njihovo konačno oslobođenje koje je postalo glavnim sadržajem programa političkog delovanja. Rušenje građanskog eksploatorskog društva bio je poklič koji dugo odjekuje kod svih podređenih. I sve dok traje podređenost ljudi ljudima, uticaj Marksov na otuđene ljude je osiguran.

Teško je valjanim argumentima osporiti tezu da je trajanje Marksovog uticaja osigurano više njegovim kategoričkim imperativom »da se sruše svi odnosi u kojima je čovek poniženo i otuđeno biće«, ne-

¹⁰² Bertrand Rasl, *Istorija zapadne filozofije*, cit. izd., str. 755.

¹⁰³ *Ibid.*, str. 746.

¹⁰⁴ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 273.

¹⁰¹ Bertrand Russell, *Mudrost Zapada*, cit. izd., str. 272—273.

go njegovim analizama kapitalizma prošloga veka. S pravom Rasl tvrdi da je taj »revolucionarni elemenat« ono što još uvek čini Marksa uticajnim i inspirativnim za svako mišljenje kome je stalo do ostvarenja »istinske zajednice«.

Domašaji Raslove kritike

Raslova kritika Marksa i marksizma naišla je na retka odobravanja među marksističkim filozofima. Jedni su je odbacili bez ikakvog dvoumljenja s obrazloženjem da sve što je Rasl rekao o Marksovom materijalizmu ne pogađa samog Marksa nego uglavnom domarksovske oblike filozofskog materijalizma. Drugi su opet našli da je, uprkos tome što se Rasl nije suprotstavio Marksu s pozicije »pristalica kapitalizma«, njegova kritika duboko neodrživa, zbog neistinitosti njegove teze da je Marks objašnjavao duhovnu aktivnost i duhovne tvorevine samo kao prost efekat promena u ekonomskoj »bazi društva« i što je u krajnjoj instanciji Marksov »praktični materijalizam« na toj osnovi shvatio kao »ekonomski materijalizam«. Treći su izrazili mišljenje da je Raslova kritika Marksove teorije vrednosti i teorije viška vrednosti toliko plitka da je teško verovati kako je tako veliki mislilac, kao što je Rasl, mogao sebi dopustiti takvu kritiku. Treći su prigovorili Raslu da je njegovo poznavanje istorijskog materijalizma i skromno i neizvorno što je onda sa svoje strane sve skupa uslovlilo priličan broj Raslovih krivih ocena o Marksovoj misli. Četvrta grupa Raslovih kritičara posebno ističe Raslov neuspeh da razume a još više i prihvatiti Marksovu viziju socijalizma.

No uprkos svih tih i mnogih drugih prigovora Raslovoj kritici Marksa i uopšte njegovom shvatanju Marksove filozofije, mnogi pisci koji su se bar uzgredno bavili njegovim odnosom prema Marksu nisu zaboravili da istaknu Raslovo priznanje da Marksova filozofija »sadrži vrlo važne elemente istine« i priznanje da je on uticao na njegove poglede osobito onim delom njegovih shvatanja koja dovode u vezu duhovna kretanja sa ekonomskom egzistencijom ljudi. Doduše, među Raslovim interpretima ima i onih koji misle da je Rasl bio spreman da od Marksa prihvati sve što u njemu nije hegelovstvo. Zajedničko je uverenje mnogih Raslovih interpreata da njegov odnos prema Marksu nije negatorski ili neprijateljski nego kritički, uglavnom obavljen s pozicije empirizma i liberalističkog ili reformatskog socijalizma. No, dok je Raslova kritika Marksa od većine primana kritički, njegova kritika boljševizma i kao prakse i kao teorije naišla je na široku podršku izvan kruga »istočnog marksizma«. Mnogi smatraju da su kasnije kritike staljinizma bile samo manje ili više dosledno ponavljanje njegove kritike. Njegovo suprotstavljanje staljinizmu nije bilo »s tačke gledišta pristalica kapitalizma« zato što je suprotstavljanje s te tačke gledišta po njegovom mišljenju »potpuno uzaludno i protivno kretanju istorije u današnje vreme«. Zvuče prihvatljivo za sve humaniste socijalističke orijentacije ove njegove reči: »Ako boljševizam preostaje kao jedini snažan i efikasan takmac kapitalizma, ja mislim da se ni jedna forma socijalizma neće ostvariti, ovo uverenje je jedan od razloga mog suprotstavljanja boljševizmu.«¹⁰⁵

Raslovoj ozbiljnoj kritici staljinizam ne može se staviti na teret nijedna valjana zamerka. Naprotiv. Ona je i danas inspirativna i zbog svoje zasnovanosti prihvatljiva, a u nekim svojim delovima, reklo bi se, ne podleže nikakvim budućim korekcijama uprkos brojnim izučavanjima sovjetskog sistema. Ali to što se moglo reći za njegovu kritiku staljinizma ne može se kazati i za njegovu kritiku Marksa, osobito ne za deo njegove kritike usmeren na Marksovu filozofiju.

Raslova kritika Marksove filozofije zasnovana je pre svega na analizama filozofskih ideja izvan *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844*. Izvan toga dela utemeljio se i marksizam Kauckog i Lenjina, da ne pominjemo druge manje značajne autore. Ali Rasl je ipak našao u Marksovim tezama o Foerbahu suštinu njegovog »praktičnog materijalizma« za razliku od mnogih marksističkih filozofa koji su uprkos njihovog postojanja i dalje uzaludno smeštali Marksa u materijalističke hegelovce. Zbog toga su mnogi današnji dijalektički materijalisti ispod Raslovog razumevanja Marksa. Istina, Raslova kritika Marksovog materijalizma je dosta konfuzna, u sebi protivrečna i nekoherentna. Na primer, Rasl katkad tumači Marksov materijalizam kao »praktični materijalizam«, katkad kao »ekonomski materijalizam« ili »ekonomiju«, čas kao Hegelovsko »ovaploćenje logičkih kategorija u stvarni svet«, a ponekad čak i u smislu tradicionalnog materijalizma »koji sve mentalne pojave objašnjava fizičkim uzrocima«. Takođe se čini promašenim i Raslovo tumačenje veze između Marksovog »filozofskog materijalizma« i njegovog »materijalističkog shvatanja istorije«. Doduše, on priznaje da je Marksova politička doktrina »proizašla iz njegove ekonomske teorije i njegovog dijalektičkog materijalizma«, ali nasuprot tome smatra kako se i Marksova ekonomska i politička teorija mogu potpuno nezavisno izložiti od njegovog »filozofskog materijalizma«. Raslovo smeštanje Marksa u *Mudrosti Zapada* među filozofe utilitariste, kao i njegovo približavanje Marksa instrumentalizmu, podležu sumnji i nisu održivi. Čak se ne čini potrebnim ovo dokazivati. Ako, dakle, ovde Raslova interpretacija Marksa podleže kritici teško je dovesti u sumnju Raslovu kritiku Marksovog shvatanja klasa i klasne borbe. Ako je taj koncept još bio važeći u prošlom veku, on to sigurno danas više nije. Klasna struktura građanskog društva ovog veka umnogome je drugačija od one koja je bila predmet Marksovog interesa. Stoga polarizacija dveju osnovnih klasa s potcenjivanjem svih socijalnih grupa među njima nije više adekvatan model za proučavanje klasne strukture savremenog građanskog društva. Monolitnost proletarijata kakvu pruža Marksova slika o njemu nije više činjenica. Isto tako više nije sporno da boljševizam nije alternativa kapitalizmu. Raslovi prigovori Marksovoj teoriji vrednosti i teoriji viška vrednosti, iako nisu originalni, za mnoge su, pa čak i marksiste, prihvatljivi.

Ipak se čini da je najveća slabost Raslove kritike Marksa što je ostala daleko od toga da kategorije Marksovog mišljenja shvati kao istorijske tj. kao samoukidajuće. Rasl je doduše uvideo da neke njegove kategorije više epistemološki ne vrede, jer se ne odnose na ono što jeste sada, nego na ono što je minulo i pripada istorijskoj prošlosti. Ali je čudno da je Rasl uprkos tome video da se u Marksovim kategorijama »produžuje socijalizam« daleko preko sovjetskog »državnog kapitalizma«. I to uprkos Raslovom uverenju da je boljševizam realizovao »nasilnički elemenat« iz Marksove filozofije. Istina, nasu-

¹⁰⁵ Bertrand Russell, *Legitimacy versus Industrialism 1814—1848*, cit. izd., str. 217.

prot tome on je izričito tvrdio da boljševizam niti potvrđuje niti osporava Marksovu misao jer se konstituisao izvan svih njegovih bitnih pretpostavki. Boljševička revolucija se ne utemeljuje na Marksovim pretpostavkama. Ali svojim negativitetom potvrđuje Marksovo uverenje da uspešna socijalistička revolucija može da se dogodi samo u kapitalističkim razvijenim zemljama. Ukoliko se takva revolucija samotiketira kao socijalistička u nerazvijenim industrijskim zemljama u kojima kao takva postaje stvarnost, ona samo potvrđuje Marksovu pretpostavku da na toj pretpostavci nije konstituisana kao socijalistička.

Iako je teško poverovati u Raslove dokaze o navodnom Marksovom »proroštvu socijalizma«, ipak je on zapazio izvesnu protivrečnost između Marksovog istorijskog determinizma i aktivizma iz *Teza o Fojerbahu*. Ta nepomirljivost dveju tendencija u Marksovom delu mnogima je kasnije bila povod za tezu o »dva Marksova lica«, licu naučnika i revolucionara. Izgleda da je Rasl mislio da je Marks postao »prorokom socijalizma« iz revolucionarne strasti koja je prenebregavala glas naučnika. Međutim, teško je priznati da je Marksova analiza provedena u *Kapitalu* a i u drugim njegovim delima platila danak toj strasti. Ako je Marks tvrdio »granica kapitala je kapital sam«, nasuprot te tvrdnje odveć je neutemeljeno u Marksu gledati »proroka socijalizma«. No, ako Rasl oseća u Marksovom delu izvesnu utopiju, onda valja reći da se u tom osećanju nije prevario. Sve velike misli nošene su utopijom. Ali je razlika između Marksove i drugih utopija u tome što je ona, po Blohovim rečima, »mislena nada« (docta spes).

Raslova kritika Marksa manje je obimna i manje sistematična, na primer, od Poperove, ali ona nije ni negatorska ni neprijateljska kao što je kritika Marksa francuskih »novih filozofa«. Velika je zasluga Raslove kritike što je mnogo ranije od drugih marksista ubedljivo pokazala kako se Engels i Lenjin kreću izvan ideja, stavova i intencija Marksovog »praktičnog materijalizma«, bar u osnovnim ontološkim i spoznajnim problemima. U njene pozitivne domašaje pored toga valja svakako uvrstiti uočavanje divergencija u Marksovom delu koje su tek mnogo kasnije od njega bile i od drugih uočene. Naravno, Marksova misao nije ništa izgubila od svoga autoriteta pod uticajem Raslove kritike, ali je Rasl poučan primer kako je s jedne druge filozofske pozicije bilo moguće pronaći u Marksovom delu niz teza prihvatljivih i za drugačije filozofsko stanovište.

merlo-pontijeva dijalektika vidljivog

slobodan prošić

Merlo-Ponti (Merleau-Ponty) je poslednji izraz svojoj misli dao u nekoliko značajnih tekstova koji u sebi već nose filozofiju vidljivog i nevidljivog: to su rasprave »Filozof i njegova senka«, predgovor zbirci eseja *Znaci*¹ i njegov poslednji za života objavljeni spis *Oko i duh*,² Merlo-Ponti je upravo u tom periodu, od 1959. do 1960. godine, radio na svojoj knjizi *Vidljivo i nevidljivo*³ koja predstavlja svedočanstvo zrela i originalne misli koju je prekinula smrt filozofa 3. maja 1961. godine.

Iako je objavljivanjem poslednjih Merlo-Pontijevih tekstova stvorena mogućnost za proučavanje jedne filozofije koja je prema rečima Emanijela Levinasa otkrila »nove izgleda jednog dela koje se pokazuje kao najbogatije po svojim mogućnostima, među delima koje je čak i na njenom rodnom tlu inspirisala Huserlova i Hajdegerova fenomenologija,«⁴ Merlo-Pontijevo ime je danas na zagonetan način odsutno iz većine značajnih filozofskih dela. Možda upravo zbog toga što je Merlo-Ponti, svojom kritikom objektivističkog pristupa u društvenim naukama pogodio i onaj talas pozitivizma koji se pojavio šezdesetih godina pod imenom strukturalizma. Ova tišina kojom je okruženo Merlo-Pontijevo delo predstavlja takođe simptom jednog vremena u kojem je filozofija pribegla »analizi jezika« i problemima nauke, zaboravljajući svoj sopstveni jezik. Merlo-Ponti je, međutim, do svog poslednjeg dela nastojao da izgradi jezik filozofije, baveći se između ostalog i problemom filozofskog izražavanja, jer je za njega filozofija bila samo jedan *drukčiji* način da se iskaže ono isto o čemu govore nauka, književnost i umetnost. On je kao retko koji savremeni filozof neprekidno pratio, u razvoju savremenih prirodnih i društvenih nauka, pojavu jednog novog poimanja sveta i bića, jednu novu ontologiju i epistemologiju. O tome svedoče ne samo njegova prva dela *Struktura ponašanja* i *Fenomenologija percepcije* koja po rečima Alfonsa de Velensa (Alphonse de Waelhens) predstavljaju pokušaj zasnivanja prećutnih ontoloških pretpostavki nauka, posebno psihologije i fiziologije, već i

¹ »L'Oeil et l'esprit«, *Art de France*, 1:1, januar 1961, u izdanju Galimara objavljeno 1964. Merlo-Ponti, *Oko i duh*, prevod sa francuskog Eleonora Mićunović, Zodijak, Beograd 1968.

² *Signes*, Gallimard, Paris 1960.

³ *Le Visible et l'invisible*, Gallimard, Paris 1964.

⁴ Emmanuel Lévinas, uvod u Théodore F. Geraets, *Vers une nouvelle philosophie transcendente. La g n se de la philosophie de Maurice Merleau-Ponty jusqu'  la Ph nom nologie de la perception*, M. Nijhoff, La Haye, 1971, p. IX.

poslednje delo *Vidljivo i nevidljivo*, kao i njegova predavanja na *Collège de France*-u⁵.

Merlo-Pontijev način mišljenja posebno dolazi do izražaja u ovim predavanjima čiji je sažet prikaz, koji obuhvata period od 1952. do 1960. godine, Klod Lefor (Claude Lefort) objavio 1964. godine. U ovim predavanjima Merlo-Ponti je samo na izgled sledio klasične probleme filozofije. On je, međutim, upravo tu doticao jedno novo područje svojim nastojanjem da u mnogim savremenim naukama, naročito onima koje se bave čovekovim ponašanjem, sagleda rađanje jednog novog shvatanja bića i čovekovog odnosa prema svetu. Osvetljena *Vidljivim i nevidljivim*, predavanja na *Collège de France*-u potvrđuju pretpostavku da je Merlo-Ponti već tada otvarao jedno novo područje i filozofiji postavljao pitanja koja je ona sama isključila iz svojih tradicionalnih okvira.

O tome govore i naslovi njegovih predavanja: »Čulni svet i svet izražavanja«, »Pojam prirode«, »Savremena nauka i pokazatelji jednog novog shvatanja Prirode«, »Priroda i logos: ljudsko telo«. Ova poslednja pokazuju da je Merlo-Ponti bio na pragu jednog poimanja bića koje prevazilazi alternativu subjektivnog i objektivnog, duha i čulnosti a na kome počivaju savremene prirodne i društvene nauke. Izraz ove nove koncepcije bića ili prirode Merlo-Ponti je pronašao ne samo u *Gestalt* teoriji već i u savremenoj fizici, u dostignućima biološke nauke i onih nauka koje se bave životom i njegovim razvojem.

Na taj način, Merlo-Pontijeva prva i poslednja dela povezuje ista težnja da se u proizvodima nauke i filozofije sagleda jedno novo poimanje bića, s onu stranu kartezijanskog shvatanja prirode i predstavnog mišljenja u kome je celokupno biće svedeno na puki predmet sazajne svesti. Ovako shvaćeno, Merlo-Pontijeva delo *Vidljivo i nevidljivo* podrazumeva povratak onim istim problemima koji čine tematiku *Fenomenologije percepcije* i *Strukture ponašanja* i njihovo stalno produbljivanje. Merlo-Pontijeva predavanja na *Collège de France*-u upravo ukazuju na to da je njegova misao u poslednjim radovima išla u pravcu produbljivanja samog pojma prirode, tj. bića koje objedinjuje vidljivo i nevidljivo, drugim rečima ne samo konstituisani svet, koji obuhvata sva ustanovljena značenja jedne kulture, već i ono što predstavlja njegovu skrivenu stranu — stalnu genezu koja je poput stvaralačkog principa u osnovi stvorenog.

Do filozofije vidljivog i nevidljivog Merlo-Ponti je došao proučavajući fenomen *vlastitog tela* u savremenoj psihologiji i fiziologiji. U osnovi svih onih pojava kojima se bave savremene nauke o čoveku, a koje se ne mogu bez ostatka svesti na kauzalnu shemu, Merlo-Ponti je otkrivao telesnu intencionalnost koja, pre refleksije, uspostavlja jedan smisleni svet. Polazeći od fenomenološkog tumačenja ovih činjenica koje se ne uklapaju u objektivističku ontologiju, Merlo-Ponti je u rezultatima pomenutih nauka tražio potvrdu jedne nove ontologije koja bi obuhvatila obe strane bića — vidljivu i nevidljivu.

Ovakva ontologija proizlazi iz same strukture vlastitog tela u kome se ukrštaju *vidljivo telo* i *telo koje vidi*, jer se upravo tu pokazuje da je čulnost (*put*) bremenita idejom i da je ideja ukorenjena u *puti*.

Samosvojnost svog puta Merlo-Ponti upravo dokazuje idejom *puti (la chair)* koja nema ekvivalenta, tj. odgovarajućeg pojma u istoriji filozofije. *Put* nije ni stvar ni ideja, ni činjenica ni suština, ona je na pola puta između čulne stvari i ideje i predstavlja konačno ono što ih drži nerazdvojene i što čini da ovaj čulni svet, isti za sve nas, zrači ovde i sada, a istovremeno svugde i zauvek. Pojam *puti* vezan je za huserlovski »logos estetskog sveta« iz njegovog poslednjeg spisa »Križa evropskih nauka i transcendentna fenomenologija«. ⁶ Taj logos čulnog sveta nije ništa drugo do prvobitna smislenost i raščlanjenost sveta, ono što označava grčka reč *logos*, sabiranje, drugim rečima otvorenost bića.

O otvorenosti bića Merlo-Ponti govori naročito u predgovoru *Znacima*, u eseju *Oko i duh* i u *Vidljivom i nevidljivom*. Tu on shvata da se rezultati *Strukture ponašanja* i *Fenomenologije percepcije* moraju izraziti drugačije, u funkciji ontologije koja je u njima implicitno sadržana. Ovaj imperativ ontološkog ekspliciranja smisla svojih prvih dela Merlo-Ponti izražava u delu *Vidljivo i nevidljivo*. ⁷ Reč je o tome da se ono što se u *Fenomenologiji percepcije* moglo dovesti u vezu sa psihologijom, odlučno prevede na jezik ontologije i sagleda pravi smisao Merlo-Pontijevih fenomenoloških opisa i kritike empirizma i intelektualizma u psihološkoj nauci i filozofiji, u ovom, za mnoge mislioce, najznačajnijem Merlo-Pontijevom delu.

Alfons de Velens takođe vidi značaj prvih Merlo-Pontijevih dela u tome što predstavljaju, u stvari, kritiku implicitne ontologije nauke. On iskazuje ovaj stav u svom predgovoru Merlo-Pontijevom delu *Struktura ponašanja* koji je filozof prihvatio kao verno tumačenje smisla svoga dela. ⁸

Na ovaj način moguće je sagledati kontinuitet Merlo-Pontijevog dela i povratak problemima iz *Fenomenologije percepcije* u njihovom širem i radikalnijem ontološkom kontekstu *Vidljivog i nevidljivog*, tumačiti ih u svetlosti osnovne Huserlove inspiracije vezane za ideju »perceptivne vere« ili »logosa estetskog sveta«.

Merlo-Ponti je, poput Hajdegera, inspiraciju za svoja filozofska istraživanja crpeo u Huserlovoj ideji »sveta života« (*Lebenswelt*). Za njega su presudni značaj imali kasni Huserlovi spisi koje navodi već u svojim prvim delima. O tome nam nedvosmisleno govori i Merlo-Pontijev odlazak u Luven 1939. godine, gde je, u tada osnovanom Huserlovom arhivu, mogao da se upozna sa nekim neobjavljenim spisima iz Huserlove zaostavštine. Među onim spisima koje je Merlo-Ponti tada čitao i koji su odmah privukli njegovu pažnju, nalazili su se Huserlovi kasni radovi: *Ursprung der Geometrie*, *Ideen II*, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentalne Phänomenologie* i takođe tada neobjavljeni rad *Umsturz der kopernikanischen Lehre*. ⁹ Merlo-Ponti je ove spise proučavao prema svom afinitetu, nadajući se da će u njima naći ono što bi mu omogućilo da reši problem koji je već postavio u *Strukturi ponašanja*, tj. da prevaziđe suprotnost idealizma i realizma sa njihovim strogim i apstraktnim podelama. Merlo-Ponti je Huserlovu misao proučavao selektivno, opredeljujući se za ono

⁶ *Le Visible et l'Invisible*, p. 237.

⁷ *Ibid.*, p. 222.

⁸ Alphonse de Waelhens, *Une Philosophie de l'ambiguïté. L'existentialisme de M. Merleau-Ponty*, Nauwelaerts, Louvain 1951, p. 8.

⁹ Ludwig Landgrebe, »Merlo-Pontijev dijalog s Huserlovom fenomenologijom«, *Izraz*, novembar—decembar 1975, XIX, br. 11—12, str. 410—412.

⁵ *Résumés de cours, Collège de France, 1952—60*, Gallimard, Paris 1968.

što je kod samog Huserla išlo u jednom pravcu različitim od transcendentnog idealizma i filozofije svesti. To je onaj polutamni »svet života«, svet našeg predlogičkog i prediskaznog iskustva, koji je u osnovi svake eksplicitne logike; taj logos estetskog sveta koji je Huserl dodirnuo mimo svoje namere, prinuđen da razjašnjava ono što je zamršeno u samoj problematici konstitucije i da se spušta u tamu »Lebenswelta« kako bi se kasnije uzdigao do sfere transcendentne i konstitutivne svesti. Sam Merlo-Ponti kaže u eseju »Filozof i sociologija« da je stupanj Lebenswelta bio za Huserla samo privremena etapa u potpunom zasnovanju transcendentne fenomenologije kao filozofije svesti.

»Filozofija nije određeno znanje, ona je budnost koja nam ne dozvoljava da zaboravimo izvor svakog znanja.

Ne tvrdimo da bi Huserl ikada pristao na bilo kakvu definiciju ove vrste, pošto je do kraja života smatrao ovaj povratak živoj reči i istoriji, povratak *Lebenswelt*-u, pripremnim korakom za kojim je trebalo da usledi čisto filozofski zadatak univerzalne konstitucije.«¹⁰

Merlo-Ponti je bio svestan Huserlove fenomenološke orijentacije koja je u svojoj biti povratak klasičnoj filozofiji transcendentne subjektivnosti, ali istovremeno otkriće netematizovane *preistorije* teorijskog subjekta na kojoj je zasnovan reflektivni stav moderne zapadnoevropske misli. Taj netematizovani sloj koji sačinjava osnovu teorijskog stava zapadnoevropske filozofije upravo je ona čulnost koju Huserl otkriva u »svetu života«.

To je ono što u Huserlovoj misli prevazilazi filozofsku tradiciju od koje je pošao i istovremeno napaja Hajdegerovu i Merlo-Pontijevu filozofiju. Međutim, i pored ovog »otkrića« Huserl se nikada nije oslobodio tradicionalnog shvatanja subjektivnosti i ostao je do kraja svoje filozofske karijere veran tom stanovištu, ne odustajući od svog poimanja transcendentne subjektivnosti kao izvora istine.¹¹

Tokom svog neumornog i predanog rada na analizi i opisivanju intencionalnih akata svesti, on je nastojao da potvrdi tezu o transcendentnom egu kao jedinom i apsolutnom izvoru svih procesa osmišljavanja, a otkrivač je nasuprot tome povezanost svesti i sveta kao i smisao koji prethodi *transcendentalnoj konstituciji* sveta.

Ovaj problem Huserlove fenomenologije koji se izražava u nemogućnosti da se transcendentni ego »izdvoji« iz sveta kako bi se dostigla čista sfera transcendentne subjektivnosti oslobođena svakog fakticiteta, što predstavlja smisao transcendentne redukcije, uvideo je, pored ostalih i Hajdeger.

Hajdegerov stav označava bitnu razliku u odnosu na Huserlovu misaonu tradiciju. Rascep između Huserlove i Hajdegerove misli vezan je upravo za ideju transcendentnog ega s kojom se Hajdeger nije mogao složiti. Ovo neslaganje sa Huserlom došlo je do izražaja prilikom njihovog zajedničkog rada na uređivanju članka Britanske enciklopedije o fenomenologiji.¹²

Dok je Huserl tumačio Hajdegerovu misao iz dela *Biće i vreme* kao stav naivnog, »mundanog« mišljenja i kao »pad u antropologizam, tj. u psihologizam«. Hajdeger je ukazivao na nemogućnost izdvajanja

čiste transcendentne subjektivnosti jer je svest u svojoj biti vremeni-ta i obuhvaćena svetskim tokom.

Huserlovo delo ostavlja pored pomenutog i mnoge druge otvorene probleme, čije je rešenje Merlo-Ponti tražio u kasnim Huserlovim delima u kojima je otac fenomenologije, protivno svojoj prvobitnoj nameri, otvorio jedno novo područje istraživanja koje u suštini prevazilazi okvir transcendentne fenomenologije.

Merlo-Ponti je svoje istraživanje upravo orijentisao na one elemente u Huserlovom kasnom delu koji omogućuju prevazilaženje fenomenologije kao filozofije svesti. Na taj način, kako kaže Špiglberg (Herbert Spiegelberg) izvlačeći krajnje konsekvence iz Huserlove fenomenologije, Merlo-Ponti je razvio fenomenologiju u antikartezijanskom pravcu.¹³

Merlo-Ponti je, poput Hajdegera, odbacio Huserlovo poimanje transcendentnog ega. Njegova kritika Huserla upravo ima za cilj da pokaže nemogućnost potpune redukcije i čistog transcendentnog ega izdvojenog iz svetskog toka. Prema Merlo-Pontiju, mi smo vezani intencionalnim nitima za svet i svaka misao, svaka ideacija, događaju se u svetu.¹⁴

Merlo-Ponti je smatrao da sama Huserlova misao prevazilazi pretpostavke one filozofske tradicije od koje je pošla, a koju najbolje iskazuju Avgustinove reči kojima Huserl završava svoje *Kartezijanske meditacije*: »Vrati se u sebe, u unutrašnjosti čoveka prebiva istina.« Ove reči u punoj meri iskazuju Huserlov stav i njegovo poimanje subjektivnosti. Međutim, Merlo-Ponti je shvatio da konsekventno razvijanje kasne Huserlove misli u kojoj značajno mesto zauzima tematika »sveta života«, vodi jednom drugačijem poimanju racionalnosti i istine. U tom smislu Hajdegerov pojam »bića u svetu« (*In-der-Welt-Sein*) predstavlja nastavak ili dovršavanje Huserlove problematike »Lebenswelta«.¹⁵

Merlo-Ponti kritikuje Huserlovo kartezijanstvo i klasičnu ideju subjektivnosti kao unutrašnjosti. Nema unutrašnjeg čoveka; čovek je u svetu, kaže Merlo-Ponti u predgovoru *Fenomenologije percepcije*.¹⁶ Konsekventno tumačenje Huserlove ideje intencionalnosti svesti vodi ideji *transcendencije*. Čoveka ne definiše unutrašnjost, već transcendencija. Ova transformacija Huserlove ideje intencionalnosti karakteristična je kako za Sartra tako i za Merlo-Pontija, koji u *Fenomenologiji percepcije* tumači ovu fundamentalnu fenomenološku ideju u njejoj povezanosti sa idejom transcendencije.

Idejom transcendencije i bića u svetu, Merlo-Ponti se samo na izgled približio Hajdegerovoj filozofiji. Bitnu razliku između ova dva filozofa Alfons de Velens vidi u sledećem:

»Hajdegerovo neprihvatanje subjektivnosti u klasičnom smislu, svesti kao 'unutrašnjeg sveta' — čemu posredno vodi Huserlovo učenje o intencionalnosti — nikada se nije proširilo, ni u *Sein und Zeit*-u, ni u kasnijim delima, u intencionalnu analizu čulnosti ili telesnosti.«¹⁷

¹⁰ *Signes* pp. 138—39.

¹¹ Marc Richir, »Phénoménalisation, distortion, logologie«, *Textures*, No. 4—5, 1972.

¹² *Ibid.*

¹³ Herbert Spiegelberg, *The Phenomenological Movement*, M. Nijhoff, The Hague 1976, Vol. 2, p. 523.

¹⁴ *Phénoménologie de la perception*, Avant-propos, pp. VIII—IX. Vidi takode: Merlo-Ponti, *Fenomenologija percepcije*, Predgovor, prevod Slobodan Prošić, *Theoria*, br. 3, 4, 1977., str. 155.

¹⁵ Vidi: Jean Beaufret, *Introduction aux philosophies de l'existence*, Denoël, Paris 1971, p. 61.

¹⁶ *Phénoménologie de la perception*, Avant-propos, p. V. *Theoria*, 3, 4, 1977, str. 154.

¹⁷ A. de Waelhens, *Op. cit.*, p. 8.

Sa tog stanovišta Merlo-Pontijeva *Fenomenologija percepcije* je neiscrpna. Tu nailazimo na jedno bogatstvo fenomenoloških opisa perceptivnog sveta i telesnosti. Međutim, o problemu percepcije u Hajdegerovom delu *Sein und Zeit* nećemo naći ni tridesetak redova.¹⁸ Prema A. de Velensu, Merlo-Ponti je, za razliku od Hajdegera, svojim opisima perceptivnog sveta razvio jedno bogatstvo određenja unutar »Lebenswelts«. Perceptivni svet koji Merlo-Ponti opisuje pun je posredovanja (dijalektika objektivnog i doživljenog, ili »vlastitog« tela, dijalektika vidljivog i nevidljivog).

Ova posredovanja su veoma značajna za razlikovanje Hajdegerovog i Merlo-Pontijevog pristupa biću. Pojam *otvorenosti* (Offenheit) koji se pojavljuje u poslednjim Merlo-Pontijevim spisima odgovara istom pojmu kod Hajdegera. To isto može da se kaže i za pojam bića. Međutim, Merlo-Ponti odbacuje Hajdegerov pristup biću primenjujući princip *intraontologije* koji proizlazi iz saznanja da smo u biću, i da samo iz njegovog središta, tj. u dodiru sa bićima, možemo govoriti o biću kao takvom. Polazeći od perceptivnog sveta koji nam pruža ovu otvorenost ili smisao bića, Merlo-Ponti samim tim ne apsolutizuje naš odnos prema biću, a prema tome ni ontološku razliku koja je kod Hajdegera fundamentalna.

Prema Merlo-Pontiju, biće se ne može neposredno proučavati. Upravo zato on ističe pojam *indirektne ontologije* kao jedine metode primerene ovakvom shvatanju bića, tj. bića kao otvorenosti (Offenheit). Ovaj metodološki stav koji je na implicitan način sadržan i u ranijim Merlo-Pontijevim delima, duboko je povezan sa smislom koji Merlo-Ponti otkriva u ontologiji vidljivog i nevidljivog: saznanje o našoj ukorenjenosti u biću nameće drugačije shvatanje teorijskog i sazajnog odnosa prema svetu.¹⁹ Nama svet nikada nije dat kao objekt, već je on za nas *sredina* u kojoj samo saznanje i istina dobijaju svoj smisao. Saznanje se više ne može tumačiti naivnim shvatanjem o čistom odnosu svesti i njenih objekata. U tom smislu Merlo-Ponti zahteva od filozofije radikalniji stav koji će uzeti u obzir totalitet situacije i promenu koju teorijski stav unosi u naš prvobitni i nerefektovani odnos prema svetu. U *Fenomenologiji percepcije* Merlo-Ponti je ovaj stav izrazio sledećim rečima:

»Fenomenologiji shvaćenoj kao neposredna deskripcija treba dodati jednu fenomenologiju fenomenologije. Treba da se vratimo *cogito*-u da bismo u njemu potražili fundamentalniji logos od objektivnog mišljenja...«²⁰

Svest je okružena bićem. Svet nije nikad imanentan sazajnoj svesti, već je ona naprotiv obuhvaćena svetom. Shvatanje da saznanje nije čisti početak, već da podrazumeva naš odnos prema biću, od presudnog je značaja za Merlo-Pontijevo stanovište. On će, u tom smislu, suprotstaviti kauzalno mišljenje koje svet posmatra »odozgo«, saznanju koje počiva na shvatanju svoje pripadnosti svetu i za koje je svet viđen iz njega samog (princip *intraontologije*). Ovaj temeljni stav koji proizlazi iz Merlo-Pontijeve ontologije, u potpunosti razjašnjava i obrazlaže njegovo shvatanje čoveka kao »bića u svetu« i osnovnih stavova izraženih još u *Fenomenologiji percepcije*.

Kauzalnu misao zamenjuje ideja transcencije, svet viđen iz perspektive »čistog posmatrača« ustupa mesto svetu viđenom iz nje-ga samog, *intraontologija* zamenjuje shvatanje bića kao objekta.

Za Merlo-Pontija princip indirektne ontologije proizlazi iz suštine našeg odnosa prema biću. Biće, naime, nije dato našem pogledu. Za razliku od predstavnog bića »refleksivne filozofije« ovde je biće shvaćeno kao ono što je u osnovi samog viđenja. Mi upravo vidimo zato što smo u biću. Objektivizam svodi biće na predmet zato što se udaljava od svoje perceptivne osnove, međutim, samo zato što nešto jeste, što postoji smisao (jer je svet u svojoj osnovi smislen i rasčlanjen, a biće je ova smislenost i povezanost), moguć je stav kojim se nešto poima kao *predmet*, drugim rečima, subjekt-objekt odnos.

»Jedinstveno Biće, dimenzionalnost kojoj pripadaju ovi momenti, ove stranice i dimenzije, s onu je stranu klasične suštine i egzistencije i čini shvatljivim njihov odnos.«²¹

Zato što smo obuhvaćeni bićem ono se nikad ne pokazuje našem pogledu kao neki objekat, već nam se samo otkriva putem ove raščlanjenosti i artikulacije *vidljivog*, jer je biće upravo ova smislenost, »nemogućnost besmisla ili ontološke praznine.«²²

Merlo-Pontijeva ontologija vodi jednom novom shvatanju racionalnosti i istine koje prevazilazi Huserlovu zamisao fenomenologije i njeno zasnivanje u transcendentnoj subjektivnosti. Naime, Merlo-Ponti suprotstavlja Huserlovom idealu filozofije kao stroge nauke samu »ute-lovljenost« mišljenja koje je situirano, ukorenjeno u svetu iz koga izranja i sa kojim je povezano nevidljivim nitima. Međutim, upravo Huserlova problematika »sveta života« sa kojom je Merlo-Ponti došao u dodir proučavajući njegove kasne spise, ukazivala je na mogućnost prevazilaženja kartezijanske osnove Huserlove fenomenologije i njegovog ideala stroge zasnovanosti filozofije s one strane faktičnosti i promenljivosti iskustva.

Za Merlo-Pontija, naprotiv, istina pretpostavlja utelovljenu i situiranu svest koja izranja iz prirodnog i istorijskog sveta i koja ne može imati gledište objektivne istine ili nepristrasnog posmatrača, već jedino istinito gledište, jedinu istinu koja je moguća zahvaljujući našoj pripadnosti jednom prirodnom i istorijskom svetu. Daleko od toga da predstavlja puki »relativizam«, ovakav stav, naprotiv, pokazuje da se svaka istina zasniva na *tlu* koje sačinjava naša ukorenjenost u prirodnom i istorijskom svetu.

Direktna posledica ontologije »Vidljivog i nevidljivog« jeste novo shvatanje istine i objektivnosti koje Merlo-Ponti predlaže u ovom delu. Istina se ne definiše podudarnošću, mi nikada ne posedujemo čiste objekte saznanja jer saznanje nije nikad čisti odos svesti i njenih predmeta, već uvek podrazumeva da duh izranja iz određene telesnosti, iz prirodnog i istorijskog sveta u kome je određena tačka gledišta nužnost koju ignoriše samo objektivizam u svojoj predrasudi o nesituiranom i nepristrasnom posmatraču. Istina se ne dostiže apstraktnim pogledom svesti, već kroz atmosferu telesnosti (čulnosti) i istorije kojom smo neprekidno obavijeni i koja upravo određuje jedini smisao koji istina može imati za nas.

Na ovaj način, Merlo-Ponti ontološki zasniva svoje stavove iz prethodnih dela, naročito iz *Fenomenologije percepcije* kao i svoje poima-

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Le Visible et l'invisible*, pp. 233, 280.

²⁰ *Phénoménologie de la perception*, p. 419.

²¹ *Le Visible et l'invisible*, p. 157.

²² *Ibid.*, p. 156.

nje istine i objektivnosti koje je još ranije izložio u eseju »Filozof i sociologija«:

»Ako nas sve istorija obuhvata, na nama je da shvatimo da se istina do koje možemo doći ne dostiže s onu stranu naše pripadnosti istoriji, već putem nje. Površno shvaćena, ona ukida svaku istinu; radikalno promišljena, ona utemeljuje jednu novu ideju istine. Sve dok čuvam pred sobom ideal apsolutnog posmatrača, saznanja bez tačke gledišta, ja u svom položaju mogu da vidim samo princip pogrešnog znanja. Ali ako sam shvatio da sam pripadnošću istoriji povezan za svaku delatnost i svako saznanje koje bi za mene mogio da ima smisla, i da ona sadrži... sve ono što za mene može biti, tada mi se moj dodir sa društvenom dimenzijom u konačnosti moje situacije, otkriva kao izvorna tačka svake istine, uključujući i onu naučnu...«²³

U *Vidljivoj i nevidljivoj* Merlo-Ponti određuje istinu onim što je udaljeno kao takvo. Ono što još dublje karakteriše filozofiju, za razliku od problema saznanja, je, kako kaže Merlo-Ponti: »...Prilaz onome što je udaljeno kao takvom«.²⁴ Ove zagonetne Merlo-Pontijeve reči iz nedovršenog dela *Vidljivo i nevidljivo* označavaju izvestan obrt u shvatanju filozofije. Filozofija se više ne izražava kroz ideju istine kao podudarnosti objektivnog i subjektivnog, ona je *upitnost* i svoje biće saobražava upitnosti percepcije.

»Percepciju treba shvatiti, kaže Merlo-Ponti, kao ovu upitnu misao koja radije dopušta opaženom da se pojavi nego što ga postavlja...«²⁵

Filozofiju kao apstraktni pogled intelekta zamenjuje ono viđenje koje polazi iz središta bića. U tom smislu, Merlo-Ponti govori o jednoj »teoriji vida ili filozofskog viđenja kao maksimuma stvarne bliskosti u odnosu na zev Bića...«²⁶

Šta bi konačno trebalo da bude filozofija koja odbacuje apstraktni teorijski stav i približava se biću, poput opažaja, prisustvujući njegovom stalnom razlaganju? »Filozofija koja otkriva ovu kjazmu vidljivog i nevidljivog sušta je suprotnost one koja sve nadleće. Ona prodiere u čulnost, vreme, istoriju.«²⁷

Ono što Merlo-Ponti, tokom dugotrajnog istraživanja suprotstavlja Huserlu, to je ideja o fundamentalnom spletu čulnog i misaonog, o vertikalnoj i nesvodljivoj dimenziji perceptivnog sveta. Ovaj splet se ne može razrešiti i rasvetliti u čistoj misli, jer je on upravo pretpostavka naše svesne aktivnosti i izričitog sveta kulture. Kao što vid ima svoju slepu tačku, *punctum caecum*, kaže Merlo-Ponti, tako i jasna i eksplicitna misao nosi za sobom svoj nevidljivi horizont čulnosti.²⁸ Ovu ideju o neodvojivosti misli od njenog čulnog horizonta Merlo-Ponti je uvek iznova razvijao, počev od svog najznačajnijeg dela *Fenomenologije percepcije* do posthumno objavljenog *Vidljivo i nevidljivo*. Svaka misao, kaže Merlo-Ponti, događa se jednoj *puti*. Ideja ima svoju podologu čulnosti na kojoj izranja i u tome je razlika između ovog i idealističkog stava koji misao odvaja od čulnosti prećutno pretpostavljajući da postoji jedna izvesnost misli za sebe. U tome se sas-

toji i osnovna razlika između Merlo-Pontijevog i Huserlovog filozofskog stava.

Za Huserla, proučavanje »sveta života« (*Lebenswelt*) bila je samo pripremna faza za povratak transcendentnoj svesti u svoj njenoj izvesnosti. Naime, Huserl se našao pred nerešivim problemom transcendentne konstitucije i činjenicom prvobitne teze o svetu (*Weltthesis*), prvobitne vere (*Urglaube*). Do problematike »sveta života« Huserla su dovele nejasnoće transcendentne konstitucije i, stoga, proučavanje »sveta života« ima za cilj razjašnjenje i rasvetljavanje onoga što je u njemu »zamršeno« i, konačno, povratak čistoti transcendentne svesti. Ovakvom tradicionalnom pojmu racionalnosti Merlo-Ponti suprotstavlja izvornost onoga što je »zamršeno«, ili ideju fundamentalnog spleta.²⁹

Za razliku od Huserlovog idealističkog stava Merlo-Ponti smatra da svaka analiza ima za cilj da razreši ovaj fundamentalni splet i istovremeno ga čini neshvatljivim. »Reč je o tome da se stvori jedan novi tip inteligibilnosti (inteligibilnost putem sveta i bića takvih kakvi su — ‚vertikalna‘ a ne *horizontalna*).«³⁰

Umesto filozofskih idealizacija, Merlo-Ponti u temelj istine stavlja ono što i pored svih filozofskih »pristupa« ostaje neraščlanjeno, »splet« naših egzistencija, dimenziju *aktualnog* koja ostaje skrivena iza naših izričitih stavova, tvrdnji i opštosti, kao »horizont« u Huserlovom smislu.

To je onaj prvobitni splet vidljivog i nevidljivog koji Merlo-Ponti otkriva u telu i koji objašnjava da telo, pripadajući vidljivom svetu čini istovremeno mogućim naše viđenje sveta. Naime, zagonetka tela se sastoji u tome da je ono organ kojim nam se svet otvara i da istovremeno pripada tom svetu.

Preko analize tela i njegove prvobitne intencionalnosti, dvostruke strukture vidljivog tela i onog koji vidi (*voyant-visible*), Merlo-Ponti rešava problem svesti i njenog izvora, kao i problem odnosa čulnosti i ideje.

Telo je istovremeno *vidljivo* i *ono koje vidi* i ovo razlaganje, zev, predstavlja ontološko svojstvo na kome se zasniva ljudska spoznaja, tj. otvor prema biću. Ovakvo shvatanje tela bilo je u *Fenomenologiji percepcije* samo nagovešteno. Odbacujući termine objektivnog i doživljenog tela, dakle jezik tradicionalne filozofije, Merlo-Ponti odbacuje i ovu podelu koja počiva na objektivističkom načinu mišljenja.

Objašnjavajući ovu fundamentalnu dijalektiku tela, Merlo-Ponti teo upoređuje sa dvema dimenzijama koje se jedna prema drugoj odnose kao lice prema naličju. Da bi izrazio ovo prožimanje »vidljivog« i »onoga koji vidi«, Merlo-Ponti upotrebljava termin »kjazma« (*chiasme*) koji znači splet, ukrštanje. Suprotno od Huserla koji je smatrao da treba razrešiti ono što je nejasno i zamršeno u »svetu života«, Merlo-Ponti ovaj splet smatra fundamentalnim.

Analizirajući ovaj izvorni splet duhovnog i telesnog Merlo-Ponti prevazilazi čvrste odredbe objekta i subjekta i dolazi do prvobitnog sklopa vidljivog i nevidljivog, idealnog i čulnog, dosledan ideji prema kojoj je svaka misao vezana za određeni horizont — za svoju put ili čulnu osnovu.

²⁹ *Ibid.*, pp. 321, 322.

³⁰ *Ibid.*, p. 332.

²² *Signes*, p. 137.

²³ *Le Visible et l'invisible*, p. 138.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Ibid.*, p. 170.

²⁶ *Signes*, p. 30.

²⁷ *Ibid.*, pp. 55, 301.

Merlo-Ponti objašnjava duh kao »drugu stranu tela«. Telo je izvorno vezano za duh i ne možemo zamisliti telo koje ne bi bilo telo duha. Sve se dešava, kaže Merlo-Ponti, kao da su i telo i duh samo različite strane jednog istog lista, nabora, različite strane jednog istog bića:

»Postoji telo duha i duh tela i splet (*chiasme*) između njih.«³¹

Ovim putem dolazimo do značajne ideje spleta za koju Merlo-Ponti upotrebljava izraz »kjazma« koji prvobitno označava ukrštanje vidnih puteva zahvaljujući kome nastaje binokularni vid. Analogno ovom spletu, pojam kjazme izražava prvobitni splet vidljivog i nevidljivog, tj. ideje i čulnosti. Ovim spletom Merlo-Ponti se približava ideji otvorenosti kod Hajdegera (*Offenheit des Seins*) koja označava prekid u odnosu na tradiciju objektivističkog poimanja bića — onu misaonu tradiciju koja biće shvata kao predmet svesti.

Za Merlo-Pontija reverzibilnost, kjazma, predstavljaju nešto osnovno. Pojam reverzibilnosti ili preokreta je termin kojim Merlo-Ponti definiše ono kretanje prema kome svaka stvar prelazi u svoju suprotnost i podrazumeva je. On suprotstavlja objektivističkom i kauzalnom mišljenju fundamentalniji fenomen reverzibilnosti. Telo već sadrži duh, ono nije jednostavno »njegova mogućnost«, ono je upravo — *telo duha*. Na taj način Merlo-Ponti pokazuje da se dubljim shvatanjem čovekovog ponašanja, a ono se već pokazuje u percepciji, nužno odbacuje kauzalna shema. Telo se ne može svesti na objekt, ono ne postoji kao zaseban entitet, već samo kao telo duha. S druge strane, duh nije nezavisan, već je uvek vezan za određenu *put* — što je uostalom i smisao osnovne Merlo-Pontijeve teze o utelovljenoj svesti. Prema Merlo-Pontiju, misao uvek pretpostavlja određenu *put* kao svoju osnovu; ideja podrazumeva određeni horizont koji je čini mogućom, naše misli i ideje pretpostavljaju našu ukorenjenost u svetu i istoriji i stoga nema vansvetskog pogleda ili saznanja »objektivne istine« pošto smo okruženi svetom i istorijom. Mi ne možemo sebe da izuzmemo iz svetuskog toka i da svet pretvorimo u objekat svoje kontemplacije jer smo njime potpuno obuhvaćeni.

U opisu *Vidljivo i nevidljivo* u kome sledi put kasnog Huserla, Merlo-Ponti otkriva biće koje se ne svodi na predstavu i koje on naziva divljim bićem, zasnivajući na taj način ontologiju koja se nalazi s onu stranu kartezijanskog bića shvaćenog kao punoća, kao predmet svesti. To je drugim rečima pokušaj da se prevaziđe shvatanje bića kao objektivnog bića čiji je model saznajni odnos svesti i njenih predmeta.

Za Hajdegera, biće je upravo ono što izmiče predstavi i što metafizička misao zapadnoevropske filozofije nije, od Platona do Ničea, uspela da zahvati svojim kategorijama jer je njena misao određena shvatanjem bića kao bivstvjućeg. Stoga je Hajdeger, u spisu *Prilog pitanju o biću (Zur Seinsfrage)*, da bi istakao smisao svog poimanja bića i njegove razlike prema bivstvjućem, predstavno datom biću, i samu transkripciju reči biće prilagodio ovakvom sadržaju: Hajdeger biće piše, naime, kao precrtano Sein.

Merlo-Ponti takođe otkriva onu dimenziju sveta koja se ne može svesti na predstavno, objektivno biće i čiji smisao u potpunosti izražava termin *divljeg ili vertikalnog bića*.³²

»Biće ne dopušta da se kao bivstvjuće, objektivno predstavi i proizvede«, kaže Hajdeger u spisu *Šta je metafizika*.³³ Merlo-Ponti sa svoje strane izražava ovo shvatanje bića pojmom »nevidljivog«. Nevidljivo je ono što se u principu ne može svesti na predstavno biće, na biće shvaćeno kao objekat svesti. Da bismo se približili smislu ovog pojma potrebno je da shvatimo da on ne označava neko moguće vidljivo, već ono što je u principu nevidljivo, tj. ono što je nemoguće svesti na pomenuti odnos svesti i njenih predmeta.

»Smisao je *nevidljiv*, ali nevidljivo nije protivrečno vidljivom: vidljivo samo poseduje jednu osnovu nevidljivog, a nevidljivo je tajna protivteža vidljivom...« Ovaj odnos se ne može tumačiti prostim upoređivanjem (čime se nevidljivo u suštini svodi na vidljivo), već samo shvatanjem da je vidljivo »bremenito nevidljivim«. Nevidljivo je »ono negativno što omogućuje vertikalni svet, jedinstvo nespojivog, biće transcendencije i topološki prostor...«³⁴

Na drugom mestu Merlo-Ponti produbljuje ovaj odnos vidljivog i nevidljivog:

»Kad kažem da je svako vidljivo nevidljivo, da je opažanje neopažanje, da svest ima jedan »punctum caecum«... to ne treba shvatiti u smislu protivrečnosti... treba razumeti da sama vidljivost sadrži jednu ne-vidljivost.«³⁵

Ovo shvatanje je izrazio F. Koplston (Frederic Copleston) u svojoj knjizi *Istorija filozofije* sledećim rečima:

»Iako čovek opažanjem konstituiše svoj svet (ne u smislu da ga stvara, već da se zahvaljujući njemu strukture pojavljuju), stvarnost je nešto više od onoga što postaje vidljivo ili što je moguće opažati. To što postaje vidljivo i što leži u osnovi distinkcije između subjekta i objekta jeste Biće. Samo Biće je nevidljivo. Paradoksalno govoreći, ono se samo manifestuje kao nepojavna osnova onoga što se pojavljuje u dijalogu između tela-subjekta i njegove okoline. Ono samo nije struktura koju je moguće opažati, već polje svih struktura.«³⁶

Traganje za ovom nesvodljivom dimenzijom ljudskog sveta ili istorije koju naziva »vertikalnim« ili »divljim bićem«, Merlo-Ponti shvata kao problem izražavanja onoga što se na taj način otkriva. Naime, za Merlo-Pontija se postavlja pitanje izražavanja »divljeg bića«, a filozofija je ta koja treba da se podredi izražavanju tog smisla. Ovakva uloga nameće filozofiji odbacivanje njenog izražajnog aparata i postavlja radikalno pitanje dometa jezika filozofije. Merlo-Pontijevo istraživanje svedoči o njegovom nastojanju da sam jezik filozofije približi ovoj dimenziji vertikalnog, koja ostaje skrivena u naborima jezika i istorije.

Problem izražavanja bića Merlo-Ponti postavlja kao problem izražavanja same filozofije. Još u prvim delima Merlo-Ponti je insistirao na generativnoj funkciji jezika i stvaranju novih značenja zahvaljujući pregnantnosti jezika, njegovom svojstvu da »zrači« uvek novim značenjima. Ovu moć jezika Merlo-Ponti objašnjava »usidrenošću neizrečenog značenja u značenjima kojima već raspoložemo«,³⁷ ističući da

³³ M. Heidegger, *Was ist Metaphysik?* Dritte Auflage, Verlag von Friedrich Cohen, Bonn, 1931, S. 27. Vidi takođe: *Zur Seinsfrage*, Vittorio Klosterman, Frankfurt am Main, 1956.

³⁴ *Le Visible et l'invisible*, pp. 269, 281.

³⁵ *Ibid.*, p. 300.

³⁶ Frederick Copleston, *A History of Philosophy*, vol. IX, Part II, Doubleday, New York 1974, p. 206.

³⁷ *La Prose du monde*, Gallimard, Paris 1964.

³¹ *Ibid.*, p. 313.

³² *Ibid.*, pp. 223, 257.

svaka velika proza predstavlja ponovno stvaranje izražajnog aparata.

Svojim poimanjem bića s onu stranu predstavnog mišljenja, Hajdeger i Merlo-Ponti se suočavaju sa problemom izražavanja ove otvorenosti bića. Za Merlo-Pontija ovaj problem se javlja kao potreba drugačijeg jezika filozofije, pojmovnog aparata koji bi izražavao ovu vertikalnu i nesvodljivu dimenziju perceptivnog sveta i bio bliži shvatanju bića kao PHYSIS-a, kao izvorne otvorenosti.

Kako filozofija može da izrazi ovu otvorenost bića?

U svom poslednjem i nedovršenom spisu Merlo-Ponti nastoji da da odgovor na ovo fundamentalno pitanje. Treba se pre svega osloboditi klasičnog pojmovnog aparata filozofije i njenog nastojanja da svako biće objašnjava na način bića-objekta i da biće kao takvo svodi na predmet svesti:

»Odbaciti instrumente koje su refleksija i intuicija sebi obezbedile; ustaliti se tamo gde se one još ne razlikuju, u iskustvima koja još nisu obrađena i koja nam pružaju istovremeno izmešane i 'subjekat' i 'objekat' i egzistenciju i esenciju...«³⁹

Problem jezika filozofije, njenih izražajnih moći i njenog pojmovnog aparata Merlo-Ponti postavlja u kontekst reakcije prema određenoj filozofskoj tradiciji koja biće svodi na predmet svesti i subjektivnost definiše odnosom između svesti kao vansvetuskog pogleda duha i sveta lišenog latentnosti i dubine.

Ovo stanovište koje naziva refleksivnom filozofijom, jer ona »nadleće svet«, Merlo-Ponti kritikuje i u Huserlovoj i u Sartrovoj misli.

Zajedno sa klasičnim poimanjem subjektivnosti kao unutrašnjosti (Huserl) i sveta kao objekta »partes extra partes«, Merlo-Ponti se oslobađa i njenog pojmovnog aparata:

»Zameniti termine pojam, ideja, duh, predstava, terminima *dimenzija*, vezivanje, nivo, zglobovi, stožeri, konfiguracija...«³⁹

»Uzeti za model bića topološki prostor. Euklidovski prostor je model perspektivnog bića, to je prostor transcendencije... Topološki prostor je, naprotiv, sredina u kojoj se ocrtavaju odnosi bliskosti i obuhvatanja.«⁴⁰

Jezik Merlo-Pontijeve ontologije otkriva ovaj »vertikalni« svet koji nije sveden na svet jednoznačnih objekata, već se pokazuje kao skup dimenzija i značenja.

U *Vidljivom i nevidljivom* Merlo-Ponti kaže:

»... Stvari su strukture, potke (membrures), zvezde našeg života: ne pred nama, izložene kao perspektivni prizori, već gravitirajući oko nas.«⁴¹

Prostor je nešto što se rađa u ovom spletu (chiasme) vidljivog i onog koji vidi. Prostor nije čista spoljašnjost, puka dimenzija, već *dimenzionalnost*, dubina i latentnost stvari. Hegel je govorio o pravoj beskonačnosti koja se suprotstavlja beskonačnosti niza. Prava beskonačnost nije ponavljanje istog, već jedinstvo istog u razlici, dubina i pregnantnost, bogatstvo posredovanja za razliku od loše beskonačnosti koja nije ništa drugo do puko ponavljanje.

Merlo-Ponti se približava ovakvom shvatanju prave beskonačnosti kada govori o fundamentalnoj višeznačnosti egzistencije i kada kriti-

kuje kartezijanski pojam prostora (dualizam čiste unutrašnjosti i spoljašnjosti) pokazujući da je ovakvo shvatanje prostora izvedeno iz dubljeg poimanja prostornosti, dimenzionalnosti vidljivog i našeg sveta kao matrice svih drugih svetova (ova ideja vezana je za pojam »Umwelta« koji izražava jedinstvenost našeg sveta zahvaljujući kojoj sve ostale svetove možemo da zamislamo samo kao njegovu varijantu. Izvor ove prostornosti nije više kao u *Fenomenologiji percepcije* — subjektivnost, već sama karakteristika vidljivog, njegova ontološka moć i raščlanjenost, ona pregnantnost vidljivog koja u sebi nosi osnovnu smislenost našeg sveta i zahvaljujući kojoj zrači ne samo ovde i sada, već svugde i zauvek.«⁴²

Prema Merlo-Pontiju, odrediti beskonačnost pozitivno, kao nešto što stoji pred nama, znači mimoći pravi smisao beskonačnosti, njeno stalno i skriveno prisustvo u ljudskoj istoriji, u svetu života. Prava beskonačnost nije svet u dimenziji, već *dimenzija sveta*, ono što nas prevazilazi jer predstavlja samu »beskonačnost sveta života, a ne beskonačnost idealizacije.«⁴³ Ovu beskonačnost doživljenog sveta kao dimenziju bića izražavaju svi pojmovi Merlo-Pontijeve ontologije. Beleške objavljene u knjizi *Vidljivo i nevidljivo* govore o Merlo-Pontievom istraživanju jezika nove ontologije. Prevazilaženje subjekt-objekt ontologije zahteva stvaranje novog jezika koji bi odgovarao »divljem biću«. Merlo-Ponti u jednoj od ovih beležaka kaže:

»Ontologija bi bila izgrađivanje pojmova koji treba da zamene pojmove transcendentale subjektivnosti, subjekta, objekta, smisla — definicija filozofije bi sadržavala razjašnjenje samog filozofskog izražavanja...«⁴⁴

Sve je podređeno naporu da se izrazi otvorenost bića, taj nevidljivi okvir naših predstava — ono što se ni na koji način ne može predstaviti:

»... Opisati vertikalno ili divlje biće kao tu preduhovnu sredinu bez koje se ništa ne može zamisliti...«⁴⁵

Jezik Merlo-Pontijeve ontologije otkriva ovaj vertikalni svet koji nije sveden na svet jednoznačno određenih objekata, već se pokazuje kao bogatstvo dimenzija i značenja.

Shvatajući govor kao akt ekspresije, polje stalno otvoreno za nova značenja, Merlo-Ponti nam ostavlja jedno kretanje misli koja neumorno odbacuje ono što je sputava i razbija svoje okvire da bi sačuvala svoj smisao.

Radne beleške koje je Klod Lefor objavio u drugom delu knjige *Vidljivo i nevidljivo* prenose nam jednu misao u punom zamahu i bujanju pod čijim pritiskom izbijaju novi pojmovi, izrazi se množe, dimenzije otvaraju da bi se iskazalo pripadanje svih stvari jednom istom izvoru, jednom istom kretanju koje u sebi samome dovodi do diferencijacije oblika i značenja.

»Predstaviti topološki prostor kao prostor nagomilavanja, promiskuiteta — prostor nesređen i neuređen za razliku od kartezijanskog prostora koji je lišen prave dubine i latentnosti.«⁴⁶

³⁹ *Ibid.*, pp. 223, 224.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 223.

⁴¹ *Ibid.*, p. 221.

⁴² *Ibid.*, p. 257.

⁴³ *Ibid.*

³⁹ *Le Visible et l'Invisible*, p. 172.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 277.

⁴¹ *Ibid.*, p. 264.

⁴² *Ibid.*, p. 274.

Kao reakcija na kartezijansku ontologiju, kod Merlo-Pontija se javlja čitavo bogatstvo pojmova u kojima vibrira dimenzionalnost vidljivog sveta:

»Ono što postoji, kaže Merlo-Ponti, to je čitava arhitektura, čitava, ‚slojevitost‘ fenomena, niz ‚nivoa bića‘... Činjeničko i suštinsko se ne mogu više razlikovati, ne zato što su izmešani u našem iskustvu, nedostižni u njihovoj čistoti i što postoje izvan njega kao granične ideje, već zato što Biće više nije *preda mnom*, nego me okružuje i u izvesnom smislu prolazi kroz mene, i budući da se moj pogled Bića no začinje negde izvan, već iz središta bića, takozvane činjenice, prostorno-vremenske pojedinačnosti, samim tim su postavljene na ose, stožere, dimenzije, opštost moga tela i ideje već usađene u njegove sastavke.«⁴⁷

Ono što postaje jasno, to je da Merlo-Pontijev poduhvat u kasnijim spisima, zajedno sa problematikom pikturalnog izražavanja u eseju »Oko i duh«, vodi otkrivanju ovog baroknog sveta, ove ontologije vidljivog:

»Mi nikada pred sobom nemamo, kaže Merlo-Ponti, čiste pojedinačnosti, glečere nerazdeljivih bića, ni suštine bez mesta i vremena, ne zato što postoje negde drugde, van našeg dohvata, već zato što smo mi iskustva, to jest misli koje osećaju iza sebe težinu prostora, vremena, samog Bića o kome misle i koje, dakle, ne postavljaju pred svojim pogledom prostor i vreme poređane u nizu niti čistu ideju niza, već imaju oko sebe jedno vreme i jedan prostor nagomilavanja, umnožavanja, zahvatanja, izmešanosti, stalnu bremenitost, stalni porod, generativnost i opštost, sirovu suštinu i sirovu egzistenciju koje predstavljaju utrobe i čvorove jednog istog ontološkog treperenja.«⁴⁸

R. G. KOLINGVUD I RAZUMEVANJE RADNJI U ISTORIJI

vilijem drej

I

Bilo koji pokušaj da se shvati savremena rasprava među filozofima sa engleskog govornog područja o istoriji mora da, u nekom momentu, uzme u obzir gledišta R. G. Kolingvuda (R. G. Collingwood).^{*} Otkako je 1946. objavljena njegova posthumna monografija *Ideja istorije (The Idea of History)*¹, Kolingvudove doktrine su bile vrlo vredan podsticaj i za filozofe i za istoričare, kojima je stalo do toga da odrede prirodu istorije kao tipa istraživanja ili kao oblika saznanja. A otkako je 1962. objavljena studija Alena Donegana (A. Donagan) *Poznija filozofija R. G. Kolingvuda (The Later Philosophy of R. G. Collingwood)*² studija koja je prokrčila put, sve veća egzegetska i kritička literatura o Kolingvudovim delima dovela je do toga da je njegove tvrdnje o istoriji još teže ignorisati. U ovom tekstu cilj mi je da razjasnim i razmotrim ono što smatram jednom od središnjih spornih Kolingvudovih tvrdnji. To je tvrdnja da razumevanje prošlosti, u onom smislu u kojem to istoričari treba da čine, traži od njih *oživljavanje prošlog doživljaja i ponovno promišljanje prošle misli*.

Možda nijedna Kolingvudova doktrina nije izazvala više suprotstavljanja. Međutim, kritika na koju je ona nailazila nije se toliko odnosila na legitimnost samog shvatanja koliko na njegovu navodnu uskost kao *opšteg* prikaza istorijskog razumevanja. Dokazivalo se da bi, čak i kad bi istoričari nekim povodom oživljavali prošli doživljaj ili ponovo promišljali misli nekadašnjih aktera, razumevanje ovih tvorevina bilo relevantno za samo mali deo onoga čime se istorija obično bavi. Smatralo se da se Kolingvudovo gledište ne može primeniti na objašnjenje društvenih procesa, da ono zapostavlja ulogu prirodne sredine u ljudskim radnjama i da, čak i u slučaju čovekovog individualnog doživljaja, naglašava sasvim proizvoljno neke njegove posebne forme, naime,

^{*} Nedavno je u izdanju »Svjetlosti« (Sarajevo) i »Globusa« (Zagreb) (u biblioteci »Etos«) objavljeno delo *Ideja istorije (The Idea of History)* Robina G. Collingwooda, pa bi, stoga, za našeg čitaoca mogli da budu zanimljivi radovi u kojima se razmatraju gledišta o istoriji izložena u tom delu. Ovo je prevod jednog od takvih radova, prevod prvog poglavlja knjige Williama Draya *Perspectives on History* (Routledge and Kegan Paul, London and Henley, 1980). (Prim. prev.).

¹ Clarendon Press, 1946. Brojevi stranica u zagradama navedeni u tekstu odnose se na ovo delo.

² Clarendon Press, 1962. Osim toga, vidi posebno dela L. O. Minka: *Mind, History and Dialectic*, Indiana University Press, 1969. i Ljionela Rubinoffa: *Collingwood and the Reform of Metaphysics*, University of Toronto Press, 1970.

⁴⁷ *Ibid.*, pp. 153, 154.

⁴⁸ *Ibid.*, pp. 154, 155.

ono što je samosvesno, promišljeno i racionalno.³ Činilo mi se često da su te teškoće u stvari bile preuveličane i ja ću navesti neke razloge zašto mislim da je to tako. Međutim, u središtu onoga što želim da kažem neće biti toliko problem dosega Kollingvudove doktrine koliko prethodno pitanje kako tu doktrinu, i neke sa njom povezane tvrdnje, treba shvatiti tamo gde se one *zaista* primenjuju, promišljeno u pokušaju da se shvati pojedinačna radnja individualnog istorijskog aktera. Razmotriću, najpre, na koji je način Kollingvud prvobitno predstavio svoje gledište o razumevanju, a zatim ću preći na razmatranje nekih problema za koje se obično misli da nastaju kada se to gledište primeni čak i na onaj slučaj koji je u tom pogledu najpogodniji.

II

Najuspešnije kratko izlaganje Kollingvudove teorije razumevanja u istoriji dato je na tri ili četiri stranice onog poglavlja *Ideje istorije* koje nosi naslov »Priroda čoveka i ljudska istorija« (»Human Nature and Human History«), poglavlja koje se može smatrati posebno značajnim, jer je ono, za razliku od najvećeg dela pomenute knjige, objavljeno za života autora, pošto je 1936. bilo izloženo u Britanskoj akademiji. Osnovna usmerenost tog Kollingvudovog prikaza mogla bi se, kao što se to i čini, ukratko izložiti uglavnom njegovim vlastitim rečima.⁴

»Istoričar, istražujući neki događaj iz prošlosti, razlikuje ono što se može nazvati spoljašnjošću od onoga što se može nazvati unutrašnjošću događaja.« Pod spoljašnjošću se podrazumeva »sve ono što tom događaju pripada, a može se opisati kao tela i njihova kretanja«, na primer, »prelazak Cezara, zajedno sa nekim drugim ljudima, preko reke Rubikon« u određeno vreme. Pod unutrašnjošću podrazumeva se »onaj aspekt događaja koji se može opisati kao zamisao«, na primer, »Cezarov prkos zakonu Republike«. Istoričara »nikada ne interesuje jedan od ta dva aspekta uz isključenje onog drugog«. »Njegov rad može početi otkrivanjem spoljašnjosti događaja, ali se na tome nikada ne može završiti; istoričar uvek mora imati na umu da je taj događaj radnja i da je njegov glavni zadatak da se unese u tu radnju, da otkrije misao aktera.«

Ostvarujući takav program, nastavlja Kollingvud, »istoričar čini ono što prirodniak ne treba i ne može da čini«. Jer, »kada je reč o prirodi, ova distinkcija između spoljašnjosti i unutrašnjosti događaja ne postoji«. Naravno, i naučnik mora da teži ka tome da učini razumljivim ono što istražuje. Međutim, on to ne čini »prodirući od spoljašnjosti ka unutrašnjosti događaja«, nego idući »od događaja«, zapažajući »njegov odnos prema drugim događajima«, podvodeći ga tako »pod opšti obrazac ili zakon prirode«. Naučnik koristi postupak kojim se otkriva ono što se obično naziva uzrokom događaja. Pravac kojim se istoričar kreće je sasvim drugačiji. Za njega je, naglašava Kollingvud, nemoguće, »a da i dalje ostane istoričar«, da se »nadmeće sa priro-

dnjakom u traganju za uzrocima ili zakonima zbivanja«. Odnos koji on pokušava da shvati nije odnos između radnji i drugih događaja, već odnos između izvesnih događaja i njihovih misaonih strana. U takvim slučajevima »otkriti misao znači razumeti događaj. Posle utvrđivanja činjenica nema daljeg procesa istraživanja njihovih uzroka. Kada istoričar sazna šta se dogodilo, on već zna i zašto se to dogodilo«.

»A kako istoričar prepoznaje misli koje pokušava da otkrije?« nastavlja Kollingvud s pitanjem, i odgovara: »Postoji samo jedan način kojim se to može postići: njihovim ponovnim promišljanjem u vlastitom intelektu«. Kada »istraživač politike ili oružanog sukoba, suočen sa prikazom izvesnih radnji koje je Julije Cezar mislio o toj situaciji i o mogućim načinima delanja u njoj«. Za prirodniaka, događaj koji se objašnjava je samo »pojava«, »prizor predstavljen njegovom intelektualnom opažanju«. Za istoričara, ljudske radnje koje se proučavaju nisu »nikada puki prizori za posmatranje«, već uvek doživljaji koji se, kada se shvataju, ponovo proživljavaju u imaginaciji istoričara. Takvo oživljavanje prošlog doživljaja nije, dodaje Kollingvud, »pasivno prepustanje čarolijama nečijeg mišljenja; ono je delo aktivnog, pa prema tome, i kritičkog mišljenja«. Ono *zaista* može da iziskuje »sve moći istoričarevog duha i sve njegovo znanje« o predmetu istraživanja, o politici Rima, u ovom slučaju.

Iz ovog sažetog prikaza Kollingvudovog osnovnog stanovišta proizlaze tri pojedinosti koje bih hteo da izdvojim radi kritičkog razmatranja — a sve su to dobro poznate teškoće sa kojima se čitaoci dela *Ideje istorije* suočavaju. Postoji, najpre, opis istoričarevog predmeta istraživanja pomoću metafore o »unutrašnjosti« i »spoljašnjosti« događaja, zatim, pokušaj da se istorijsko i naučno razumevanje suprotstave pomoću tvrdnje koja je očigledno paradoksalna: »Kada istoričar sazna šta se dogodilo, on već zna i zašto se to dogodilo«; i konačno, prilično nerazumljivo naglašavanje da istoričar mora ne samo da otkrije misao istorijskog aktera, koja predstavlja unutrašnjost radnje, već i da tu misao ponovo promisli ili oživi i da je pri tom kritički sagleda. Ja ću dokazivati da sve ove doktrine ukazuju na značajne istine o istorijskom saznanju i istraživanju, ali i to da sve one traže izvesno razjašnjenje i bliže određenje.

III

Razmotrimo, najpre, metaforu o unutrašnjosti — spoljašnjosti radnje. Ovo je, izgleda, mnogo uznemiravalo neke Kollingvudove kritičare. Smatralo se da gledište prema kojem istorija istražuje misao koja nastaje u svetu privatne svesti, misao neposredno dostupnu jedino akteru samom, vodi ili u skepticizam u pogledu mogućnosti istorijskog razumevanja uopšte ili ka tome da se pripisu gotovo magijske moći istoričarima koji polažu pravo da saznaju kakve su bile misli njihovih subjekata. Patrik Gardiner (P. Gardiner) vidi Kollingvudove istoričare kao istraživače koji traže da se postulira »poseban entitet« (akterova misao), »poseban objekat u koji se taj entitet može »smestiti«

³ Prvu od tih kritika razmatram u članku »Collingwood's Historical Individualism« koji će biti objavljen u časopisu *Canadian Journal of Philosophy*, a druge u knjizi o Kollingvudovoj filozofiji istorije koja će se uskoro pojaviti. Osim toga, vidi rad L. O. Minka: »Collingwood's Historicism: A Dialectic of Process« u knjizi M. Krausz (ed.): *Critical Essays in the Philosophy of R. G. Collingwood*, Clarendon Press, 1972, pp. 154—178.

⁴ Navedena mesta nalaze se na str. 213. do 216.

(akterov duh) kao i »posebna veština kojom se to može postići« (proces oživljavanja).⁵ I historičari su često, kao i filozofi, bili spremni da, imajući to u vidu, okrive Kolingvuda za širenje misterije.

Nesumnjivo je da je ta metafora striktno sprovedena na onim mestima koje sam upravo naveo uporedo sa Kolingvudovim izlaganjem o spoljašnjostima događaja na kojima se ne treba zadržavati, već »kroz« koje treba gledati, o historičaru kao istraživaču koji »prodire« u događaj da bi video šta je »unutar« njega, o nemogućnosti da historičar odista »opazi« ono za čim traga, kao da je to nešto skriveno. Pa ipak, u najvećem delu onoga što je u delu *Ideja istorije* rečeno o razumevanju radnji, koristi se sasvim drugačija terminologija kojom je navedenu metaforu trebalo učiniti prihvatljivijom. Čak i na navedenom mestu, radnje su opisane i kao *izražavanje* misli, a historičarima je postavljen zadatak da njihovu spoljašnjost interpretiraju kao izraze tih misli.⁶ Ovo osim toga, ne treba shvatiti kao prosto dodavanje kauzalne dimenzije prvobitnoj kvaziprostornoj metafori. Kada je spoljašnjost radnje nazivao izrazom akterove misli, Kolingvud nije hteo da kaže da je ona opažljiva posledica misli, posledica koja omogućuje historičaru da zaključiti kako postoji neopažljivi mentalni uzrok koji bi se mogao nazvati mišlju. Tačno je da se on ponekad odnosi prema mislima kao prema onome što priprema, uzrokuje ili čak determiniše delanje ljudi. Ali, Kolingvud je oprezan pa dodaje da historičari u svim takvim slučajevima koriste kauzalni jezik u posebnom smislu koji se iz osnova razlikuje od jezika »antecedentnog dovoljnog uslova«.

Kolingvud u delu *Ideja istorije* nije razvio celovitu teoriju duha. Međutim, prema teoriji koju je barem skicirao, čini se jasnim da je on, ne shvatajući misli kao neopažljive događaje, te misli posmatrao kao nešto što uopšte ne postoji odvojeno od događaja koji ih izražavaju. Njegova gledišta su u tom pogledu mnogo bliža gledištima Gilberta Rajla (Ryle), njegovog naslednika na Katedri za metafizičku filozofiju u Oksfordu, no što se obično pretpostavljalo. Sugestivan je u vezi sa tim njegov energičan napad na ono što je on nazivao »metafizička teorija duha« — na koncepciju prema kojoj je duh netelesna supstancija, a ne kompleks aktivnosti (str. 221). Sugestivno je, takođe, njegovo osporavanje gledišta da teorija saznanja upoznavanjem — ista ona teorija za čiju su ga primenu mnogi njegovi kritičari optuživali — ima bilo kakvu primenu u shvatanju misli neke ličnosti, kao i njegova razrada distinkcije između »prave misli« i onoga što je on nazivao »neposredni doživljaj« ili »tok svesti«, izložena u delu *Ideja istorije* (294). »Neposredni doživljaj« ili »tok svesti«, po njegovom mišljenju, nije misao već prosto psihički događaj (223, 287).

U stvari, Kolingvud je bio tako daleko od shvatanja da su objašnjavajuće misli skrivene, ne-fizički događaji koji su neposredno ili introspektivno dostupni samom akteru, a historičaru samo indirektno ili u obliku zaključka, da se on katkad približavao osporavanju gledišta da, u pogledu sticanja saznanja o vlastitim mislima, historijski akter uopšte ima neku prednost nad historičarem. Saznanje čoveka o vlastitim mislima, tvrdio je Kolingvud, mora se steći, kao što su ga i drugi stekli, interpretacijom vlastitih radnji; a to traži neku vrstu historijskog

istraživanja nakon događaja (219). I on se nije ustezao da historičaru pripiše ono što se obično pripisuje psihoanalitičaru, tj. sposobnost da u zabeleškama o onome što je neki čovek učinio otkrije mnoge misli kojih taj čovek uopšte nije bio svestan. U tom smislu interpretirao bih poznatu Kolingvudovu tvrdnju da historičar u prošlim postupcima ljudi može otkriti ne samo ono što je bilo sasvim zaboravljeno, već i ono za šta »dok historičar to nije otkrio niko uopšte nije znao da se dogodilo« (238). A pošto je, za Kolingvuda, ono što se dogodilo radnja, to implicira da bar ponekad historičar, a ne sam akter, može biti prvi koji otkriva šta je neka radnja bila, tj. kakva je misao nekim prošlim događajem izražena. Čini mi se da je ovo ne samo dosledna primena Kolingvudove doktrine, nego i tačna procena moći historičara.

Kolingvud, međutim, nije osporavao da akterove misli, pored toga što su izražene u akterovim pokretima tela, mogu biti izražene i u njegovoj svesti. To je očigledno u Kolingvudovom prikazu odnosa pamćenja i autobiografije, gde je autobiografija shvaćena (prilično čistunski, možda) kao ispitivanje koje se vrši uz pomoć striktno historijskih metoda. Funkcija pamćenja je, kaže on, da priziva »viziju prošlog doživljaja«; funkcija autobiografije je da tako pribavljene podatke interpretira, dopunjujući ih, naravno, onim što se može naći u starim pismima i sličnim dokumentima (295). Međutim, ono što Kolingvud, kako izgleda, nije zapazio jeste da priznavanje takvih privatnih izražavanja misli stvara probleme oko primene termina »unutrašnjost« i »spoljašnjost« u onom smislu u kojem ih je on prvobitno uveo. Jer, on je, izgleda, razmatrajući Cezarov prelaz preko Rubikona, »spoljašnjost« radnje odista *definisao* fizikalnim terminima: spoljašnjost radnje je, kaže on, ono što se može označiti nazivima tela i njihovih kretanja. Ako je Kolingvudova namera bila — a ja mislim da je ona takva odista i bila — da distinkcijom između »unutrašnjosti« i »spoljašnjosti« izrazi suprotnost između »onoga što je izraženo« i »onoga što to izražava«, ova definicija je, iako se primena za nju svakako može naći, na kraju krajeva neadekvatna. Ona postaje još lošija kada kasnije u delu *Ideja istorije* Kolingvud nastavlja da govori o samom mišljenju kao formi aktivnosti, podrazumevajući pod mišljenjem, kako izgleda, privatnu aktivnost koja možda nema nikakva fizička ispoljavanja (287). Ako je takvo mišljenje radnja, onda ono, prema Kolingvudovom opštem gledištu, mora biti mišljenje koje se ispoljava u događajima, iako *ex hypothesi*, u čisto psihičkim događajima. Svaka radnja mora da ima svoju spoljašnjost. Ali u ovom slučaju — da pomešamo metafore — »spoljašnjost« će biti nešto sasvim »unutrašnje«.

Kolingvudovo dopuštanje mogućnosti privatnih izražavanja i privatnih radnji traži, na taj način, izmenu njegove metafore tako da »unutrašnjost« postaje izričito »ma koja misao koja se izražava«, a »spoljašnjost« — »ma koji događaj koji je izražava«. Ta ista mogućnost zahteva da se ima u vidu činjenica koju njegov prikaz, kako izgleda, često nedovoljno uvažava, činjenica koju shvatanje da je zadatak historičara da interpretira izražavanja akterovih misli ne bi smelo da prikriva. Reč je o karakterističnoj nepotpunosti historičarevih podataka, koja je pogoršana principijelnom neupotrebljivošću privatnih izraza akterovih misli. Sa praktičnog stanovišta, ovo bi se eventualno moglo shvatiti kao jedan od neizbežnih rizika historijskog istraživanja. To je, međutim, rizik koji je Kolingvud jedva mogao imati na umu kada je tvrdio, čime je kasnije dovodio u nedoumicu mnoge autore koji su

⁵ »The Objects« of Historical Knowledge«, *Philosophy*, 27, 1952, p. 213.

⁶ O ovome kao i onome što neposredno sledi vidi, takođe, moj rad »R. G. Collingwood and the Acquaintance Theory of Knowledge«, *Revue internationale de philosophie*, 42:4, 1957, pp. 420—432.

opravdavali njegova gledišta, da zaključci historičara mogu biti isto tako izvesni kao i dokazi u matematici (262).

Može nam se, možda, činiti da nepotpunost koja se ovde razmatra nije naročito značajna za teoriju historije kao oblasti *istraživanja*. Može se, naime, tvrditi da misao kojoj nedostaju javni oblici ispoljavanja ne utiče na tok historije; a to isto moglo bi se reći i za privatne izraze misli koji imaju i neke javne oblike ispoljavanja. Razlozi zbog kojih ovo nije sasvim tačno ukazuju na problem prikazivanja unutrašnjosti — spoljašnjosti radnje prilikom historijske rekonstrukcije koji može, u najmanju ruku, da izazove izvestan odjek filozofske uznemirenosti izražene u citatu iz Gardinerovog dela. Historičar će, bar ponekad, svakako poželeti da, na osnovu dobnije evidencije, ustvrdi da je neki akter već ranije doneo odluku mada ju je zadržao isključivo za sebe. To bi se moglo tvrditi, na primer, na osnovu čvrstine dobnije ispovesti ličnosti koja se, inače, smatra iskrenom. U takvom slučaju, historičar bi sigurno, argumentišući na osnovu te ispovesti, interpretirao izražavanje akterove misli, tj. njegovu ispovest. Ali, on tada ne bi interpretirao izražavanje misli koju u krajnjoj instanci želi da pripiše akteru, tj. raniju odluku. Historičar tada ne bi morao da zaključi da su se već ranije u akterovoj svesti zbili neki pojedinačni privatni događaji, a još manje da se zbog određenih konkretnih događaja koji je bio takva odluka. Međutim, on *bi* morao da zaključi da su se zbili *neki* relevantni privatni događaji, i (u tome je stvar) morao bi da se osloni na akterovu interpretaciju tih događaja. Kollingvud bi verovatno takav primer odbacio po kratkom postupku. On bi rekao da to nije pravo historijsko mišljenje; to je, prosto, verovanje zasnovano na izjavi (256 ff.). Takav odgovor bio bi dosledna primena principa koje Kollingvud zastupa u delu *Ideja historije*. Ali, odgovor bi sigurno bio isuviše restriktivan. Jedno je poricati da se historičari, uopšte uzevši, oslanjaju na izjave, koristeći na taj način uobičajeno pogrešno shvatanje o prirodnoj historijskog istraživanja. Sasvim je nešto drugo kada se poriče da oni ikada imaju valjan razlog za usvajanje izjave.

Pre no što napustimo pitanje u kom smislu treba shvatiti Kollingvudovu metaforu, mogao bih da napomenem da njegova vlastita upotreba pojmova »unutrašnjost« i »spoljašnjost« u delu *Ideja historije* nije striktna odnosno sasvim dosledna. On se ne pridržava onog smisla koji u razmatranju Cezarovog slučaja primerom ilustruje — onog smisla koji kritičari obično imaju na umu kada ukazuju na Kollingvudovo gledište o »unutrašnjosti — spoljašnjosti« događaja, bitno za njegovu teoriju historije, a ni onog smisla za koji sam dokazivao da je korisniji za potpunije izlaganje njegovog stanovišta. Kollingvud je napao Tacita, na primer, zato što je ovaj izneo samo »spoljašnje« viđenje historije Rima, ne zbog toga što je Tacit naginjao ka tome da radnje posmatra kao nešto što je lišeno misli, već zbog toga što je svoje ličnosti opisivao kao »preterano dobre« i »preterano rđave« kao »puke prizore vrline ili poroka« (39). Kollingvud je tvrdio da su pozitivisti devetnaestog veka svodili historiju na običnu sukcesiju »spoljašnjih događaja« zato što su oni, a u nastojanju da se čvrsto drže »činjenica«, odbijali da uopšte procenjuju radnje historijskih aktera (132). On je tvrdio da mnogi historičari njegova vremena, koristeći metode koje on podrugljivo naziva metodama »makaza i lepka«, stiču samo »spoljašnje« saznanje o prošlosti u tom smislu što veruju u svoje autoritete,

umesto da sami interpretiraju evidenciju (257). Očigledno je da ni u jednom od ovih slučajeva odsustvo onoga što se naziva »unutrašnje« posmatranje ne znači da je historičar previše naglašavao pokrete tela aktera, a manje tok njegove svesti. U stvari, za Kollingvuda je tipično (a to nalaže opreznost prilikom interpretacije njegovih stavova) da je metaforu o unutrašnjosti — spoljašnjosti radnje uveo u odlučnom momentu, očigledno kao važan tehnički termin, izraženu na način koji je, iako pomalo zavodljiv, u grubim crtama služio njegovim neposrednim ciljevima, a gotovo je sasvim izostavljao kada je u drugim delovima dela *Ideja historije* razrađivao svoju teoriju; a kada je tu metaforu drugde i koristio, činio je to u drugačijem smislu.

IV

Dopustite mi da se sada od Kollingvudove metafore okrenem ka onome što je jedan od komentatora nazvao njegovim najsmelijim i najpoznatijim kazivanjem o historiji.⁷ Kakav se smisao može pridati tvrdnji da historičar, za razliku od prirodnjaka, čim sazna šta se dogodilo, već zna i zašto se to dogodilo — onoj tvrdnji, uzgred rečeno, kojoj je Kollingvud, po svoj prilici, pridavao poseban značaj, jer ju je u delu *Ideja historije* navodio više puta. Interpretacija koju je pre nekoliko godina dao V. H. Volš (W. H. Walsh) glasi da je Kollingvud pokušao da kaže da misao — ono za šta je historičar posebno zainteresovan — za razliku od običnog događaja objašnjava *samu sebe*.⁸ Po tome bi se historijsko istraživanje razlikovalo od istraživanja naučnika. Pa ipak, ako se Kollingvudova tvrdnja shvati tako da se ona odnosi na radnju kao celinu, a ne samo na njenu misaonu stranu, sasvim je teško osloboditi se utiska da radnja ne objašnjava samu sebe.

Ovo je bilo dovoljno da mnogi interpretatori Kollingvuda postanu oprezniji. Međutim, uprkos tome što je paradoks šta — zašto (kako ga možemo nazvati) na prvi pogled neprihvatljiv, bilo je i onih koji su ga opravdavali, a među njima su ugledni kritičari kao što su Alen Donegan i Luis Mink (Louis Mink). Obojica priznaju da Kollingvud, kako izgleda, protivreči najprostijem truizmu koji se odnosi na historijsko saznanje, tj. gledištu da će na mnogim stupnjevima istraživanja biti poznato šta su akteri učinili, a da se neće znati razlozi zbog kojih su oni to učinili. Neko bi, na primer, mogao pouzdano znati *da je* Cezar prešao preko Rubikona a da ipak ne zna šta je on time htio da postigne — iako bi danas historičaru starog Rima bilo teško da zamisli takvo nepoznavanje stvari. I pored toga navode se dva argumenta protiv oslanjanja na takvo zdravorazumsko stanovište; za oba se tvrdi da su bar implicitno sadržana u Kollingvudovoj koncepciji o radnji i njenom razumevanju.

Prvi argument glasi da se ni u jednom ozbiljnom istraživanju historijska činjenica ne bi mogla utvrditi u potpunosti, a da se u isto vreme ne razjasni zašto se ona dogodila. Kao što to Donegan tvrdi: »Historičar objašnjava činjenicu u samom procesu njenog utvrđivanja«.⁹ Ova tvrdnja nas, čini mi se, navodi na malo ispitivanje. Nema nikakve sumnje da bi istraživanje da li je neka radnja učinjena *zaista*

⁷ Donagan: *The Later Philosophy of R. G. Collingwood*, p. 200.

⁸ *An Introduction to Philosophy of History* (London, Hutchinson, 1967, treće izdanje) p. 71. On je kasnije izmenio ovu interpretaciju.

⁹ *Op. cit.*, p. 201. Vidi takođe njegov rad »Explanation in History« u knjizi P. Gardinera (ed.): *Theories of History*, Chicago, Free Press, 1959, p. 432.

često pokazivalo zašto ju je akter učinio. Ali, kao što to Mink dopušta, određenom evidencijom kojom bi se utvrdilo »da li« ne bi se *moralo* ustanoviti i »zašto«¹⁰, i samo dokazivanje da se tako nešto može dogoditi ne bi podržavalo paradoks, pa on više i ne bi bio zanimljiv. Drugi argument se odnosi na ono što, prema Kollingvudovoj teoriji, predstavlja potpuno saznanje istorijske činjenice. Naravno, za Kollingvuda, istorijske činjenice su radnje; a radnje su jedinstvo spoljašnjeg i unutrašnjeg. Prema tome, sve dok se ne otkrije misaona strana radnje ne zna se šta je ta radnja odista bila. Međutim, misaona strana radnje je upravo ono što nam omogućuje da tu radnju razumemo ili da je objasnimo na način koji je svojstven istoriji. Prema tome, saznanje o tome šta je neka radnja bila i sa njene unutrašnje i sa njene spoljašnje strane predstavlja u isto vreme i njeno objašnjenje — ili, kako je to Mink više voleo da kaže: potpuni *opis* radnje je u isto vreme i njeno *objašnjenje*. Gledište slično ovom drugom argumentu je, kako izgleda, široko prihvaćeno u literaturi o Kollingvudovoj filozofiji istorije. A oni koji to gledište prihvataju obično ga shvataju kao ukazivanje na karakteristično obeležje istorijskog razumevanja.

Mislim da, radi kritičkog razmatranja ovog argumenta, u spoljašnje — unutrašnje opise treba uvesti neke dodatne distinkcije. Jedna takva distinkcija jeste distinkcija između »šta« i »zašto« pitanja. Druga je distinkcija između onoga što se objašnjava i onoga čime se to objašnjava. Sledeća distinkcija jeste distinkcija između prostog ukazivanja na radnju i njenog razumevanja kao radnje određene vrste. Postoji još jedna distinkcija — distinkcija između misli koje objašnjavaju radnju i misli koje je čine radnjom kakvom je treba objasniti. U ovom kontekstu mogu samo da *upotrebim* neke od ovih distinkcija, bez njihove razrade i bez rasprave o njima. Ali, dopustite mi da ponovo razmotrim argument, navodeći te distinkcije onde gde to izgleda celishodno.

Oni koji opravdavaju paradoks, insistiraju na tome da mi, prema koncepciji o unutrašnjosti i spoljašnjosti radnje, ne poznajemo »prirodu« radnje sve dok ne saznamo koja je misao njome izražena. Oni su skloni da pod tim podrazumevaju *celinu* misli koju radnja izražava, iako se ponekad u datom kontekstu dopušta i nešto manje od toga. Drugačije rečeno, traganje za razumevanjem se shvata kao zaokruživanje našeg saznanja o misaonoj strani radnje. Mink to prikazuje kao niz odgovora na pitanje: »Šta je čovek odista učinio?«¹¹ Istoričar koji, na primer, već zna da je Cezar prešao Rubikon, mogao bi još uvek da pita: »Ali, šta je on *činio* prelazeći tu reku, kada je to očigledno bilo u suprotnosti sa zakonom Republike?« Mink uočava da istoričar, u izvesnom smislu, već zna šta je Cezar učinio; ali, on to još ne zna u onom smislu koji je ovde relevantan. Istoričar shvata radnju kao prelaz preko reke; ali, on je ipak ne shvata kao napad na neprijatelje, a još manje kao pokušaj uspostavljanja vrhovne vlasti u državi. Ovo mi izgleda kao savršeno dobar način konceptualizacije onoga što bi takav istoričar učinio. To čini mnogo razumljivijim da je potpuno istoričarevo objašnjenje, pa čak i potpuni opis radnje, nešto što *samo po sebi* objašnjava. Jer, ako je uzeta u obzir *celina* misli koja je radnjom izražena, onda je očigledno da ne postoji ništa više što bi trebalo otkriti da bi se radnja shvatila kao »svesna«. Ali, ovim se ne oslobađamo Kollingvudovog

paradoksa. Jer prethodno stanovište nije eksplicitno izraženo rečima koje se odnose na saznanje o tome šta se stvarno dogodilo; ono je izraženo tako da se odnosi na saznanje zbog čega se to dogodilo. Reč »zašto« se isuviše brzo povlači iz ovakvih opravdanja paradoksa.

Mislim da ni sam Kollingvud, kada je reč o ovome, nije sasvim jasan. Duže mesto u knjizi na kojem se ukazuje na Cezarov prelaz preko reke shvata se, bar na trenutak, kao da se odnosi jedino na razumevanje u smislu iznalaženja odgovora na pitanje »zašto«. Ali, kada se Kollingvud okreće svom primeru da bi nam pokazao šta podrazumeva pod misaonom stranom koja taj događaj objašnjava, on navodi »Cezarov prkos zakonu Republike«. Ovo jedva da i jeste odgovor na pitanje zašto je Cezar prešao Rubikon. To izgleda više kao logička konsekvenca onoga što je on učinio no kao jedan od njegovih razloga za tu radnju, mada konsekvenca koje je on sigurno bio svestan, konsekvenca za koju bi se isto tako moglo reći da je sadržana u njegovoj radnji. Cezar je, naravno, *mogao* preći preko Rubikona da bi prkosio zakonu Republike; ali, po svojoj prilici, to nije ono na šta je Kollingvud mislio. U stvari, izgleda da je on ovde skrenuo sa pitanja zašto je Cezar učinio svoju radnju ka pitanju u čemu je istorijski značaj te radnje — ka pitanju koje je znatno bliže Minkovom »Šta je čovek odista učinio?« Kažem da je on skrenuo zato što navedena promena nije naznačena, a ostatak pasaža odnosi se na saznanje zašto se nešto dogodilo. Takva neosetljivost na relativnost razumevanja u odnosu na postavljena pitanja pomalo iznenađuje s obzirom na to da je Kollingvud u delu *Ideja istorije* i u drugim filozofskim spisima ukazivao na posebnu ulogu pitanja i odgovora u istraživanju (273). Međutim, pošto se u iskazivanju paradoksa koristi reč »zašto«, izgleda da je ispravno insistirati na distinkciji i zapitati se da li ona može glasiti onako kako je izložena.

Smatram da razumno traženje i usvajanje odgovora na pitanje »zašto« iskazuje priznavanje distinkcije između onoga što se objašnjava i onoga čime se to objašnjava. Šta se objašnjava kada istoričar traži da se pokaže zašto je neka radnja učinjena? Sigurno ne radnja ohvaćena kao izražavanje celine misli koju je ona odista izrazila; jer tada ne bi preostala misao koja bi se razlikovala od te radnje i koja bi je mogla objasniti. Ali, ne objašnjava se ni puki događaj — samo spoljašnja strana radnje — iako je i sam Kollingvud, možda previše zakupljen svojim istraživanjima na granici između istorije i arheologije, tvrdio ponekad da istorijsko objašnjenje predstavlja objašnjenje spoljašnjeg pomoću unutrašnjeg — kao da istoričar na početku istraživanja treba da odvoji ljude od robota onako kao što prilikom »iskopavanja«, možda, primitivna umetnička dela treba odvajati od običnih fizičkih objekata. Distinkcija unutrašnje — spoljašnje ne odgovara, u stvari, ni u jednom od ovih vidova distinkciji koju bismo u istoriji redovno povlačili između onoga što se objašnjava i onoga čime se to objašnjava. Kao što sam Kollingvud više simbolično kaže, radnja je ono što treba objasniti. Da bi se uopšte shvatio kao radnja, događaj se mora predstaviti kao izražavanje misli, pa makar samo, kao što je slučaj sa Cezarovim prelaskom preko Rubikona, kao namera da se pređe na drugu stranu reke. Ono što tako shvaćenu radnju objašnjava jeste misao koja, da bi mogla poslužiti za objašnjenje, ne sme pripadati pojmu radnje koju treba objasniti — kao što je slučaj sa Cezarovom namerom da dođe do Rima, na primer. Radnja se nikada ne objašnjava ukaziva-

¹⁰ *Op. cit.*, p. 201.

¹¹ *Op. cit.*, p. 189.

njem na misao koja se na datom nivou istraživanja shvata kao suština te radnje. Paradoks, međutim, kako izgleda, implicira upravo suprotno.

Još kraći postupak u kritičkom razmatranju Kollingvudovog postupka jeste isticanje da taj paradoks, onako kako je izražen, zaista počiva na dvosmislenosti. Kada kažemo da historičar čim sazna šta se dogodilo već zna i zašto se to dogodilo, mi prirodno pretpostavljamo da se reči »šta« i »to« odnose na istu stvar. U stvari, ova tvrdnja ima smisla jedino ako se reč »to« odnosi na radnju kakvom je ona okarakterisana pre no što se sa objašnjenjem otpočelo, a reč »šta« na radnju kakvom je ona re-okarakterisana kada je (kao što je to uvek moguće) misao za koju se tvrdi da radnju objašnjava uključena u ponovni opis onoga što je učinjeno. Ako Kollingvudov primer tako shvatimo, onda dobijamo sledeći stav: »Kada historičar zna da se Cezar uputio prema Rimu, on već zna zašto je Cezar prešao Rubikon« — što je isto-nito, ali nas to gotovo i ne iznenađuje. Da bi se sačuvala pojava paradoksa, reči »šta« i »to« moraju se shvatiti tako da označavaju istu stvar, a time bi, umesto prethodnog iskaza, nastao iskaz »Kada historičar zna da se Cezar uputio prema Rimu, on već zna i zašto se Cezar uputio prema Rimu«, koji je, naravno, lažan. Moglo bi se zapaziti da se, ako se interpretira na jedini način koji mu daje smisao — na dvosmislen način, Kollingvudov paradoks javlja i u objašnjenjima prirodnih zbivanja. Ono što se dogodilo, mogla bi nas izvestiti neka neuka osoba, bilo je zatamnjenje neba. Na osnovu izlaganja elementarne astronomije ona bi mogla otkriti da je pomračenje Sunca ono što se *odista* dogodilo. Očigledno, kada zna šta se dogodilo (pomračenje Sunca), ona već zna i zašto se to (zatamnjenje neba) dogodilo. A pošto je Kollingvud, ukazujući na paradoks šta — zašto, hteo da sumira, a možda i potencira razlike između istorije i prirodne nauke, ovo je, sa njegovog stanovišta, prilično nepovoljan ishod.

Međutim, da bi se razjasnile razlike između naučnog i istorijskog razumevanja koje je Kollingvud stvarno nastojao da utvrdi, nije potreban paradoks koji je Kollingvud formulisao. One su, podsetićemo, izražene metaforički ukazivanjem na različite »pravce« kojima se naučna i istorijska istraživanja događaja mogu odvijati. Prema Kollingvudu, naučnik ide »van« događaja ka drugim događajima koji su zakonima sa njim povezani. Nasuprot tome, historičar »prodire« u unutrašnjost samog događaja da bi otkrio misao koju taj događaj izražava. Drugačije rečeno, tvrdi se da se istorijsko razumevanje radnje ostvaruje bez njenog podvođenja pod empirijske generalizacije ili zakone.¹² Tvrdi se, takođe, da se ne traži ukazivanje na početne uslove u onom smislu u kojem se to može očekivati od prirodnjaka, tj. ukazivanje na neke druge, obično ranije *događaje*.

Poričući, tako, da historičar treba da gleda van same radnje na početne ili determinirajuće uslove, Kollingvud potvrđuje da su akterovi razlozi dovoljni za istorijsko objašnjenje zbog čega su radnje učinjene. Da bi se ukazalo na te razloge, neophodan je opis, ali ne opis stvarnih uslova u kojima se akter nalazio, već opis načina akterovog sagledavanja tih uslova. Cezarovo uverenje da su njegovi neprijatelji bili ranjivi, na primer, ne mora biti istinito da bi poslužilo za objašnje-

nje. U nastojanju da odbaci takve doktrine kao što je geografski determinizam, koje bi mogle izgledati kao osporavanje navedene tvrdnje, Kollingvud ponekad navodi da se »tvrde činjenice« u vezi sa situacijom u kojoj neki akter mora da dela sastoje samo od »misli« (316). On, isto tako, proriče da fizički događaji i uslovi kao takvi mogu biti istorijski uzroci radnji (214—215).¹³ Postoje elementi preterivanja i u jednom i u drugom načinu iskazivanja njegovog stanovišta. Smatram da bi bilo bliže onome što je on zaista mislio da je tvrdio kako je situacija u kojoj akter treba da se *odluči* na daljnje konstituisana njegovim mislima, ili da postojeći fizički uslovi mogu biti uzroci radnji (nasuprot običnim pokretima tela) samo posredstvom akterovih misli o njima. Čini mi se, međutim, da je ono što je ovde prenatraglašeno tačno i da je od presudnog značaja za filozofsku analizu historiografije.

Ako je stvarna Kollingvudova tvrdnja s vremena na vreme osporavana, mislim da se to činilo obično zbog toga što je ona bila pogrešno shvaćena. Karl Popper (Popper) ju je, na primer, kako izgleda, pogrešno shvatio, ukazujući na suprotnost između Kollingvudovog gledišta i svoje vlastite tvrdnje da istorijske radnje treba objašnjavati pomoću objektivne »logike situacije«.¹⁴ Popper naglašava da ono što se dogodilo u istoriji treba objašnjavati pomoću situacije kakve su one odista bile, a ne onakvim kakvim su ih, možda pogrešno, akteri predstavljali. Međutim, nije lako da se shvati kako su objektivne činjenice o situaciji mogle baciti svetlost na ono što su u toj situaciji akteri odlučili da čine, ako su oni smatrali da su njihove okolnosti bile drugačije. Osim toga, izgleda da se Popperovo razmatranje primera ne odnosi na ono što je Kollingvud tvrdio. Popper navodi sledeći primer.¹⁵ On je, kako kaže, u početku bio iznenađen time što je Galilej odbacivao lunarnu teoriju o planetama. Dok ga je to zbunjivalo, on je zapazio da je Galilej odbacivao ono što je Kepler, koji je zastupao tu teoriju, isticao — odbacivao, ne odgovarajući na njegova pisma, na primer. Zapazio je, takođe, da je Galilej odbacivao astrologiju, da je astrologija kao teorija o delovanju nebeskih tela na događaje na Zemlji bila naklonjena lunarnoj teoriji, i da je Kepler bio astrolog. Sve su to, s pravom navodi Popper, objektivne činjenice. Logika Galilejevog stanovišta, nastavlja Popper sa svojim zapažanjima, iziskuje odbacivanje onoga što je Kepler tvrdio — verovatno zbog toga da bi se obezbedila intelektualna čistota Galilejeve teorije.

Međutim, nije izvesno da Popperov opis odgovara onome što bi Kollingvud nazvao rekonstrukcijom akterovih misli. Jer, jedan od momenta zbog kojih navedene činjenice mogu poslužiti kao objašnjenje sigurno je to da se te činjenice odnose na ono što je Galilej mislio. Kad bi dalje istraživanje pokazalo da astrološko znanje ipak nije išlo u prilog lunarne teorije, objašnjenje koje je Popper izneo ne bi bilo bez osnova ukoliko je Galilej mislio da je astrologija to činila. Ako bi se, međutim, pokazalo da je Galilej mislio drugačije, nikakva »objektivna« veza između astrološkog znanja i lunarne teorije ne bi mogla da spase to objašnjenje.

¹² Razlozi za i protiv ovog spornog ishoda u ovoj knjizi se nigde direktno ne razmatraju. Radi dobrog prikaza problema vidi tekst R. H. Weingartnera: »Historical Explanation« u Paul Edwards (ed.) *Encyclopedia of Philosophy*, New York, Free Press, 1967, vol. 4, pp. 7—12. Radi prefinjene odbrane anti-kollingvudovskog stanovišta vidi delo M. G. Whitea: *Foundations of Historical Knowledge*, New York, Harper and Row, 1965, poglavlja 2—3.

¹³ Vidi takođe *An Autobiography*, Oxford University Press, 1939, p. 128.

¹⁴ »An Pluralist Approach to the Philosophy of History«, u knjizi E. Streisler i drugi: *Roads to Freedom: Essays in Honour of F. A. Hayek*, London, Routledge and Kegan Paul, 1969, pp. 196. ff.

¹⁵ *Op. cit.*, pp. 198—199.

V

Dopustite mi da se, najzad, osvrnem na treću Kollingvudovu doktrinu koju sam izdvojio, na glедиšte da istoričar, da bi shvatio prošlu ljudsku radnju, mora ne samo da otkrije misao njome izraženu, nego i da u svojoj svesti tu misao zaista ponovo zamisli ili oživi. Ova tvrdnja je izazvala mnogobrojne kritike. Patrik Gardiner je tu tvrdnju shvatio kao tvrdnju kojom se istoričarima pripisuje »moć samo-potvrđujućeg uvida«,¹⁶ V. B. Geli (W. B. Gallie) kao postavljanje »intuicionističkog« kriterijuma istine,¹⁷ D. H. Fišer (D. H. Fischer) kao uvođenje u istoriju onih misli koje su akteri jedino »mogli« imati,¹⁸ a Džefri Elton (Geoffrey Elton) kao svodenje istorije na »ono što istoričar zamišlja«¹⁹. Arnold Tojnbi (A. Toynbee) je imao toliko originalnosti da se zapita zar oživljavanje prošlih doživljaja, ako je moguće, ne bi bilo loše po *moralne principe* istoričara.²⁰ Mora se priznati da nezadovoljstva pomenutih kritičara često nalaze oslonac u stavovima samog Kollingvuda. Uprkos tome, smatram da se zahtev za ponovnim promišljanjem može tako izložiti da se otkloni veći broj tih nevolja.

Mnogi problemi za koje se misli da su izazvani Kollingvudovom doktrinom proizlaze, kako izgleda, iz pokušaja da se ona interpretira kao otvorena metodološka preporuka. Kollingvudov jezik ponekad odista stvara utisak da se ono što nam on kazuje odnosi na *postupak otkrivanja* prošlih činjenica, bilo da su to misli izražene prošlim radnjama ili pak (kao što su ih neki shvatali) zbivanja događaja kojima su one izražene. Tako na mestu koje je ranije ukratko izloženo — a postoje mnoga takva mesta — Kollingvud postavlja pitanje: »A kako istoričar prepoznaje misli koje pokušava da otkrije?« i odgovara: »Postoji samo jedan način kojim se to može postići: njihovim ponovnim promišljanjem u vlastitoj svesti« (kurziv moj). Ali, teško je dosegnuti do smisla takvog iskaza ako ga doslovce shvatimo kao metodološko načelo. Kako će čovek koji još ne zna kakva je bila akterova misao ponovnim promišljanjem da utvrdi kakva je ona bila? Čudno je pomalo da se ono što je Kollingvud često *shvatao* kao predlog posmatra kao metodološko načelo koje zaista ima doslovni smisao, naime: »Zamisliti sebe u poziciji aktera i pripiši mu onu misao koju nalaziš u vlastitoj svesti.«²¹ Mnogi su, izgleda, nalazili bar izvesnu sličnost između navedenog načela i takvih Kollingvudovih zapažanja kao što je zapažanje da istoričar mora »u sebi da zamisli situaciju u kojoj se Cezar nalazio i da u sebi misli ono što je Cezar o takvoj situaciji mislio«. Ali, ono što je na početku navedeno jeste samo karikatura doonijeg stava.

U svakom slučaju, postoje dva vrlo opsežna poglavlja dela *Ideja istorije* koja bi mogla da izazovu sumnju u ma kakvu metodološku interpretaciju zahteva da istoričar ponovo promisli akterovu misao. To su

poglavlja posebno posvećena prirodi istorijske evidencije (249—282) i ideji oživljavanja (282—302), prvo u kojem se upoređuju istorijski argumenti da bi se otkrivilo opažanje, drugo u kojem se razmatraju teškoće povezane sa glедиštem da bi istoričar i akter ikada *mogli* da misle baš istu misao. Kollingvud stalno tvrdi da se u istoriji zaključuje, kao što on to kaže u svom radu *Autobiography (Autobiografija)*: svako ko daje odgovor na pitanje iz oblasti istorije mora se odreći »nagađanja« i mora biti u stanju da pokaže »da je njegov odgovor onaj odgovor koji evidencija zahteva«²² »Samostalnost« koju je on očigledno pripisivao istoričarima ne sastoji se u nezavisnosti od evidencije, već u nezavisnosti od dokazivanja. Kollingvud bi bio potpuno zbunjen optužbom skorašnjeg kritičara Haskela Fejna (Haskel Fein) da je on, izlažući svoju doktrinu oživljavanja, »hrabro krenuo pravcem zanemarivanja istorijskih činjenica«.²³

Ovo samo po sebi, naravno, ne određuje tok kritike, pošto pojedini delovi dela *Ideja istorije* mogu biti u očiglednoj međusobnoj suprotnosti; a tačno je da Kollingvud na mnogim mestima nastoji da govori o evidenciji i o oživljavanju. Zbog toga je posebno instruktivno da se u razmatranju ubedljivosti metodološke interpretacije njegovih stavova sagleda na koji se način oživljavanje razmatra u poglavlju »Istorija kao oživljavanje prošlog doživljaja« (»History as Re-enactment of Past Experience«). Ovde Kollingvud nastoji, to se često usvajalo, da pokaže kako pomenuti metod oživljavanja funkcioniše — i ako se tom metodu tako priđe, on je sa svojim predstavljanjem prošlih misli koje lebde neokaljano, na neki način van vremena, i koje strpljivo čekaju da ih istoričari ponovo zamisle (286), odista sablastan. U stvari, ono što je rečeno je mnogo prihvatljivije ako se shvati kao borba sa teorijskim, a ne metodološkim pitanjem o tome šta *znači* misliti potpuno istu misao kao i druga osoba. Kollingvud, na primer, postavlja pitanje u kom smislu bi misli dve osobe bile iste — po vrsti ili numerički — i kakva bi misao trebalo da bude da bi je u različita vremena mogla ponovo misliti čak i jedna te *ista* osoba. Pokušavajući da poveže ideju »ponovnog zamišljanja misli« sa idejom »razumevanja radnje«, Kollingvud se, bez sumnje, bavi istim poslom. Kada tvrdi da je ponovno zamišljanje misli jedini način razumavanja radnje, on iznosi ono što smatra logičkom vezom ta dva pojma (iako se, naravno, ne koristi takvim načinom izražavanja). Njegova teza glasi da je razumevanje radnje, u onom smislu reči koji odgovara razumevanju radnji u istoriji, (između ostalog) ponovno zamišljanje misli njome izražene. Teza se odnosi na *cilj*, a ne na postupak istraživanja istoričara.

Kollingvudovo razjašnjenje cilja tog istraživanja je, bez sumnje, teško shvatljivo. Ako postavimo pitanje zašto istoričar prilikom razumevanja radnje mora da ponovo promisli misao koja tu radnju objašnjava — zašto, na primer, ne bi bilo dovoljno da se jednostavno otkrije kakva je ta misao bila — Kollingvudov odgovor će biti da misao nije »običan objekat«, ne nešto »gotovo«, ne puka »pojava« koja se posmatra. Ona je »aktivnost« koja se saznanje jedino sudelovanjem u njoj. Prema tome, mi *ne možemo* otkriti kakva je bila neka prošla misao, a da je u isto vreme ponovo ne promislimo. Njeno ponovno promišljanje će, osim toga, nužno biti kritičko. Naše sagledavanje da li je možemo ponovo promisliti kao vlastitu misao navešće nas na pitanje o njenoj

¹⁶ *The Nature of Historical Explanation*, Oxford University Press, 1952, p. 30. Vidi takođe njegov rad »Historical Understanding: the Empiricist Tradition« u knjizi B. A. Williams i A. Montefiori (eds.): *British Analytic Philosophy*, London, Routledge and Kegan Paul, 1966, p. 274.

¹⁷ *Philosophy and the Historical Understanding*, New York, Schocken, 1964, p. 18.

¹⁸ *Historians Fallacies*, London, Routledge and Kegan Paul, 1971, p. 199.

¹⁹ *Political History*, London, Allen Lane, 1970, p. 133.

²⁰ *A Study of History*, vol. IX, Oxford University Press, 1954, pp. 733—734. Tojnbi smatra da Kollingvudov zahtev za ponovno doživljavanje prošlosti implicira da istoričar koji izučava Tamerlana treba da besno juri ulicama.

²¹ Ovo je približno stanovište C. G. Hempela u radu »The Function of General Laws in History« u knjizi P. Gardiner (ed.): *Theories of History*, New York, Free Press, 1959, p. 353.

²² *An Autobiography*, p. 128.

²³ *Between Philosophy and History*, Princeton University Press, 1970, p. 144.

uverljivosti. Prema rečima samog Kollingvuda, ponovno promišljanje misli druge osobe nikada nije »pasivno prepuštanje privlačnim moćima druge svesti«.

Takvi načini izražavanja će, možda, izgledati prirodniji ako se prisetimo da bi misao koju bi historičar, pokušavajući da shvati zašto je radnja učinjena, morao da ponovo promisli, dobila formu praktičnog argumenta. Ono što bi Cezarovu radnju učinilo razumljivom jeste misao da je, ako je data onakva situacija kakvom je on shvatio svoju i oni ciljevi koje je, suočen sa preprekom kao što je Rubikon, hteo da ostvari, prelaz preko te reke bila radnja koju je trebalo učiniti. Objasnjavajući Cezarovu radnju pozivanjem na njegovu zamisao, historičar će tu radnju shvatiti kao izraz takvog opšteg argumenta. Radnja će, međutim, biti razumljiva samo ako praktičke konsekvence tog argumenta slede iz razmatranja koje je akter imao u vidu. Drugim rečima, argument se mora smatrati valjanim. A jedini način da se kaže da li je argument valjan, naglašavaće Kollingvud, jeste da se on izvede, da se vidi da li on zaista može biti »misao«.

Argumenti, naravno, imaju svoju opštost. Učestala kritika Kollingvuda koja ukazuje na neodrživost prethodnog razmatranja jeste kritika prema kojoj njegova teorija razumevanja postavlja historičarima nemoguć zadatak objašnjavanja »neponovljivog i pojedinačnog«. Prema E. H. Carru (Carr), na primer, to je navelo Kollingvuda na poricanje relevantnosti naučnog modela objašnjenja u istoriji.²⁴ Naprotiv, Kollingvud izričito tvrdi da »individualnost istorijskih događaja i ličnosti, ako se pod tim podrazumeva njihova neponovljivost« nije predmet interesovanja historičara. »Univerzalnost događaja ili osobina je«, tvrdi Kollingvud, »upravo ono što je pravi i mogući predmet istorijskog istraživanja, ako pod univerzalnošću podrazumevamo ono što prekoračuje granice lokalnog i privremenog postojanja i ima značenje valjano za sve ljude u svim vremenima« (303). Smatram da »univerzalno značenje« koje historičar u radnji treba da otkrije počiva na valjanosti praktičnog argumenta koji ona izražava. To je sigurno ono što je Kollingvud imao na umu u sledećem, prilično iznenađujućem pasazu. On piše: »Ako je Pitagorino otkriće o kvadratu nad hipotenuzom misao koju i danas možemo zamisliti, misao koja predstavlja stalni elemenat matematičkog saznanja, onda je i Avgustovo otkriće da je monarhija mogla nastati iz republikanskog uređenja Rima razvijanjem implikacija *proconsulare imperium* i *tribunicia potestas* stalni deo političkih ideja, misao koju istraživač istorije Rima može zamisliti« (217—218).

Kollingvud, dakle, kako izgleda, zastupa gledište da razumevanje radnje ukazivanjem na praktički argument koji ona izražava povlači za sobom procenu argumenta i utvrđivanje njegove valjanosti. Ako historičar ne uspe da kritički promisli taj argument ili, ako se sam argument u tom kritičkom razmatranju ne održi, onda i razumevanje izostaje. Na žalost, ako je ovo tačno, onda je Kollingvud, kako izgleda, s vremena na vreme oba zahteva pogrešno postavljao. Dopustite mi, stoga, da konačno razmotrim neke primere Kollingvudovog očigledno netačno izlaganja tih zahteva, u nameri da dalje rasvetlim njegovu doktrinu koja se može braniti.

Kollingvud, bez sumnje, pogrešno postavlja zahtev da ponovno promišljanje mora biti kritičko kada, u onom delu originalnog pasaza koji gore nije naveden, tvrdi da historičar, pošto oživljava prošlu misao

»u kontekstu vlastitog saznanja« — »ocenjuje tu misao, izgrađuje svoj vlastiti sud o njenoj vrednosti i ispravlja sve one greške koje u njoj može da pronade«. Možda se može sugerisati da Kollingvud ovde nije hteo da kaže ništa više do da će historičar, vrlo verovatno, činiti to kao nešto što se samo po sebi podrazumeva. Ali ekstremniji iskazi istog zahteva navode na pomisao da je on možda hteo da kaže i više od toga. »Ništa ne bi moglo biti veća greška«, tvrdi on, imajući na umu pre svega istoriju filozofije, »od pretpostavke da historičar samo utvrđuje 'šta je ta i ta misao', prepuštajući nekom drugom da odluči 'da li je ona istinita'« (215). Kollingvud ide tako daleko da pretpostavku o otkrivanju ideje bez ispitivanja njene istinitosti proglašava »protivrečnom samoj sebi« (300). Ali, bez sumnje, bilo bi čudno kada bi se reklo da razumevanje radnje logički iziskuje da istoričar ispravlja greške akterovog *rasuđivanja*. Jer, ako bi historičar išta otkrio, bilo bi to iznalaženje akterove misli koja se ne može ponovo misliti. Za razumevanje je isto tako sasvim izlišno ispravljanje drugih grešaka — činjeničkih grešaka, na primer. Ako bi pri tom išta trebalo korigovati, bila bi to, verovatno, početna koncepcija historičara o akterovom argumentu.

Čini se, takođe, da Kollingvud ponekad pogrešno prikazuje u kom smislu zahtev za razumevanje mora biti zasnovan na otkriću *valjanosti* iskazanog argumenta. Takav slučaj je sledeće zapažanje o značaju shvatanja Marksove filozofije kao pokušaja da se reši praktički, a ne teorijski problem. Ono što je Marks pisao, primećuje Kollingvud, »moralo bi... izgledati besmisleno, ali ne i onoj osobi koja, neću reći da deli njegovu želju da posredstvom filozofije poboljša svet, nego, u najmanju ruku, tu želju smatra opravdanom«.²⁵ U bližem određenju koje Kollingvud ovde navodi ispoljava se, bar, izvesna sumnja izazvana tvrdjenjem da historičar stvarno mora da se *složi* sa namerama i principima aktera ako hoće da razume njegove radnje. Ali za razumevanje radnje nije nužno čak ni to da historičar smatra razložnim da se tih principa pridržava.

Kollingvud poseže za nešto drugačijim bližim određenjem kada pokušava da izrazi ono što je bilo uključeno u razumevanje poznate Nelsonove izjave kod Trafalgara: »Časno sam ih stekao, časno ću se njima i umreti« — izrečene u odgovoru na primedbe što on za vreme bitke skida svoja vrlo uočljiva odlikovanja.²⁶ Kollingvud zaključuje da je rečima koje su tom prilikom izrečene iskazana misao: »tada nisam skidao odlikovanja da bih spasao svoj život« i dodaje: »Da, možda samo na trenutak, nisam bio u stanju da o tome promislim, Nelsonove reči bi za mene ostale nejasne.« Ali, ni ovo bliže određenje neće biti uspešno ako ono znači da Nelsona mogu razumeti samo oni historičari koji usvajaju njegovo profesionalno načelo. Historičar treba da bude u stanju da zamisli da to načelo odista nalaže da se u takvoj situaciji skidaju odlikovanja — i to ne samo »ovom prilikom« pošto se načelo mora shvatiti (da upotrebim reči samog Kollingvuda) kao »zahtev koji važi za sva vremena«.

Kollingvud ponekad i drugačije netačno tvrdi da razumevanje zavisi od utvrđivanja valjanosti akterovog argumenta. On to, kako izgleda, čini kada na nekim mestima kaže da historičari treba da razmotre izvesne *stavove* ljudi. Pošto sam prikazao Kollingvudovo gledište, može se reći da *saživljavanje* historičara sa akterom predstavlja nužan uslov ra-

²⁵ *An Autobiography*, p. 152.

²⁶ *Ibid.*, p. 112.

²⁴ *What is History*, New York, Vintage, 1967, p. 79.

zumevanja radnje svojstvenog istoriji, misleći pri tome samo na to da istoričareva procena akterovog praktičkog argumenta uključuje u isto vreme i razmatranje date situacije sa stanovišta samog aktera. Kollingvud, međutim, katkad tvrdi da istoričar treba da *saučestvuje* sa akterom u nastojanju da ga razume. On, u tom pogledu, posebno hvali romantičare. »Snažno saučestvovanje« koje su oni ostvarili u istraživanju srednjeg veka, kaže Kollingvud, omogućilo im je da upoznaju »prava i dragocena dostignuća« što prosvetiteljima nije uspelo (87). Nesumnjivo je da je potpuno odsustvo saživljavanja sa određenim načinom života *moglo* sprečiti istoričara da tačno interpretira radnje učinjene radi očuvanja takvog načina života; ali i preveliko saživljavanje moglo bi isto tako da izazove problem. Kollingvud nije u stanju da, na prihvatljiv način, saučestvovanje postavi ili kao logički ili kao psihološki nužan uslov istorijskog razumevanja.

Pošto sam izložio Kollingvudovu tvrdnju da istorijsko razumevanje prošlih radnji traži oživljavanje prošlog doživljaja ili ponovno promišljanje prošle zamisli, jasno je da se tom tvrdnjom htelo reći znatno manje no što bi čitalac na osnovu samog načela mogao očekivati. Kollingvudovo objašnjenje radnji može da obuhvati više no što je akter eksplicitno znao u vreme promišljanja; a istoričar ne mora da na potpuno isti način ponovo promisli ono što je akter u svoje vreme mislio, budući da ima onoliko načina promišljanja iste misli koliko i načina njenog izražavanja. Međutim, za objašnjenje će biti relevantne samo one misli za koje s razlogom verujemo da su pripadale akteru; i, ako je Kollingvud u pravu kada smatra da istoričar zaista mora da promisli misao koja se akteru pripisuje da bi se tom mišlju radnja mogla objasniti, on je isto tako u pravu kada tvrdi da se ta misao mora *ponovo* promisliti. Kollingvudovo shvatanje da istoričar mora da oživi akterov *doživljaj* je shvatanje koje je možda još sumnjivije. Ali, kada Kollingvud usvaja ovu alternativnu formulaciju, on očigledno ne želi da kaže da istoričar mora opažati, misliti, osećati, kretati se ili govoriti onako kako je to akter činio. Kollingvud hoće da kaže da istoričar *mora* da *razmatra* akterovu situaciju onako kako je to sam akter činio.

Zašto Kollingvud navodi tako mnogo tih načela? Mislim da bi se moglo reći da je čitav njegov prikaz istorijskog razumevanja u delu *Ideja istorije* usmeren ka tome da se razjasni u kom smislu treba shvatiti istoriju kao »humanističko« istraživanje. Postoje u stvari brojni razlozi za takvo shvatanje istorije. Jedan od razloga koji se obično navodi Kollingvud gotovo uopšte nije uzimao u obzir,²⁷ a to je činjenica da istoričari, prikazujući negdašnje načine življenja, primenjuju na postupke ljudi, a to možda i moraju da čine, izvesne moralne, estetske i neke druge ljudske vrednosti — o čemu će se iscrpno raspravljati u narednom poglavlju knjige. Pa ipak, razlog zbog kojeg Kollingvud shvata istoriju kao »humanističko« istraživanje je zaista umestan i značajan; a taj razlog se svodi na to da istorijsko razumevanje, kao što se izučavanje istorije tradicionalno i vršilo, iziskuje korišćenje praktičkog rasuđivanja. Istorija je, kao što to ponekad kažu pristalice Kollingvudovog gledišta, »aktivnost u kojoj se jedni ljudi stavljaju u poziciju drugih«: istori-

ja usvaja stanovište čovekove delatnosti. A to »naučno« istraživanje prošlosti, kako ga Kollingvud bez sumnje shvata, gotovo nikad ne bi moglo da postigne.

*S engleskog preveo
Zlatomir Milošev*

²⁷ U svakom slučaju ne u delu *The Idea of History*, izuzev takvih mesta kakvo je ono na str. 132, gde se nagoveštava da istoričar mora da »procenjuje« činjenice.

istorija kao predmet filozofije: smisao maksimalističkih ideja i programa

radomir dorđević

Nužnost suočenja sa prošlošću i bavljenje temama istorije oduvek su bili vrlo ozbiljan izazov, reklo bi se ispit za sve koji počinju misaone odiseje na putu samoidentifikacije i snalaženja u svetu. Počinjemo od onoga što je do nas stvarano. Ali, šta je to što je do nas stvarano? U pokušajima da to dokučimo, mi se već nalazimo pred ozbiljnim temama istorije, misleći ponajčešće da se one mogu shvatiti iz puke faktografije. Te teme, međutim, ostaju tokom celog misaonog života u polju naših interesovanja. Mi se gotovo bez prekida njima bavimo na jedan ili drugi način. I tek zahvaljujući tome, negde u zrelijim godinama kristališu se neka saznanja u koja imamo izvesno specifično poverenje. Do toga dolazi ne samo preko bogate literature koja je, naravno, neophodan ali ne i dovoljan uslov, nego tek posle izvesnih vlastitih iskustava koja postaju na neki način vrlo važna ako ne i odlučujuća u izboru jednog, među inače brojnim shvatanjima, objašnjenjima, koje tada ima bar za nas neku posebnu uverljivost. U tom smislu i redovi koji dalje slede jesu pokušaj fiksacije nekih razmišljanja koja su sazrevala tokom godina iz čitanja i posmatranja, potkrepljenja i ponekim indikativnim iskustvima. Ne pretendujem inače na mogućnost da sve misli mogu valjano da obrazložim, jer poneke od njih imaju neku legitimnost možda samo za mene, već zbog toga što su mi se nametale gotovo uvek kad sam pokušavao da iznova razmotrim pojedine zagoneitke pred kojima su se nalazili ljudi u istoriji, toj svojoj drugoj postojbini, koja određuje njihovu sudbinu više nego priroda kojoj toliko duguju.

Istorija je, dakle, čovekova arena, on je nužno na toj areni, drugo je pitanje u kom smislu je on tvorac i kad je i u kojoj meri on činilac na toj areni. Odgovor da je čovek tvorac istorije imao je svoj odgovarajući smisao u postrenesansnoj misli, i u tom obliku on može da zadovolji i danas, ali danas je neophodno njegovo temeljnije razjašnjenje. Pre svega nisu svi, a ponajmanje na isti način, tvorci istorije, štaviše ti tvorci s velikim naporom uspevaju samo donekle da shvate poneke istorijske tokove, neki njihov logos, i tu ima sigurno neke ironije. Ljudima kao da je lakše s prirodom nego sa istorijom. Istorija zadaje veće probleme. Ona se prikazuje čoveku kao neka grandiozna, nekad čudesna, nekad zastrašujuća laboratorija. Čovek oseća ponajpre prisnost prema prirodi, ali je valjda postepenim saznavanjem gubi videći da priroda ne učestvuje nekako direktno u njegovoj sudbini, ona je ne-

utralna, ona je samo nekakva pozadina onog glavnog događanja, koje oblikuje, uzdiže ili uništava ljude. Čovek relativno brzo uviđa da ne može tako da izađe iz lanca neprekidne i nepregledne sukcesije činova, koji čine istoriju. I svoj život on počinje da sagledava kao takav tok. I ma kako da mu je jasno da je njegov život gotovo zanemarljiv trenutak u beskrajnom kontinuumu prostora i vremena, ipak nadjačava kod njega svest o smislu i doseg u čina, koji nipošto ne mora da bude efemeran ako se steknu određeni preduslovi. I tu se jasno pokazuje da je svaki čovek na određen način pred zadatkom da odgovori na izvesna pitanja u vezi sa smislom i vrednošću svojih dela, pa i života uopšte. Čovek ne transcendirira svoju okolinu samo umom, što se najčešće ističe, nego i izvrsnim činovima iz sfere moralne samosvesti, i obaveza pred nekim drugim, koji su u odgovarajućim vezama i čine ga takvim kakav on jeste. Ta veza između određenih umnih i intelektualnih snaga u čoveku i upućuje na potrebu razmatranja istorije s gledišta etike i u vezi sa etikom, razmatranja istorije s gledišta filozofije uopšte, za sve koji se trude da proniknu svojom mišlju u tokove istorije i života.

Zagonetke istorije kao izazov

Istoriju čine događanja koja su proizvod raznovrsnih akcija ljudi. Ali da li su važne ili odlučujuće akcije svih, ili nekih ljudi? Već ovde se nalazimo pred zadatkom preciznijeg razjašnjenja ranije pomenute ideje da istoriju stvaraju ljudi, izricane s optimizmom, i nekom vrstom ponosa. Ovo poslednje opravdano je i danas ukoliko se misli na činjenicu da osim ljudi nema drugog tvorca istorije. Ali pokušaji odgovora na pitanje kako, i u kom smislu su ljudi tvorci, i ima li indikatora vidnog napredovanja u tom njihovom tvoračkom ogledavanju, upućuju relativno jasno na manji optimizam i ponos, jer autonomnost ljudskog bića znači mnogo tek kad se manifestuje s nekom merom odgovornosti prema drugom, bližnjem, zajednici, užoj ili široj.

Da istoriju ne stvaraju svi, da je stvara štaviše mali broj ljudi, a da ostali čine više objekt — to je već neka vrsta truizma. Ali iz te činjenice slede saznanja koja ne daju gotovo nimalo intelektualnog mira čoveku koji želi da bude to u pravom smislu reči. Hroničari našeg vremena prikazuju naše doba gotovo kao sasvim novo doba, najčešće kao kontrast onim minulim vremenima zapamćenim po surovosti itd. Ali reklo bi se da ni ovde ne možemo da govorimo o nekim spektakularnim skokovima, još manje o preskakanjima decenija pa i stoleća. Ovo poslednje inspirisalo je inače mnogobrojne stvarne i lažne prometejske figure, kojima se novo moglo javljati samo u obliku neke apokalipse ili nečeg ne mnogo različitog od ovog. Za one koji se oslobode izvesnih načina mišljenja, ne samo tradicionalnih religijskih, nego i onih paraleligijskih, postaje jasno da mi nismo danas nikako pri kraju nekog puta prema hilijastički shvaćenom carstvu socijalne harmonije; istorija nije nikakva sukcesija događaja koji automatski vode napredovanju: ovo poslednje postiže se samo zahvaljujući pregnućima koja su jednovremeno izraz i uma i volje da se prevaziđe postojeće. Ali ova svojstva nisu svojina svih ni danas, a ponajmanje u onom jedinstvu koje se obično pretpostavlja. Tako dolazimo do situacija da priznamo činjenicu da iniciranje prevazilaženja onoga što više ne zadovoljava, ili

je nepodnošljivo, mora da se shvati kao neka vrsta misije samo nekih. Po toj formuli uostalom vršeni su gotovo svi pokušaji stvaranja novog, ali to se pokazivalo često kao preuzimanje većih zadataka i prava a kasnije prelazilo u traženje sve većih prava, pa je vodilo novim diferencijacijama društva, često većim produbljivanjima krize društva i sveta uopšte no što je to bilo ranije.

Smisao maksimalističkih ideja i socijalnih pokreta

Maksimalističkim se ovde nazivaju one ideje kojim se ukazuje na mogućnost radikalnog raskida sa postojećim i stvaranje nečeg novog i to u kraćem roku. Tu se uglavnom pretpostavljaju samo volja i sledovanje, vernost tim idejama, i onda se u uspeh uglavnom i ne sumnja. Takve ideje javljale su se oduvek kad je određeni poredak iscrpeo sve mogućnosti i dospao u izrazitu krizu. Tada su se javljali i privrženici tih ideja i odgovarajući socijalni pokreti; zanimljivo je da su slična ili istovetna stanja u inače raznim delovima sveta i u raznim epohama radala slične izazove, ideje, protagoniste, pokrete, epiloge, mučeništva itd. Ne treba sumnjati u činjenicu da je u tim pokretima bilo dosta istinskih prometejskih tendencija, ali ako se posmatraju rezultati, oni su, reklo bi se, relativno mali u odnosu na ono što je obećavano. Izgleda da se odavno uvidelo da je relacija između postojećeg i ideala vrlo velika, pa se otud nastojalo da se pronade put kojim bi se ona mogla podosta skratiti. Tako i nastaju prve doktrine, najpre propovedničke, verske, a kasnije i laičke, koje su zahvatale narode pa i delove sveta, pretendujući čak na značenje svetske, univerzalne formule za menjanje sveta. U mnogim od njih soteriološki element je bio najvidniji, i to nije bilo nimalo slučajno. Time je trebalo privući ljude, ali događaji nisu ipak davali za pravo ni utemeljivačima ni mnogim sledbenicima tih doktrina. Ispit istorije izdržavale su samo neke i to samo do izvesne mere, jer su istorijski procesi mnogo složeniji no što su protagonisti tih programa to mislili, ili predočavali. Ali nije samo istorija oblast zamršenih problema i zagonetki. I ranije i danas vrlo je značajno da se odgovori na pitanje u čemu je to sve istorijski poziv čoveka, kako on da nađe put koji vodi između dveju krajnosti, jednako opasnih kao što su bile one mitološke, scila i haribda — pasivnost, mirenje, kvijetizam, ili akcija gotovo uvek i po svaku cenu koje se često pokazuju kao katastrofalne. Postoji, ipak, treći put, bar kod ovog izbora: akcija promišljena, temeljena na najraznovrsnijim znanjima i istorijskim iskustvima, koja naravno nije nikad bez rizika, niti laka. Merenje sveta je dakle neka vrsta imperativa, ali to mora da se čini po meri konkretnih mogućnosti, prema uslovima. O ovom poslednjem pak odlučuje snaga teorijskog mišljenja. Dilemom etika ili revolucija iskazuje se obilje teškoća na istorijskom putu čoveka, ali ona i ne bi morala da se shvati kao stvarna istorijska dilema. Njome se, izgleda, opominju ljudi na preveliku odgovornost koja se preuzima pri pokušajima menjanja sveta i čoveka. Doista, razloga za to ima i napretek, jer se često pokazivalo da tvorci istorije mogu da brkaju svoju ulogu sa onom božanskom, priželjkujući u svojoj uobrazilji ovu drugu.

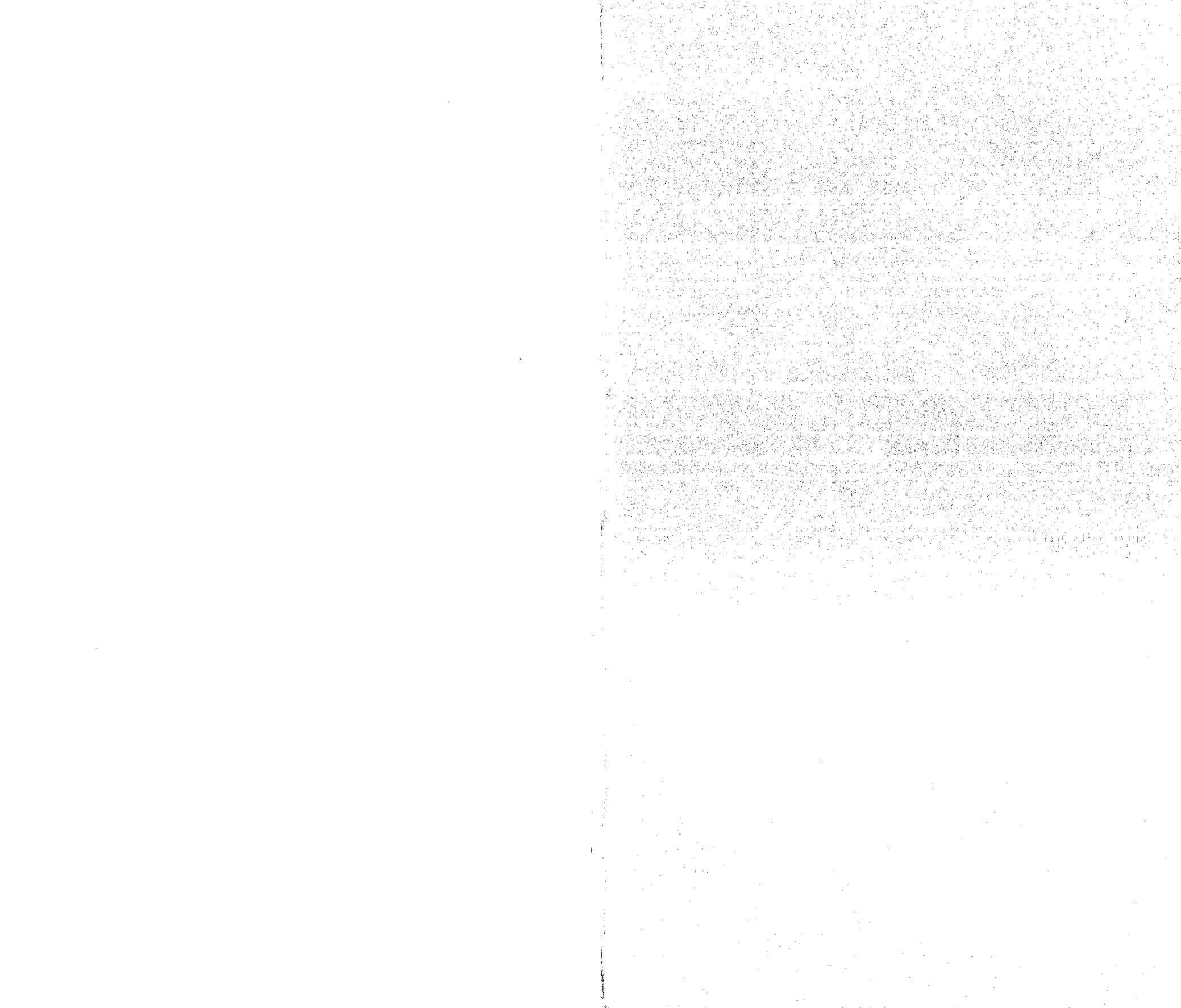
Da li je istorija doista učiteljica života? Mogli bismo da se složimo sa onim starim Latinima iz čijeg iskustva je izvedena ta misao,

formula nad kojom se ne zamišljamo dovoljno. Ipak, trebalo bi neka-ko razjasniti značenje te misli. Ljudi prolaze put određen raznovrsnim činilocima; razumevanje istorijskog iskustva i ne znači mnogo u njihovom stvarnom istorijskom opredeljenju i kretanju, ono ga ne čini uspešnijim na onaj način na koji se obično misli, pri izricanju spomenute formule. Ukoliko i dođe do potpunijeg shvatanja *prirode* istorijskih događaja, onda se to događa u vreme kad ostaje malo snage da se nešto značajnije izmeni; štaviše, odgovarajuće iskustvo se ne može ni preneti na druge u onoj meri u kojoj bi to zasluživalo. Svaka generacija tako prolazi ponajviše neki svoj put, a ne put koji nalaže mudrost nastala iz prethodnih suočavanja sa istorijom i njenog daljeg osmišljavanja. Čovekova akcija uz to nije satkana samo iz racionalnih postupaka nego i iz drugih koji to nisu. Istorija bi mogla da se smatra učiteljicom života ukoliko bi bila neki sled samo *racionalnih* činova. Prema tome, ona je u onoj meri učiteljica života u kojoj njeni akteri deluju racionalno. U delovanju ovih poslednjih preostaje, kao što se zna, bar jedna nepoznata, pa otud istorijska zbivanja obiluju tolikim iznenađenjima, »nelogičnostima« itd., i onda kad im prethode promišljene relativno dobro organizovane pripreme. Pored ostalog i zbog toga predviđanja u ovoj oblasti spadaju u dosta nezahvalne poslove, iako su na određen način neophodna.

Nije lišeno smisla pitanje o tome ko stvara istoriju, iako može da izgleda tako. Kao što je već istaknuto, nju stvaraju ljudi. I u tome se začudo slažu mnogi pisci najrazličitijih orijentacija, izuzimajući, naravno, bogoslove koji već odavno nemaju izrazit uticaj, bar u ovoj oblasti: od liberala, progresista, preko istinskih Marksovih sledbenika, do onih naivnih, dogmatskih; ovi poslednji, uzgred da pomenem, malo šta i razumeju iz istorije iz prostog razloga što od faktografije ne čine ni jedan korak dalje u pravcu njenog razumevanja. Istoriju dakle čine ljudi, ali ne svi, reklo bi se manji deo. Koliki je to deo, o tome se može suditi tek pošto upoznamo konkretne prilike u ovoj ili onoj zemlji, vremenu, delu sveta itd. Ako znamo da su svet i ranije i danas činite društvene zajednice najrazličitijih nivoa razvijenosti, od vrlo primitivnih do onih najrazvijenijih, biće jasno da i ono što se obično naziva *društvene snage*, sačinjavaju vrlo različiti subjekti. U svakom od tih toliko različitih delova svetskog mozaika različiti su problemi koji su na *istorijskom dnevnom redu*, ako može tako da se kaže. I onda kad se iniciraju velike društvene promene prema jednom teorijskom i socijalnom programu, u istorijskoj realizaciji programa ići će se svakako dosta različito, u skladu sa konkretnim istorijskim programima, etapama, za odgovarajuće zemlje, sredine. Budući da je i danas, kao i u prošlosti, dobar deo sveta izrazito zaostao za onim razvijenijim delovima, javljaće se nužno ideje i programi koji će nuditi brzi, gotovo munjevit preobražaj, preskakanje decenija pa i stoleća. Te ideje i programi biće verovatno i ubuduće, kao što je to bilo i ranije, često ozbiljan izazov; one će nešto i nuditi, u ponečemu i uspevati; njihovi protagonisti pružaće i svedočanstva svojevrsne herojske romantike i to *istinske*: reč je ovde o mučenicima koji su stvarno postojali, o čemu svedoči istorija radničkog i nacionalno-oslobodilačkog pokreta (za razliku od onih iz brojnih žitija za koje nema sigurne potvrde da su ista postojali). Uprkos našem razumevanju i poštovanju tih velikih poduhvata, moramo da se potrudimo da vidimo stvarni doseg maksima-

lizma, ne umanjujući nimalo njegov značaj kao svojevrsnog pokretača. Pre svega da napomenemo da ima vrlo različitih oblika i tipova maksimalizma. Pregled i razmatranje toga dalo bi sigurno zanimljive rezultate. Izvorište maksimalističkih ideja i programa izgleda da je dvojako. Oni nastaju onda kad mnoštvo ljudi shvati da je dalje održanje postojećeg nemoguće, ili čak nemoralno, i da je nužna promena; tada se javljaju oni koji odbacuju *gotovo sve* staro i traže nešto *potpuno novo*; to može da bude razumljivo ako je ono staro do kraja ograničavajuće i zatvara perspektive ljudi. Maksimalističke ideje i programi tada doživljavaju svojevrsne plime. Drugo izvorište je u odgovarajućem mentalitetu i tipu ljudi, koji imaju svojevrsan naboje neprekidnog traganja za nečim *potpuno novim*, odbacujući postojeće do kraja, strast za brzim skokovima i promenama, i to ne samo u sredini i zemlji u kojoj žive, nego i u svetskim razmerama. Od narodovoljaca, preko blankista, esera, nekih struja u boljševizmu, do tupamarosa i Gevarinih sledbenika, mi vidimo kao svojevrsnu konstantu maksimalista različite vrste. Ne manje indikativni oblici maksimalizma mogu se otkriti i u pojedinim krilima komunističkih i radničkih partija, bar u nekim razdobljima, u periodu Kominterne itd., naročito ako pažljivo izučavamo ne toliko doktrine koliko njihove političke akcije. Zanimljive oblike maksimalizma i mesijanizma možemo naći i u prethodnim razdobljima u istoriji crkve, sektanskim pokretima.

S obzirom na vrlo različite nivoe razvoja društvenih zajednica koje čine svet našeg vremena može se pretpostaviti da će se maksimalističke ideje i programi javljati i dalje, *još dugo*, u sličnim uslovima, kao i u proteklim epohama. Na osnovu odgovarajuće istorijske prakse (neki od programa te vrste bili su neko vreme ili su još na istorijskoj sceni), možemo da sudimo o onom pozitivnom što oni donose: pokretanje masa u pravcu prevazilaženja starog, i to herojskim poduhvatima, često dostojnim divljenja. Umetnost će se verovatno dugo vraćati tim poduhvatima, tražeći u njima značajne podsticaje, i izgleda da će jedino ona i moći da izrazi potpunije herojske inicijative koje su istovremeno bile na neki način i tragične, jer su više nagoveštavale i bile neki vesnici, nego što su stvarale. Ipak, dosadašnja istorijska iskustva ukazuju dosta jasno i na drugu stranu ovih prometejskih pokušaja, na granice i stvarne dosege. Pokrećući društvo maksimalisti ga znatno brže moraju privesti mogućnostima stvaranja ustanova koje će uvek stajati iznad volje pojedinaca i obezbeđivati makar dostignute tekovine. To se pokazalo kao najvažniji, odlučujući ispit ne samo za te pokrete i programe nego i za neke druge. Stvaranje odgovarajućih ustanova koje će efikasno štiti društvene interese danas je, reklo bi se, jedan od glavnih zadataka pred raznim socijalnim snagama u svetu uopšte.

stvarnost i ekonomska nauka

vojin daković

U proizvodnji robe ne učestvuje samo rad čovjeka, već i *rad* mašine i prirode. Štaviše, mnoge robe koje su se prije pojave mašine proizvodile isključivo živim radom, sada se proizvode isključivo radom tehnologije, bez učešća toga oblika rada.

Da bi rad mašine imao svoju opravdanost u sticanju profita, njegova *količina* u datoj mašini, odnosno tehnološkoj inovaciji, mora biti *veća* od cijene koju taj rad ima. Drugim riječima, cijena (amortizacija) date mašine, ili tehnološke inovacije, mora biti *manja* od cijene radne snage koju ona sadrži. Bez toga, tehnološka inovacija jednostavno ne bi imala smisla.

Znamo, takođe, da se sa svakom tehnološkom inovacijom *ista* količina robe proizvodi sa *sve manjom* količinom živog rada. Upravo zbog toga je, produbljanjem industrijske (tehnološke) revolucije došlo i do proizvodnje sve većeg broja roba zasnovanih isključivo na radu robotizovane tehnologije — bez učešća živog rada. Kao što znamo, te robe donose i najveći profit. Kako to objasniti, kada znamo da iz mašine, kao opredmećenog, minulog rada, ne može nastati veća vrijednost nego što je u njoj sadržana?

Saznanjem da postoji i *višak rada* mašine, koji je za njenog vlasnika *besplatan*, nakon što se njena cijena uračuna u cijenu robe (amortizacija) — dolazimo i do sveukupne demistifikacije djelovanja zakonitosti sistema robne proizvodnje.

Tako konačno dolazimo i do odgovora na pitanje šta determiniše cijenu robe, o čemu od Adama Smita, do danas nema saglasnosti u ekonomskoj nauci.

Višak besplatnog rada mašine i besplatni rad prirode nazivamo *upotrebnim* radom, jer iz toga oblika rada, kao što ćemo vidjeti, ne nastaje *robna*, već *upotrebna* vrijednost, koja se u cijeni robe i reprodukciji kapitala zbog toga iskazuje kao *inflacija*.

Poslužićemo se identičnim metodom analize, kojom se i Marks služi, pri definisanju tzv. cijene proizvodnje, na osnovu koje objašnjava i zakonitosti reprodukcije i akumulacije kapitala.

Već je rečeno da rad mašine ima tendenciju apsolutnog substituisanja živog rada i da je do toga već došlo u proizvodnji mnogih roba, iako vjerovatno nikada do toga neće doći u proizvodnji svih dobara za život.

Mašinu, jednako kao i Marks, tretiramo kao *postojani* kapital, ali za razliku od Marksa, nas ona ne interesuje kao mašina, već njen *rad*. Zato ćemo uloženi kapital u mašinu tretirati kao kapital uloženi u njen *upotrebn* rad (UR). Jedinicu postojanog kapitala mašine, u visini njene cijene, posmatramo kao jedinicu njenog *plaćenog* rada koji predstavlja *vrijednost*. Svaku jedinicu *viška upotrebnog* rada označimo skraćenicom VUR. Taj rad, naravno, ne predstavlja vrijednost, ali se on u procesu reprodukcije ni po čemu ne raspoznaje od dijela rada koji je u mašini sadržan kao vrijednost. Mi ćemo ih, međutim, radi uočavanja suštinske razlike, prikazati odvojeno, i to upravo zbog toga što je za ovu analizu taj višak rada od bitnog značaja.

Pošto ostali oblici postojanog kapitala (fabričke zgrade, alati i sl.) ne sadrže rad, pa stoga i ne vrše nikakvu funkciju u zakonitosti reprodukcije kapitala, već se u cijenu robe prenose u identičnoj veličini vrijednost koju u sebi sadrže, kao amortizaciju — to je taj oblik postojanog kapitala, za ovu analizu, bez ikakvog značaja.

Treba li i dokazivati da jednake količine dva različita oblika rada proizvode i jednake količine robe?

Budući da svaka jedinica upotrebnog rada mašine substituiše isto toliko jedinica živog rada, da bi se proizvela ista količina robe, nas interesuje šta je rezultat tog procesa u formiranju cijene robe, odnosno reprodukciji kapitala.

Polazimo od pretpostavke da prije pojave mašine nije bilo upotrebnog oblika rada. Marksovu »cijenu proizvodnje« zamijenimo nazivom »cijena zarade« iz razloga o kojima će kasnije biti riječi. Sve ostalo je identično kao u Marksovoj analizi — profitna stopa, brzina okretanja kapitala itd. Razlika je, dakle, isključivo u tome što se, kako to i stvarnost pokazuje, reprodukcija kapitala ne zasniva samo na živom radu, već i na *upotrebnom* radu mašine i prirode. Usput da napomenemo da je teorija ravnoteže uočila pojavu da kapital i zemlja, uz živi rad, donose profit, ali, ne uočavajući da nijesu u pitanju kapital i zemlja kao takvi, već *rad* mašine i prirode, to je ovom teorijom još više zamagljena suština zakonitosti reprodukcije kapitala.¹

Da podsjetimo, da oznaka PR, kao i kod Marksa označava promjenljivi kapital, tj. uloženi kapital na *plaćeni* živi rad.

Ako pretpostavimo da se radi o plasiranju sljedećih šest kapitala, jednakih količina rada (100), oni bi uz profitnu stopu 100% odbacivali pojedine veličine na sljedeći način:

kapitali	višak vrijednosti	inflacija	amor- tizacija	vrijed- nosti	cijena koštanja	cijena zarade	profit
0p — 100pr	100	0	0	200	100	200	100
5p — 5vur 10ur — 90pr	90	10	5	185	95	195	100
20p — 7vur 27ur — 73pr	73	27	20	166	93	193	100
35p — 15vur 50ur — 50pr	50	50	35	135	85	185	100
60p — 10vur 70ur — 30pr	30	70	60	120	90	190	100
100ur — 0pr	100	100	100	100	100	200	100

Prvo što treba konstatovati kao saznanje koje nam pruža ova tablica jeste, da je uvođenjem mašine vlasnik kapitala, koga smo označili sa II, sa 10 substituisanih jedinica živog rada, a pretpostavimo da svaku jedinicu čini jedan radnik, dobio 10 jedinica *upotrebnog* rada, kakvog u prethodnom kapitalu i nije bilo (OP).

Sada isti rad, koji je ranije obavljalo 10 radnika, obavlja ta mašina.

Međutim, vlasnik mašine svakako da ne bi imao nikakvog motiva da tako nešto radi, kada ne bi znao da će mu kupljena mašina donijeti neke *veće* uštede nego što ih je imao na osnovu rada 10 radnika koje je ta mašina zamijenila.

U čemu je onda razlika? U tome što će vlasnik ove mašine proizvoditi godišnje *istu* količinu robe kao i ranije, ali će u toj količini robe biti za 10 jedinica *plaćenog* rada manje.

On, prema tome, ima uštedu od 10 *najamnina*. Upravo mu to omogućava, kada zaračuna amortizaciju mašine (5 jedinica), da za preostalu uštedu na živom radu (5 jedinica) snizi cijenu koštanja, pa samim tim da za toliko snizi i cijenu prodaje svoje robe, koju nazivamo cijenom zarade. Na taj način on je postigao željeni cilj da njegovom robom bude konkurentna.

Sve to, naravno, ne bi imalo nikakvog smisla, niti bi vlasnik toga kapitala, odnosno proizvođač date robe, tako nešto radio, kada istovremeno na taj, ranije plaćeni, a sada *besplatni* rad od 10 jedinica, ne bi ostvario i istu količinu profita, kao da je u pitanju 10 jedinica živog rada, tj. 10 radnika koje je ta mašina substituisala. Prema tome, on je *smanjio cijenu koštanja* robe za 5 jedinica, za koliko je smanjio i *cijenu zarade*, pa je pri *istoj* profitnoj stopi (100%), kupovinom mašine ostvario *nepromjenjenu* ukupnu količinu profita (100), ali ne na 100 jedinica primijenjenog kapitala, već na 95, koliko iznosi plaćeni živi rad (90 jedinica) i rabaćenje mašine (5 jedinica). On je, dakle, na *upotrebnom* radu mašine ostvario 10 jedinica profita koje je ugradio u cijenu zarade na isti način kao i 90 jedinica *viška* vrijednosti. Na toj osnovi on je postigao željeni cilj da bude konkurentno sposoban na tržištu, što mu pruža mogućnost da uveća *obim* proizvodnje, pa time i masu profita.

Ta konkurentna sposobnost sa kojom po pravilu ide i povećanje *obima* proizvodnje, pa time i mase profita, jeste motiv substituisanja živog rada, rada mašine.

Ovu pojavu smo razmotrili kao odnos kapitala II prema kapitalu I, tj. kao pojavu *prve* mašine, sa kojom je nastao i njen *upotrebn* rad.

Razmotri li se svaki sljedeći, ili bilo koji drugi kapital, uvijek se ponavlja ista zakonitost. To isto što se dogodilo sa prvom mašinom, događalo se sa svakom daljom tehnološkom inovacijom, sve do ostvarivanja potpuno robotizovanih procesa proizvodnje u industriji, ili do primjene najsavremenije mašinerije u proizvodnji poljoprivrednih roba.

¹ Poznati američki savremeni ekonomista Robert Solow, profesor na Masačusetskom Tehnološkom univerzitetu, na osnovu analize plasiranih kapitala u rad kao i u tehnološke inovacije u periodu od 1909. do 1949. godine, dolazi do zaključka da kapital i rad skoro u jednakim veličinama učestvuju u rastu produktivnosti, pa čak i da »rad i kapital uvijek trpe u jednakom procentu nezaposlenosti«. (Robert M. Solow: Technical Change and the Aggregate Production Function, the Review of Economics and Statistics, Harvard University, Press, vol. 39, 1957, str. 314).

U vezi sa ovim nalazom da primjetimo da razliku u rastu produktivnosti rada i kapitala čini onaj dio postojanog kapitala iz koga ne potiče rad (fabričke zgrade, alati i sl.).

Za demistifikaciju problema oko koga se bespomoćno vrti ekonomska nauka, *bitno* je onih 10 jedinica profita na 10 »radnika« mašine koji su postali besplatni i to nakon što je iz uštede 10 najamnina plaćena amortizacija mašine i snižena cijena robe.

Od prvog proizvođača robe koji je primjenio mašinu na ovaj način i prvih potrošača te robe, pa sve do danas, vladalo je uvjerenje da mašina i tehnološka inovacija donose *pojeftinjavanje* robe. Vladalo je, znamo i u ekonomskoj doktrini. I, zaista, u odnosu na *zatečenu* cijenu robe, tako se i događalo. Tako se i danas događa. Sa tehnološkom inovacijom dolazi do pojeftinjavanja zatečene cijene date robe. Kapital II je, prema tome, proizveo robu koja je za 5 jedinica jeftinija od te iste robe koju je, prije pojave mašine, proizvodio kapital I.

Ali, avaj! Roba je *poskupila*, a ne pojeftinila. Kapital II proizveo je 10 jedinica *inflacije*. Svih 10 jedinica *profita*, koliko je poteklo u kapital II kao zarada na 10 besplatnih »radnika« konstruiranih u mašini, predstavlja lažnu, inflatornu vrijednost. Prema tome, vlasnik kapitala II je, da tako kažemo, jednom rukom za 5 jedinica *pojeftinio* robu, a drugom, proizvodeći 10 jedinica *inflacije*, u krajnjoj liniji tu istu robu poskupio za 5 jedinica.

On je, dakle, kako je to već rečeno, ostvario 100 jedinica profita, ne više na 100 jedinica *vrijednosti*, već na 95 jedinica, čime je upravo za tu, smanjenu razliku vrijednosti (5), *uvećao* i prvobitnu cijenu robe.

Zakon je opšti, pa stoga svako poskupljenje *opšte* robe predstavlja i poskupljenje vlastite. Samim tim, on je u istoj mjeri *uvećao* i cijenu najamnine *smanjene* količine preostalog živog rada, na koji je primijenjen taj isti kapital. Pa pošto svaka tehnološka inovacija *poskupljuje* cijenu radne snage, to se i na taj način stvara privid da pojeftinjava cijenu robe.

Do sada smo kapital II u odnosu na kapital I posmatrali kao jednake količine *rada*, ali nejednake količine uložene *vrijednosti*, da bi se proizvela *ista* količina robe. Sada ćemo postupiti obrnuto. Posmatraćemo ih kao jednake količine uložene *vrijednosti*, ali nejednake količine *rada*. U tom slučaju naš kapital II iskazivao bi pojedine veličine na sljedeći način:

kapitali	višak vrijednosti	inflacija	amor- tizacija	vrijed- nost	cijena koštanja	cijena zarade	profit
5p—Svur 10ur — 95pr	95	10	5	195	100	195	105

Kao što vidimo konačni rezultat vodi istom zaključku. Ulaganjem *iste* količine *vrijednosti* (100), njegov vlasnik bi u odnosu na kapital I, dobio *veću* količinu rada (105 jedinica), pa stoga i veći profit za 5 jedinica. Međutim, zbog veće zaposlenosti za 5 najamnina, cijena koštanja bi ostala nepromijenjena (100), pa bi i pored cijene zarade (105) u konkurentskoj prednosti bio kapital koji smo prethodno analizirali. Ta zakonitost upravo i motivirše sve kapitale da postignu optimalnu substituciju živog rada radom tehnologije.

Razlika između *vrijednosti* i cijene robe je ponovo 10 jedinica, koliko iznosi besplatni rad mašine. Kao što vidimo, ta razlika, koja je od Adama Smitta, pa do danas, bila i ostala uzrok svih podjela i lutanja u

ekonomskoj nauci, sve do različitog tumačenja društvenih odnosa u uslovima robnog načina proizvodnje, nije ništa drugo nego *inflacija*.

Za prethodne analize je bez ikakvog značaja faktor vremena, tj. činjenica da 10 jedinica proizvedene, ali ne i neposredno iskazane *inflacije* u robi kapitala II, povratno djeluje i na *poskupljenje* rada angažovanog u tom kapitalu. Naravno, da ove analize treba posmatrati kao model koji tvrdi zakonitosti, a ne kao stvarnost svakog konkretnog kapitala. U svijetskom kapitalu djeluju i druge zakonitosti.

Konkretna roba koja na ovoj osnovi stvara *inflaciju* takvom je nikada neposredno ne iskazuje u svojoj cijeni. Upravo suprotno. Tehnološka inovacija uvijek potiskuje *inflaciju* u konkretnoj robi, a razmjernom rada, za stvorenu *inflaciju*, posredstvom kapitala, ubira *vrijednost*.

Čitava misterija protivurječne reprodukcije kapitala leži, dakle, u saznanju da postoji ne samo višak *vrijednosti*, već i *višak besplatnog rada mašine*.

Ne treba biti ekonomista pa znati da iz besplatnog rada ne može nastati *vrijednost*, iako može nastati proizvod koji u uslovima djelovanja zakona sistema robne proizvodnje donosi profit na osnovu zakona toga sistema. Konačno se na ovaj način otkriva i najveća misterija ekonomske nauke, tj šta zakonito prouzrokuje *inflaciju* u sistemu robne proizvodnje.

Prema tome, u mjeri u kojoj je u nekom kapitalu, substituisanjem date količine plaćenog živog rada, opala odgovarajuća količina *vrijednosti*, u toj istoj mjeri se na besplatnom radu mašine u kapitalu reprodukovala ista količina *inflacije*. Kao što vidimo, *inflacija* je samo prividno monetarni problem, kako se to danas smatra u ekonomskoj nauci. Nevidljiva tamo gdje se stvara, ona je tumačena onako kako se ispoljava.

Usljed toga, poskupljivanjem vlastitog najamnog rada, što nijedan robni proizvođač ne misli da čini kada uvodi novu tehnologiju, svaki vlasnik kapitala ima stalno *opadajuću* zaradu na istu količinu primijenjenog kapitala, makar on uvijek i ne podizao najamninu u visini etope u kojoj je proizveo *inflaciju*. Međutim, na ovom mjestu počinje nova priča koja nosi naslov: *podjela rada*. Upravo to će pružiti mogućnost i vlasniku analiziranog kapitala II da na isti način i dalje *uvećava* količinu svog *upotrebnog rada*, da na toj osnovi stalno *uvećava* i obim *proizvodnje*, pa time da *uvećava* i *masu* kapitala, da sve više teži *monopolu* upotrebnog rada u proizvodnji *svoje robe*. Na taj način on će stalno *suzbijati opadajuću* zaradu.² Da li će to biti isti, ili neki drugi vlasnik kapitala, to nema nikakvog značaja.

Identičan je slučaj i sa reprodukcijom rada prirode u kapitalu. O zemljišnoj renti, kao što je poznato, sve do danas ne prestaju polemike kao o tzv. ekstra višku, kako je Marks tumači. Ne radi se, naravno, o ekstra višku, već o *inflaciji*. Vlasnik zemlje ne prodaje njenom kori-

² »Bilo da se radi o koincidenciji, ili da je to rezultat nekog ekonomskog mehanizma koji treba da se izučí, tehnološke promjene su skoro u potpunosti nadoknadjivale opadajuću zaradu...«

Šta više — i ovo predstavlja upadljivu koincidenciju, ili rezultat nekog ekonomskog mehanizma koji treba da se izučí — procenat rasta stope najamnina po času skoro je tačno odgovarao procentu rasta produktivnosti po radnom času.« (Zaključak na osnovu dugoročnog posmatranja u ekonomiji SAD — V.D.)

»Ovo ne znači, kako to primjenjuju neke aritmetike Wall Street-a, da je rad zarobio sve plodove napretka produktivnosti.« (P.A. Samuelson: Economics, gl. 37, str. 689—690, Mc Graw Hill Book Company, NY, 1981). Mi ćemo dodati da znači upravo to. Već smo vidjeli zašto tehnološka inovacija uvijek potiskuje *inflaciju* (rast najamnina) u konkretnoj robi, iako je stvara u opštoj robi.

sniku zemlju, već *rad* zemlje, tj. prirode, koji se u cijenu robe ugrađuje na isti način kao i besplatni rad mašine, iako je profit ubrao prodavac, a ne kupac toga rada. U cijenu robe profit je zaračunao kupac i renta se tu javlja kao inflacija.

Na ovaj način dolazimo i do saznanja da su identične zakonitosti reprodukcije na mikro i makro-ekonomskom planu. Tendencija koja karakteriše kretanje cijene robe, karakteriše i kapital kao takav.

Konačno, zar stvarnost ne potvrđuje da se čitav sistem kapitalističke proizvodnje, mi ćemo reći proizvodnje kapitala, ne raspada upravo zbog toga što jednaki kapitali ne donose i jednake profite, u čemu je Marks vidio neminovnost raspada toga sistema, ali do čega dolazi tek danas pojavom apsolutnog odumiranja kapitala, kao vrijednosti, kakav on jedino i može postojati.

Stvarnost i ekonomska nauka

U napred navedenom radu, smatram da sam, na osnovu kritičke analize postojećih ekonomskih doktrina i posebno minule i današnje stvarnosti, dokazao da se kapital zakonito reprodukuje ne samo kao *vrijednost* (višak rada), već i kao *inflacija*, koju stvara *višak* (besplatnog) *rada* mašine i rad prirode.¹ Da bi ekonomski bila opravdana, tehnološka inovacija (mašina) mora sadržati *veću* količinu rada od živog rada koji substituiše, ali njena cijena (amortizacija) ne smije biti veća od cijene substituisanog živog rada. Inače ne bi imala smisla. Tako se ista količina robe proizvodi sa *sve manjom* količinom živog rada, sve do pojave programirane automatizacije, bez živog rada.

Saznanje da je reprodukcija kapitala sama po sebi protivurječna, omogućava nam da odgovorimo na pitanje šta je prouzrokovalo već uočenu pojavu apsolutnog rasta cijena (inflacije), ali i da sagledamo da je upravo zbog toga došlo i do pojave *apsolutnog pada udjela vrijednosti* u cijeni robe i kapitala.

Skidanjem misterije sa pitanja šta zakonito prouzrokuje inflaciju u robnoj proizvodnji, konačno se skidaju i sve druge misterije tzv. objektivnih zakonitosti ovog sistema. Na toj osnovi dolazimo do saznanja da cijenu robe, *posredstvom kapitala*, determinišu dva različita, protivurječna oblika vrijednosti, i da famozna razlika između vrijednosti i cijene robe, oko koje se lome koplja ekonomske nauke od njenog nastanka do danas, nije ništa drugo nego inflacija.

Tekuća zbivanja u svjetskoj ekonomiji sve dramatičnije upozoravaju da bi svako dalje odlaganje da se suočimo sa stvarnošću do koje nas je dovela stihija zakona protivurječnog karaktera reprodukcije kapitala, moglo biti fatalno za ljudsku zajednicu.

Svjedoci smo daljeg pada *postojeće* zaposlenosti u robnoj proizvodnji u svim najrazvijenijim ekonomijama, kao i apsolutnog rasta nezaposlenosti u svim ekonomijama svijeta. Sve se to zbiva u trenutku neslućenog razvoja proizvodnih snaga.

Pri takvim uslovima, svjedoci smo i daljeg apsolutnog pada stope rasta ukupnog svjetskog proizvoda. Od preko 5 procenata u 1960. go-

dini, 4 procenta u prvoj i 3,5 u drugoj polovini 1970., došlo je do pada na oko 2 procenta u prvoj polovini 1980.

Takođe konstatujemo kao nespornu činjenicu da, uporedo sa produblivanjem i širenjem tehnološke revolucije, dolazi do *rasta* svjetskog siromaštva i pojave *apsolutnog* pada realnih najammina u najvećem broju zemalja, uključujući i veći broj razvijenih ekonomija.

Bilježimo, isto tako i fenomen apsolutnog rasta svjetskog duga, u čemu prednjači dojučerašnji najveći kreditor — SAD, rasta budžetskih i trgovinskih deficita skoro u svim zemljama itd.

Sve veći pad vrijednosti kapitala prati i pojava apsolutnog rasta njegove cijene i posebno rasta kamatnih stopa, uprkos tome što novčana masa kapitala raste.

Ako se ima u vidu da je izvjestan rast svjetske proizvodnje i posebno rast trgovine u minulom periodu tzv. izlaska iz svjetske recesije, ostvaren po cijenu daljeg rasta negativnog finansijskog salda, najevidentnije izraženog kroz rast svjetskog duga od preko 1000 milijardi dolara, i to uz, kako je već rečeno, *pad* realnih najammina skoro u svim nacionalnim ekonomijama svijeta — onda takav rast proizvodnje i trgovine samo stvara iluziju da se radi o obuzdavanju negativnih tokova u daljoj reprodukciji kapitala.

Budući da se međunarodna razmjena rada vrši posredstvom kapitala, kao opšte, zajedničke robe svih roba, logično je da se kriza postojećeg sistema proizvodnje prelama upravo u toj sferi. To svakako najevidentnije potvrđuje rastuća kriza postojećeg monetarnog sistema i to takvim intenzitetom i brzinom da sve češće slušamo upozorenja sa merodavnijih mjesta o njegovom mogućem kolapsu. Ponovo oživljavaju teorije o vraćanju na zlatnu podlogu, o stvaranju neke nove, zajedničke valute najrazvijenijih zemalja i sl.

Obaranje cijene dolara, na kome se taj sistem zasniva, već sada razotkriva prividnost izlaska iz krize razvijenih ekonomija i posebno svu kratkoročnost uspjeha njemačke i japanske ekonomije, u čijem primjeru (prednjače u tehnološkoj revoluciji) i svi ostali smatraju da je mogućan izlaz iz krize. Jeftinijim dolarom SAD, prije svega, žele potisnuti japanske i zapadno-njemačke robe sa američkog i svjetskog tržišta. Ako se ima u vidu da na ove tri zemlje otpada više od polovine svjetskog izvoza industrijskih roba (54 procenta u 1985. godini), onda bi se na ovom poligonu mogla odlučiti i sama sudbina svjetskog monetarnog, pa i proizvodnog sistema. Obaranje cijene dolara neizbježno će razotkriti i iluziju onih ekonomista i vladajućih struktura SAD koji smatraju da je na toj osnovi (povećanjem izvoza) moguće savladati sopstvenu ekonomsku krizu, tj. pad stope rasta, budžetski deficit, enormni dug, trgovinski deficit, nezaposlenost itd., a da ne dođe do galopirajuće inflacije i u svim drugim najrazvijenijim ekonomijama. To mišljenje zastupa i sve veći broj eminentnih američkih ekonomista. I ne samo američkih.

Što se tiče ZUR, danas jedva da iko i sumnja da je u pitanju *apsolutna* pauperizacija ovih zemalja, praćena nezadrživom inflacijom. Taj proces je postao ireverzibilan.

Socijalističke zemlje, nakon relativno uspješno ostvarivane stope rasta i politike razvoja u prošlosti, nalaze se u složenoj i sve dubljoj ekonomskoj krizi, bez pouzdanih saznanja i odgovora na pitanje: šta dalje?

¹ Širo o ovome videti: «Društvo blagostanja» — izdanje autora, str. 286, septembar 1983. «Istorijska kriza sistema robne proizvodnje» — *Međunarodna politika*, br. 812, 1. februar 1984. «Neminovnost novog svjetskog sistema proizvodnje i društvenih odnosa» — *Međunarodni problemi*, br. 4, decembar 1984. — Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd. Diskusija na Okruglom stolu u Cavtatu — *Socijalizam u svetu*, br. 4, 1986. Beograd.

Po prvi put su vladajuće ekonomske doktrine bez pravih saznanja o uzrocima svjetske ekonomske krize, a još manje o putevima izlaska iz nje.

Nema iole ozbiljnijeg ekonomiste na Zapadu koji ne uočava opšti poremećaj ekonomskih zakonitosti i posebno nemoć da se objasne uzroci već pomenutih, sve dominantnijih tendencija koje produbljuju krizu, pa bilo da se radi o nacionalnoj, ili svjetskoj ekonomiji. Stvarnost se ne da objasniti sa do juče važećim »neprikosnovenim« normama teorije ravnoteže, a još manje na tim normama zasnivati pouzdane projekcije rasta i razvoja.

Otuda i sve češća gledišta da je ekonomska nuka u takvoj krizi da bi njena nemoć da pruži odgovor o čemu se radi mogla dovesti do gubljenja svake perspektive; do moguće nuklearne katastrofe i društvenih potresa sa nesagledivim posljedicama, kako to ističu i neki od najistaknutijih anglosaksonskih ekonomista, poput K. E. Bouldinga, W. W. Rostowa i dr.² Čak i vodeći protagonisti, dugogodišnji autori i apologeti ekonomske strategije i politike SAD, poput P. A. Samuelsona, P. Druckera i mnogih drugih, ne mogu a da ne ispolje nemoć i strah od nepoznatog.

Od teorije ravnoteže jedva da je ostalo nešto više od gole ekonometrije, zasnovane na izolovanim hipotetičnim, potpuno ezoteričnim ekonomskim modelima. Zar se misao ekonomske nauke na sve strane Planete, u krajnjoj liniji, ne svodi na tezu: zamijeni proizvodnog radnika robotom (programiranom automatizacijom), pa će na toj osnovi biti rješena i sva druga pitanja, uključujući i zaposlenost?!!

Na drugoj strani, poslije sedam decenija primjene radne teorije vrijednosti, kroz najrazličitija iskustva (SSSR, Kina, Jugoslavija i dr.) sve se svodi na gledište o neophodnosti što potpunijeg uvažavanja objektivnih ekonomskih zakonitosti! U tome se traži izlaz iz ekonomske krize i stagnacije i to u trenutku kada su upravo te zakonitosti dovele sve razvijene, kapitalističke ekonomije svijeta do kraja puta, pa onda i saznanja da uvažavanje tih zakonitosti više ne garantuje postizanje željenih rezultata!

Jedva da više i postoji politička ekonomija kao jedinstvena nauka. Postoje politika i ekonomija u sve oštrijem međusobnom raskoraku.

Niko razuman, naravno, i ne pomišlja da je u pitanju prestanak djelovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti. Naprotiv, grozničavo zaoštravanje konkurentne bitke na svjetskom tržištu koja motiviše i opštu, sve bržu trku, u daljem sprovođenju i produbljivanju tehnološke revolucije — pokazuju da je dejstvo tih zakonitosti po svom intenzitetu djelovanja bez presedana u istoriji sistema robne proizvodnje. Stvar je, međutim, u tome što *kvantitativna* promjena odnosa dva različita oblika rada po svom karakteru vrijednosti u ukupnoj svjetskoj proizvodnji stihijnim djelovanjem ovih zakonitosti vodi ubrzanom odumiranju robnog karaktera rada, pa time i robnog proizvodnje.

Nije, naravno, rečeno da nema, ili da više ne može biti roba koje u konkurentskoj utakmici ne mogu donositi *profit* i koje u međunarodnoj razmjeni ne mogu *privremeno* jačati čak i bilans pojedinih nacionalnih ekonomija. To je, upravo, slučaj već citiranih primjera sa

Njemačkom i Japanom, koje za *višak* besplatnog rada tehnologije (inflaciju), posredstvom kapitala, u međunarodnoj razmjeni ubiraju *vrijednost*, jačajući na taj način i cijenu sopstvenih valuta. Međutim, baš te robe, zasnovane na apsolutnom opadanju udjela živog rada (vrijednosti) i potkopavaju opstanak sistema robne proizvodnje, odnosno kapitala. Toga ne može biti pošteđena nijedna ekonomija na svijetu.

Kada znamo o čemu se radi, postaje jasno usljed čega su i sve robe sa relativno većim udjelom živog rada po jedinici primjenjenog kapitala definitivno izgubile bitku, i to ne samo na međunarodnom, već i na nacionalnom tržištu. Postaje jasno da otuda nastaje i rastući protekcionizam u svjetskoj trgovini, koji je već dobio oblike trajnog ekonomskog rata.

U takvoj situaciji, alternativa očigledno nije u nastavljanju bitke za kapital, koga će, ubrzanim razvojem tehnološke revolucije biti sve manje, uz isto takvo, ubrzano produbljivanje ekonomske i društvene krize, sve do potpunog kolapsa postojećeg sistema proizvodnje i mogućeg opšteg ekonomskog i društvenog haosa, ukoliko se ne bude išlo u susret novom svjetskom sistemu proizvodnje, zasnovanom na opštem izobilju dobara za život čovjeka. Jedva da je i potrebno isticati da su za takav sistem već stvorene sve materijalne pretpostavke.

Kada sve ovo imamo u vidu, onda je jasno da nema, niti može biti mogućnosti opstanka sistema robne proizvodnje u bilo kojoj nacionalnoj ekonomiji, pa ma kakvih potencijala ona bila, ili na ma kom obliku društvenih odnosa se ona zasnivala.

Ekonomske doktrine sistema robne proizvodnje, naravno, da ne mogu imati drukčiju sudbinu nego što je ima taj sistem. Njegovim okončavanjem okončavaju i njegove doktrine. Zar danas i Marksova teorija kapitala, kao *vrijednosti*, upravo u odumiranju sistema robne proizvodnje, ne nalazi svoju najevidentniju potvrdu tačnosti? Kada tako ne bi bilo, onda bismo se morali pomiriti sa tim da je reprodukcija kapitala mogućna bez reprodukcije radničke klase (živog rada), da su robot i radnik jedno te isto i konačno, da vrijednost i nije društveni odnos! Klasni odnos, zasnovan na reprodukciji kapitala (vrijednosti) bila bi obična besmislica. Usput da kažemo, da je za okončavanje reprodukcije kapitala dovoljan prestanak *proširene* reprodukcije radničke klase, a mi se, kako je to već rečeno, u svim razvijenim ekonomijama nalazimo na putu opadanja *postojeće* zaposlenosti. Upravo stoga, teorija protivrječne reprodukcije kapitala, o kojoj je bilo riječi, kao i današnja stvarnost, koja je omogućila da se do toga saznanja dođe, nedvosmisleno potvrđuje Marksovo tumačenje kapitala, kao *vrijednosti*. Inflacija, kao ekvivalent *viška* (besplatnog) rada tehnologije i nije kapital, a bez toga saznanja Marks nije ni mogao dokazati kako će doći do njegovog odumiranja, pa time i do oslobođenja robnog karaktera rada, odnosno do odumiranja sistema robne proizvodnje, iako je, kao što je poznato, takvu viziju imao.³

Otuda, upravo, potiču i sve kontraverze oko Marksove naučne misli i posebno njene primjene u praksi socijalističkih zemalja. Pa ipak, tek u današnjoj stvarnosti, osloncem na tu misao mogli smo naći po-

³ U vremenu kada je Marks, na iskustvu Engleske, pisao svoju teoriju kapitala, inflacija je prema Brownu i Hopkinsu u toj zemlji, u odnosu na današnje stanje iznosila 10:300. Kapital je bezmalo u cjelini i bio *vrijednost*. S toga je, vjerovatno, Marks bio daleko od mogućnosti da u pojavi mašine otkrije *višak* besplatnog rada, iako je najveći dio teorije kapitala, nezavršenog za vrijeme života, posvetio upravo ulozi mašinerije.

² Kennet E. Boulding: »What went wrong with economies« — The American Economist, proljeće 1986. Wolt W. Rostow: »My life philosophy« — isti časopis, jesen 1986.

tvrdi da i stihija objektivnih zakonitosti sistema robne proizvodnje vodi njegovom odumiranju i da nas je već dovela do samih granica »Carstva slobode«, ali i izazova pred kakvim se čovjek od svoga nastanka nikada nije našao, pa možda i neće naći. Od toga da li će prihvatiti taj izazov, zavisi i sam njegov opstanak.

privredni sistem i ekonomska kriza u jugoslaviji

tanja đurić

Područje međusobnog uticaja privrednog sistema i privrednog razvoja je u savremenoj ekonomskoj nauci, mada veoma aktuelno, još nedovoljno osvetljeno. Ono je, ako ga posmatramo u nešto širem teorijskom kontekstu, kao pitanje odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, u središtu razmatranja marksističke ekonomske nauke. Prema Marksu, razvoj proizvodnih snaga je nužan uslov privrednog i društvenog razvoja, a politički, institucionalni faktori (proizvodni odnosi uopšte) opredeljivaće tempo toga razvoja — usporavajući ga ili ubrzavajući.

Međutim, ukoliko međusoban uticaj privrednog sistema i privrednog razvoja posmatramo u uslovima izgradnje socijalističkog društva, tada je razumljivo da je ovaj odnos nedovoljno istražen. Prevedena orijentacija samog Marksa je bila naučna kritika kapitalističkog društva u cilju njegovog rušenja, a ne izgradnja novog, socijalističkog društva, pogotovo ne u smislu detaljnog predlaganja privrednosistemskih okvira budućeg društva. Njegova *Kritika Gotskog programa* je gotovo jedini njegov pokušaj skiciranja novih odnosa, pri čemu on insistira na ukidanju kapitalističkih odnosa proizvodnje, robno-novčanih odnosa i odumiranju države kao nužnim preduslovima za formiranje komunističkog društva. Socijalističke revolucije su do danas, kao što je poznato, uspele da obezbede samo prvi od navedenih uslova. Otvorena pitanja i problemi u razvoju privrednog sistema i upravljanju privrednim razvojem javljaju se uporedo sa izgradnjom socijalističkog društva u uslovima robne proizvodnje i uz prisustvo države, a otuda i potreba za njihovim izučavanjem od strane marksističkih teoretičara. Za socijalističke zemlje ono je postalo odsudno pitanje prevazilaženja privredne nerazvijenosti i ubrzanja privrednog razvoja na osnovi progresivnih društvenih odnosa.

Problematika odnosa privrednog razvoja i njegovih institucionalnih okvira zaokuplja danas sve veću pažnju ekonomista (i ne samo njih) iz svih zemalja i različitih ideoloških orijentacija. Razloge tome nalazimo u karakteristikama i tendencijama savremene svetske ekonomije koja je danas ponovo u krizi, kvalitativno drukčijoj od krize hiperprodukcije iz 1929. godine. Opadanje stope privrednog rasta, pojava »barijera rasta« i stagflacije su samo najznačajnije ekonomske manifestacije kriznih procesa prisutnih, u manjoj ili većoj meri, u gotovo

svim zemljama sveta: kapitalističkim, socijalističkim, u našoj zemlji. Kao jedan od osnovnih uzroka usporavanja privrednog rasta navodi se institucionalni kodeks u oblasti proširene reprodukcije — privredni sistem. Problem je: kako mobilisati za razvoj potrebnu i dovoljnu količinu akumulacije, kao materijalne pretpostavke privrednog rasta i kako je efikasno upotrebiti sa stanovišta strukture novih ulaganja? I ne samo to. Kako sve činioce privrednog rasta (materijalne, ljudske i strateški izvor razvoja — znanje) staviti u pogon i efikasno upotrebiti?

Uporedo sa krizom svet sve dublje ulazi u treću naučno-tehnološku revoluciju. Zapravo, izlaz iz krize svetska ekonomija vidi u trećoj tehnološkoj revoluciji. Zašto? Zato što svaka kriza zahteva radikalno menjanje postojećih društvenih odnosa i načina proizvodnje. Ona i izrasta na temelju njihove protivurečnosti i ne rešava se društvenom »kozmetikom«. Treća naučno-tehnološka revolucija upravo zahteva novu filozofiju razvoja, nov pristup razvoju i njegovom upravljanju, nova znanja, tehnologije i metode. Ona je obrazac društvenih promena koje su dovoljno radikalne da obezbede oporavak i razvoj svetskoj privredi.

Od početka prošle decenije privredni tokovi i u našoj zemlji su sve nestabilniji. Ta nestabilnost se održava i produbljuje i danas. Za razliku od protekle decenije kada smo i pored nestabilnosti uspevali da obezbedimo dinamičan društveni razvoj i rešavamo ekonomske i socijalne probleme koje je takav razvoj sobom nosio, krajem sedamdesetih godina dolazi do zaustavljanja pozitivnih trendova kretanja najznačajnijih ekonomskih parametara. Ta činjenica, sama po sebi, ne mora da bude zabrinjavajuća. Međutim, ona to jeste u uslovima kada stopa rasta društvenog proizvoda opada, a proizvodni kapaciteti ostaju neiskorišćeni, kada uz opadanje rasta zaposlenosti opada i produktivnost rada, itd. U takvim okolnostima i u uslovima stagnirajuće, gotovo opadajuće stope privrednog rasta, nagomilane ekonomske teškoće i razvojne protivurečnosti sve snažnije dolaze do izražaja. Povećava se nezaposlenost, dolazi do ubrzanog socijalnog raslojavanja stanovništva, stopa inflacije doživljava akceleraciju, a hroničan deficit platnog bilansa (uz povremeni suficit, doduše) prati visoka spoljna (i unutrašnja) zaduženost privrede. Navedeno rečito ilustruju podaci sadržani u tabeli br. 1 (str. 98). Uz nabrojane idu i brojne druge manifes-

tacije ekonomskih problema političke, nacionalne, psihološke i druge prirode. Naše društvo i naša ekonomija nalaze se u krizi. Ona je svakako jednim delom odraz stanja u kome se nalazi svetska ekonomija danas i negativnih impulsa koji nam otuda dolaze, ali sadrži u sebi i dublje uzroke, primarno unutrašnje prirode.

Ekonomska stvarnost Jugoslavije nameće pitanje ekonomskoj teoriji i zahteva od nje odgovore. Da li se samom tom činjenicom, postojanjem krize u Jugoslaviji i drugim socijalističkim zemljama relativizira teza o socijalizmu kao po definiciji progresivnom društvu, sistemu koji ne zapada u krize — one su, naprotiv, imanentne kapitalizmu?¹ Privredni razvoj u socijalizmu ostvaruje se u uslovima robne proizvodnje i u obliku investicionih ciklusa koji nastaju kao rezultat neravnogernog toka i primene tehničkog progressa i mnogih drugih činilaca. Privredni ciklusi predstavljaju osnovnu formu razvoja socijalističke i svake druge robne privrede. Uporedo sa rastom privrede i usloznavanjem privredne strukture raste i njena nestabilnost. Ona je različita u različitim institucionalnim uslovima. Međutim, koja kretanja smatrati kriznim, a koja normalnim cikličnim tokom razvoja privrede u uslovima socijalističke robne proizvodnje?

U kom svetlu, konačno, danas treba posmatrati Marksove stavove da je progresivno samo ono društvo koje se razvija, odnosno koje, rešavajući probleme proizvodnje, reprodukuje na sve višem nivou i nove produkcione odnose, te da društveni sistemi koji zaostaju u svom rastu nužno propadaju? Progresivnost društvenog sistema se izražava njegovom sposobnošću da na osnovi ostvarene proizvodnje zadovolji i razvije potrebe svojih članova. Ključni parametar ovih procesa jeste stopa privrednog rasta i rast produktivnosti rada.

Ovako shvaćen problem međusobnog uticaja privrednog sistema zahteva analizu privrednosistemskih, ali i drugih, dubljih uzroka kriznog stanja kod nas. Ova pitanja duboko zadiru u domen marksističke teorije socijalizma i puteva izgradnje socijalizma. Iz naslova ovog rada proističu dva osnovna pitanja:

- kako su društveno-ekonomske funkcije privrednog sistema povezane sa njegovom razvojnom funkcijom,
- da li i u kojoj meri samoupravni privredni sistem ispunjava svoju razvojnu funkciju mobilisanja svih raspoloživih resursa u cilju brzog i efikasnog privrednog rasta i ukupnog društvenog razvoja?

Aktuelnost istraživanja i analize problema ove vrste je nesumnjiva, pogotovo ako se ima u vidu činjenica da teorijska ravan samoupravnog privrednog sistema nije još zaokružena i konzistentna celina, te stoga ne predstavlja ni pogodnu osnovu za njegovu normativnu razradu.² Prisutna su različita, čak dijametralno suprotna viđenja o fundamentalnim pitanjima i kategorijama privrednog sistema koja, u krajnjem, proističu iz različitog shvatanja prirode i načina delovanja robne proizvodnje u socijalizmu. Takođe, ukoliko se ima u vidu postojeći raskorak između normativno definisanog privrednog sistema i postojeće privredne situacije, razumljivo je da analiza privrednosistemskih činilaca krize mora biti usmerena na sagledavanje uzorka takvog

¹ Tako, na primer, Branko Horvat smatra da »socijalizam nije sistem koji upada u krizu. Čim imate krizu, očigledno se socijalizmom nešto nije u redu. Prema tome, izlazak iz krize znači vraćanje na magistralni put koji vodi u socijalističko društvo, to su za mene identične stvari«. B. Horvat, »Privredni sistem i ekonomska stabilizacija«, »Gledišta« 7—8/1981, str. 130.

² O tome opširnije: Dragutin Marsenić, »Teorijska pitanja definisanja privrednog sistema«, »Ekonomika misao«, 2/1975, strana 55.

Tabela br. 1

Uporedni pregled kretanja stopa rasta najznačajnijih parametara Jugoslovenske privrede u periodu 1952—1983. god.

Parametar	(u %)			
	1952—1964.	1965—1971.	1971—1979.	1980—1983.
1. Društveni proizvod Jugoslovenske privrede	7,9	5,6	5,9	0,7
2. Fizički obim industrijske proizvodnje	13,4	6,9	7,4	2,5
3. Fizički obim poljoprivredne proizvodnje	4,5 ¹	1,6	3,0	2,0
4. Izvoz	10,9	6,6	4,1	2,7 ²
5. Uvoz	10,4	10,1	5,5	-11,6 ²
6. Cene industrijskih proizvoda	1,2	7,9	13,2	27,8
7. Cene poljoprivrednih proizvoda	9,8	13,7	16,8	36,1
8. Troškovi života	6,4	14,4	16,2	30,7
9. Lična potrošnja	7,2	6,9	5,4	-0,1 ²
10. Zaposlenost	6,3	1,6	4,2	2,6
11. Produktivnost rada	4,9 ³	4,4 ³	2,3	-2,0

¹ period 1953—1964. ² period 1980—1982. ³ u industriji
Izvor: izračunato na osnovu podataka iz SGJ-83, str. 81, 82, 84.

raskoraka kako na strani normativnog privrednog sistema tako i na strani njegovog stvarnog delovanja. Korelacija između institucionalnih promena koje su se odigravale u privrednom sistemu u pogledu načina njegovog funkcionisanja i promena u tempu privrednog rasta svedoči o tome da su uzroci usporavanja privrednog rasta delom sistemske prirode.

Tabela br. 2

Periodizacija razvoja samoupravnog privrednog sistema Jugoslavije i kretanje stope rasta društvenog proizvoda

Period	Faza razvoja privrednog sistema	Stopa rasta društvenog proizvoda
1952—1964.	I faza razvoja privrednog sistema	9,3
1965—1970.	II faza razvoja privrednog sistema — period privredne reforme	5,8 ¹
1971—1983.	III faza razvoja samoupravnog privrednog sistema odnosa udruženog rada	4,3
1971—1975.		5,9
1976—1979.		6,3
1980—1983.		0,7

¹ period 1966—1970.

Izvor: SGJ-84, str. 82 i SGJ-83, str. 85.

Paralelno empirijsko praćenje razvojnih performansi jugoslovenske privrede i promene u privrednom sistemu Jugoslavije tokom posleratnog razvoja jugoslovenske privrede i društva omogućava kritičko sagledavanje delovanja samoupravnog privrednog sistema sa stanovišta ostvarivanja njegove razvojne funkcije. Na toj osnovi može se izvesti ocena stanja i uzroka i ukazati na perspektivu prevazilaženja postojećih ekonomskih teškoća adekvatnim prilagođavanjem privrednog sistema potrebama privrednog razvoja. Pri tome, ulogu privrednog sistema kao generišućeg faktora ekonomske krize dovoljno je ograničiti na analizu međusobnih odnosa privrednog sistema i privrednog rasta, privredne strukture, zaposlenosti, inflacije i platnog bilansa, kao najzračajnijih problema sa kojima se naša ekonomija danas susreće.³

Osnovni zaključci koji proističu iz ovakve analize su sledeći:

1. Privredni sistem jeste generišući faktor ekonomske krize u Jugoslaviji. Međutim, privrednosistemski uzročnici čine samo jedan deo relevantnih momenata koji, pored političkih, ideoloških i drugih generišu ekonomsku krizu u Jugoslaviji. Kompleksno sagledavanje uzroka ekonomske krize zahteva interdisciplinarnu analizu koja bi pored ekonomskih obuhvatila sociološka, politikološka i druga izučavanja ovog fenomena u svim domenima društvenog života. Upravo ova oblast, kao i međusoban uticaj ekonomskih i vanekonomskih (političkih, demografskih, historijskih i drugih) impulsa u kreiranju privrednog sistema, čine se nedovoljno istraženim. Međutim, oni su i te kako relevantni, čak odlučujući za realno sagledavanje i ocenu udela privrednog sistema u kriznim kretanjima.

2. Privredni sistem je faktor razvoja i proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, i mera u kojoj on podstiče njihov razvoj jeste najopštiji kriterij za ocenu njegove progresivnosti. Prenaglašavanje, od-

nosno zapostavljanje jednog ili drugog momenta dovodi u pitanje sam društveni razvoj, odnosno karakter produkcionog odnosa. Naš privredni sistem je pretežnim delom tretiran sa stanovišta produkcionih odnosa pri čemu se nije vodilo dovoljno računa o dostignutom nivou razvoja proizvodnih snaga. Naravno, imamo u vidu činjenicu da stepen razvoja proizvodnih snaga nije jedini, pa čak nije uvek ni odlučujući činilac u kreiranju odnosa proizvodnje, pogotovo socijalističkih, ali ih on bitno određuje. Stepem razvoja proizvodnih snaga je okvir slobode u izboru sistema. Ljudi, parafrazirajući Marksa, stupaju u međusobne odnose, odnose proizvodnje, nezavisno od njihove volje.

U trouglu dijalektičke međuzavisnosti privrednog sistema, političkog sistema i razvojne politike, politički sistem preterano institucionalizuje pristup privrednom razvoju i time koči razvojne potencije privrednog sistema. Politički sistem daje primat privrednom sistemu nad razvojnom politikom i ovaj pokušava da se izgradije nezavisno od politike razvoja zemlje. Privredni sistem treba da bude usmeren na ostvarivanje ciljeva i vrednosti društva koji su sadržani u političkom sistemu. Cilj je privredni razvoj, a privredni sistem je sredstvo ostvarivanja tog cilja. Privredni sistem je višefunkcionalan — on treba da obezbedi ispunjavanje ekonomskih, političkih, socijalnih, ideoloških i drugih ciljeva. U kojoj meri privredni sistem uspeva da realizuje navedene funkcije pokazuje realizacija njegove razvojne funkcije, dostignuti stepen privrednog razvoja i kretanje društvenog proizvoda per capita kao sintetičkog pokazatelja tog razvoja.

Privredni sistem u svom delovanju mora da obezbedi optimalnu (efikasnu) kombinaciju tri različita, a delujuća, koordinirajuća mehanizma, odnosa i kriterija: tržišnog, državnog i samoupravno-planskog. Svaki od navedenih mehanizama ima sebi imanentne sfere regulisanja ekonomskih odnosa koje privredni sistem mora da ustanovi i razvija. Isključivo oslanjanje na bilo koji od ovih mehanizama rezultira suboptimalnim tempom i strukturom privrednog razvoja.

3. Do odvajanja privrednog sistema od razvojne problematike dolazi već krajem pedesetih godina. Na to ukazuje nepostojanje dugoročne razvojne koncepcije zemlje i, između ostalog, time manifestovana kriza planiranja. Sistemskim promenama izvršenim početkom šezdesetih godina i reformom privrednog sistema sprovedenom sredinom te decenije i pored usvajanja nove razvojne koncepcije »efikasnog privrednivanja i stabilizacije«, veća pažnja je posvećena decentralizaciji i deatizaciji privrednog sistema u cilju njegovog »izgrađivanja« u odnosu na izgrađivanje njegove razvojne funkcije. Radikalno je životavna uloga države i društveno-političkih zajednica u privrednom životu: ukinuti su doprinosi preduzeća investicionim fondovima i sami fondovi, oslabljena društvena regulativa u pogledu ličnih dohodaka...⁴ Odnos između akumulacije i potrošnje na nivou ukupne privrede se formira spontano. Navedene promene su imale za cilj jačanje samoupravne autonomije preduzeća, a u stvarnosti su one razbile koordinativni mehanizam privrednog sistema i oslabile njegovu razvojnu funkciju.

Uprkos shvatanjima da suština problema nije toliko u postojećem modelu privrednog sistema, koliko u nepostojanju dugoročnog plani-

³ Ovu analizu autor je izradio u okviru svog magistarskog rada »Privredni sistem i ekonomske teškoće Jugoslavije krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina«, Ekonomski fakultet, Beograd, 1986.

⁴ Ukidanje društvenog regulisanja ličnih dohodaka navodi dr Kostu Mihajlovića da ovu strategiju razvoja okarakterišu kao »orijentaciju na visok rast ličnih dohodaka kao motora razvoja«. K. Mihajlović, »Ekonomska stvarnost Jugoslavije«, »Ekonomika«, Novi Beograd, 1981, str. 39—40.

ranja razvoja i razvojnih parametara u tom modelu, te na toj osnovi vođene ekonomske politike, priprema se radikalna promena privrednog sistema. Uprkos već tada prisutnim mišljenjima da je prvenstveni problem i samog privrednog sistema u usmeravanju dugoročnog procesa samoupravnog socijalističkog razvoja jugoslovenske privrede, pa zatim u korekciji i dopunama samog modela (njegovom izgrađivanju) i u oba slučaja u većem *ostanjanju na nauku* — redosled je obrnut. Vršiti se nova reforma privrednog sistema usvajanjem koncepta »samoupravno udruženog rada« i na toj osnovi radikalno organizaciono prestrojavanje privrede i društva.

4. Sadašnja faza razvoja samoupravnog privrednog sistema je započeta usvajanjem ustavnih amandmana iz 1971, novog Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. godine. U ovim dokumentima, samoupravni privredni sistem je konceptualno postavljen kao sistem odnosa udruženog rada i dalje oblikovan kroz systemske i druge zakone. Za razliku od prethodnih koncepcija privrednog sistema gde su njegovi koordinativni mehanizmi planski usmeravanja razvoja bili u rukama države ili izostajali, novi samoupravni privredni sistem nudi samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje kao mehanizam koordinacije između privrednih subjekata i kao oblik prevladavanja i tržišne stihije i državne regulative. Stoga se on danas naziva i sistemom »dogovorne ekonomije«, tj. »ekonomije bez prinude«.

Teorijske osnove novog samoupravnog privrednog sistema mogu se, ukratko, sumirati u sledećem:

a) samoupravljanje radnika u OOUR je okosnica produkcionog odnosa, a radnike dovodi u poziciju subjekta odlučivanja o proširenoj reprodukciji;

b) tržišno-planski oblik organizacije privrede je nužnost i uslov razvoja samoupravljanja;

c) društvena svojina je materijalna osnova samoupravljanja i kvalitativno (istorijski) nov odnos ljudi u procesu društvene reprodukcije;

d) osnovna organizaciona jedinica privrede je OOUR, a motiv njene poslovne aktivnosti je dohodak;

e) osnovni oblik povezivanja privrednih subjekata je udruživanje rada i sredstava putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora;

f) osnovni princip raspodele jeste nagrađivanje prema radu i rezultatima rada, a osnovno načelo finansiranja neprivrednih delatnosti je slobodna razmena rada;

g) banke su finansijske asocijacije udruženog rada;

h) narodi i narodnosti svoja suverena prava ostvaruju u republikama i pokrajinama, pa i opštinama koje su odgovorne za sopstveni razvoj i razvoj zemlje u celini.⁵

Ustavni koncept samoupravnog privrednog sistema iz 1974. godine opredeljuje mehanizam svog delovanja kao kombinaciju tržišnih, samoupravno-planskih i državnih komponenata, kriterija i odnosa. U operacionalizaciji ovog načelnog opredeljenja, kroz systemske zakone o udruženom radu, planiranju, proširenoj reprodukciji i minulom radu, spoljnoj trgovini i deviznom sistemu, cenama, monetarnom sistemu, bankarstvu i drugim zakonima i normativnim aktima (usvajanim od 1976. god.) dolazi do potcenjivanja uloge ekonomskih zakonitosti i trži-

šta, a preneglašavanja uloge društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja. Sadašnji privredni sistem je usvajanjem navedenih systemskih zakona zaokružen u relativno konzistentnu celinu — sistem dogovorne ekonomije. Uporedo sa pretvaranjem tržišno-planske ekonomije u »ekonomiju bez prinude«, tekao je i proces stvaranja i jačanja »nacionalnih ekonomija« republika i pokrajina kao potvrda njihove suverenosti, odnosno autonomnosti i odgovornosti za sopstveni razvoj. U takvim uslovima vođena, operativna razrada ustavnih načela je sve više postajala odraz kompromisa različitih interesa različitih subjekata. To je vodilo usvajanju kontraverznih rešenja neusklađenih sa materijalnim i subjektivnim uslovima u kojima se zemlja nalazi.

Administriranje je posledica, a ne uzrok neefikasnosti privrednog sistema. Uslov njegove efikasnosti jeste da uspostavi ravnotežu između inicijative i koordinacije (usaglašavajući pojedinačne i opšte interese), te da unese i više tržišta i više plana kako bi smanjio ulogu neposrednog državnog regulisanja privrednih tokova. Međutim, kada su u sistemu prisutni mehanizmi koji razbijaju njegovu koordinativnu i integrativnu funkciju, te pogrešno usmeravaju privredne subjekte, a privredne tokove skreću mimo društvenih prioriteta, tada je državna intervencija neizbežna i jedino preostali mehanizam regulisanja tokova društvene reprodukcije.

5. Stvarnu uspešnost jugoslovenskog ekonomskog sistema analiziramo sa stanovišta njegove ekonomske efikasnosti, razvojnih mogućnosti i sa stanovišta ostvarivanja vrednosnih društvenih ciljeva i opredeljenja.⁶ Takva analiza pokazuje da je naš privredni sistem:

a) ekonomski neefikasan, jer u nedovoljnoj meri angažuje potencijalne resurse, toleriše nezaposlenost radne snage, vrši suboptimalnu kombinaciju i alokaciju faktora proizvodnje čime širi postojeće disproporcionalnosti u privrednoj strukturi i stimuliše naturalno i društveno neracionalno ponašanje privrednih subjekata;

b) privredni sistem ne ostvaruje ni svoju razvojnu funkciju, jer ne realizuje željeni tempo rasta, ne omogućava rast životnog standarda niti potpunije zadovoljavanje društvenih potreba;

c) već time on ne ostvaruje ni vrednosne društvene ciljeve: nagrađivanje prema radu i rezultatima rada, ne ujednačava, već širi razlike u nivou razvijenosti između regiona, ne produkuje u proširenim razmerama društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju.

O stvarnom delovanju samoupravnog privrednog sistema mogu se izvesti i sledeće ocene:

d) Samoupravni privredni sistem kao jedinstven privredni sistem Jugoslavije praktično ne postoji kao što ne postoji ni jedinstveno jugoslovensko tržište. Naprotiv, postoji osam nacionalnih ekonomija kao osam autonomnih privrednih područja sa osam tržišta između kojih vlada minimalan stepen integrisanosti u tokovima roba i usluga, novca, tehnologije, informacija i znanja. Dakle, imamo relativno zaokružene regionalne privredne strukture i privredne sisteme republika i pokrajina.

e) Samoupravni privredni sistem je najmanje samoupravan. Detatizacija privrednog sistema je ostala na nivou republika i pokrajina, a u određenom smislu i na nivou opština. Praktično, i bez reforme on

⁶ Videti o tome: Nikola Zelić, *Efikasnost jugoslovenskog privrednog sistema, stvarnost i mogućnosti*, Centar za kulturnu djelatnost i Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1982.

⁵ Ustav SFRJ, Zakon o udruženom radu.

je reformisan u administrativni sistem najneposrednijeg regulisanja privrednih tokova potiskujući i tržište i plan kao upravljačke mehanizme samoupravne privrede.

6. Privredni sistem je od promotora privrednog razvoja postao njegova kočnica, ali ne usled toga što se u praksi ne ostvaruje onako kako je zamišljeno (mada je i to prisutno i sa tim svaki privredni sistem mora da računa i takve pojave sankcioniše). On je postao kočnica privrednog razvoja jer u praksi produkuje negativne efekte. Pri tome, probleme ne nalazimo u filozofskoj određenosti samoupravnog privrednog sistema — ne dovodimo, naravno, u pitanje osnovna društvena opredeljenja: samoupravljanje, društvenu svojinu, raspodelu prema radu i rezultatima rada... Problem je u njihovoj institucionalnoj razradi i ogromnom raskoraku između takvog normativno uređenog sistema i njegovog praktičnog delovanja.

Navedene fundamentalne kategorije su u teorijskom oblikovanju privrednog sistema u Ustavu iz 1974, Zakonu o udruženom radu, nejednoznačno definisane i predstavljaju odraz (kompromis) različitih teorijskih koncepata.⁷ Sama po sebi ova činjenica nije problematična, niti je to naša specifičnost. Privredni sistemi gotovo svih zemalja uvek predstavljaju kompromis raznih teorijskih koncepata. Međutim, osnovni problem je u tome što je u institucionalnoj razradi ustavnih načela kroz systemske i druge zakone prevagu dobio teorijski koncept (koji je, doduše, i u Ustavu i u Zakonu o udruženom radu snažnije intoniran), koji naglasak daje razvijanju novih produkcionih odnosa, zapostavljajući pri tom i dostignuti nivo razvoja proizvodnih snaga i njihovu ulogu i kao ograničavajućeg i stimulišućeg faktora razvoja proizvodnih odnosa.

7. Ovaj, uslovno nazvan »dohodaški koncept« počiva na sledećim teorijskim premisama:

a) Robna proizvodnja u socijalizmu postoji, međutim, ona se u socijalističkim uslovima ispoljava u svom specifičnom, istorijski novom obliku i ima svoje specifične zakonitosti, kriterije i parametre. Prisutna su shvatanja, među sledbenicima ovog koncepta, da robni karakter privrede jeste evidentan, ali da se on ogleda samo u razmeni roba, a ne i faktora proizvodnje.

b) Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju u socijalističkom društvu ima nesvojinski karakter, ne postoji titular svojine, odnosno pravni subjektivitet na društvenoj svojini. OOUR su nosioci ekonomskog, ali ne i pravnog subjektiviteta i suvereniteta u vezi sa društvenim sredstvima. Dakle, niko ne snosi pravnu odgovornost za korišćenje društvenih sredstava. Sredstva za proizvodnju jesu roba, ona su bitan materijalni uslov proizvodnje i faktor produktivnosti rada, međutim, ona u procesu proizvodnje samo prenose svoju vrednost, rabe se u procesu proizvodne upotrebe, ali nemaju sopstvenog doprinosa u stvaranju nove vrednosti, a time ona nemaju ni pravo učešća u raspodeli novostvorene vrednosti. Dakle, ona se ne mogu javiti kao poseban faktor u dohotku (u smislu određivanja npr. kamate kao cene njihove upotrebe).

c) Dohodak je, prema ovom shvatanju, društveno priznanje i motiv poslovanja radnog kolektiva. Poimanje društvene svojine kao ne-

svojine podrazumeva i poimanje dohotka kao amorfnih veličina. Dohodak je homogena kategorija kako u pogledu sticanja, tako i u pogledu njegove raspodele. Homogenost porekla dohotka (u njegovoj »proizvodnji«, odnosno sticanju učestvuje samo rad) implicira i homogenost njegove raspodele. Tako je isključena mogućnost da se dohodak ex ante konstituiše iz troškova društvenog kapitala (kamate), rente i ukalkulisanih ličnih dohodaka i istovremeno je odbačena potreba spoljnih, društvenih i objektiviziranih merila raspodele dohotka na akumulaciju i potrošnju van i mimo opredeljenja radnog kolektiva.

d) Privredni subjekti imaju istovetne interese sa interesima društva kao celine, otuda će oni, zadovoljavajući svoj parcijalni interes, istovremeno i u celosti zadovoljavati i društveni. Utoliko je samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje dovoljan mehanizam njihove koordinacije i ujedno oblik prevladavanja stihijnosti tržišta i državne regulative.

e) Samoupravno udruživanje rada i sredstava je istorijski nov, suprotstavljen oblik kreditnom odnosu (koji opet ne implicira nužno kamatu) itd.

8. Elementi drugog, uslovno nazvanog »tržišnog koncepta« prisutni su takođe u Ustavu, ali su mahom izostavljeni u daljoj institucionalnoj razradi samoupravnog privrednog sistema. Reč je o tome da radni kolektivi moraju održavati i uvećavati sredstva za proizvodnju koja su društvena svojina, da dohodak koji oni ostvaruju jeste rezultat njihovog, ali i ukupnog društvenog rada. Dohodak nije homogena kategorija već time što u sebi sadrži kategoriju garantovanog ličnog dohotka (ali ne i garantovane akumulacije). Takođe, OOUR je robni proizvođač, te dohodak stiže eksternom realizacijom roba i usluga, mada ne i jedino tim putem. Suština ovog shvatanja jeste u tome da:

a) Robna proizvodnja u socijalizmu nije kvalitativno i istorijski nov oblik proizvodnje sa svojim specifičnim zakonitostima, već fundamentalne kategorije robne privrede (organizacioni oblik robnog proizvođača, motiv njegove poslovne aktivnosti, oblik delovanja zakona vrednosti, instrumenti formiranja i upotrebe akumulacije i sl.) imaju univerzalni značenje. One su prisutne u svakoj robnoj privredi, pa i u samoupravnoj. Samoupravljanje je društveni odnos putem kojeg se organizuje i usmerava robna privreda.

b) Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju je svojinska kategorija. Proizvodni činilci nisu samo predmeti u društvenoj svojini — ona ne gubi funkciju kapitala. Naprotiv, društvena sredstva imaju svoj doprinos u stvaranju nove vrednosti i cenu svoje upotrebe koja proističe iz njihove relativne ograničenosti i nejednake dostupnosti svim članovima društva i izražavaju dati obim i strukturu proizvodnje. Suština vrednosne forme društvenih sredstava za proizvodnju je u tome da se ona prošireno reprodukuju (dakle nije u pitanju samo njihovo rabačenje — amortizacija), a iz toga proističe i potreba za izdvajanjem jednog dela dohotka za akumulaciju u srazmeri sa vrednošću upotrebljenih sredstava.

c) Dohodak je kategorija robne privrede i u uslovima socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa. On je protivurečna ekonomska kategorija i ima svoju vrednosnu (ekonomsku) strukturu. On izražava doprinos različitim činilaca proizvodnje u njegovom sticanju, a ti-

⁷ Videti o tome: Dragutin Marsenić, »Jugoslovenski privredni sistem i ekonomske zakonitosti«, *Socijalizam i ekonomske zakonitosti* (zbornik), NIGRO »Borba«, Beograd, 1985.

me i u raspodeli razlikuje potreban rad i višak rada, odnosno njihove pojavne oblike: lične dohotke i akumulaciju. Društveni kapital i prirodni uslovi su faktor produktivnosti živog rada i već tako predstavljaju osnov za prisvajanje veće količine dohotka na tržištu od veće vrednosti.

Društvena svojina je progresivna u meri u kojoj prošireno reprodukuje materijalnu osnovu. Stoga je neophodno osigurati stalno unapređivanje i uvećavanje društvenih sredstava i njihovo društveno celišodno korišćenje. To zahteva društveno regulisanu raspodelu dohotka i definisanu cenu upotrebe akumulacije — kamatu, kao izraz minimalnog rentabiliteta u korišćenju društvenih sredstava.

d) Privredni subjekti po pravilu nemaju istovetne interese sa interesom društva kao celine. Oni posluju sledeći svoje, sa užeg stanovišta racionalne interese, ali zbir njihovih pojedinačnih i racionalnih interesa nije i ne daje optimalan društveni interes — odatle neophodnost jedinstvene makroekonomske politike u određivanju osnovnih uslova njihovog poslovanja.⁹

9. Ekonomska stvarnost zemlje nesumnjivo je pokazala da u sadašnjoj fazi materijalnog i društvenog razvoja još važe i deluju ekonomske zakonitosti i da nema mogućnosti za njihovo prevladavanje ni putem plana, ni samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, a da njihovo nepoštovanje vodi u ekonomski i politički voluntarizam sa brojnim negativnim posledicama. Jer, kada se ne uvažava ekonomska prinuda, tada ona praktično samo ustupa mesto političkoj, tj. državnoj prinudi. Filozofija »dogovorne ekonomije« je potisnula kriterije robne privrede i time omogućila politički voluntarizam, prevlast politike nad ekonomijom.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije prevazilazi mišljenje da je uzrok ekonomske krize u rđavom ponašanju ljudi i institucija i predlaže prilagodavanje privrednog sistema u smislu snažnijeg uvažavanja delovanja ekonomskih zakonitosti i u pravcu jačanja samoupravnog položaja privrednog subjekta kao robnog proizvođača. U tom cilju on predlaže izmene i dopune sistemskih i drugih zakona. Međutim, danas se suočavamo sa takvim otporima ostvarivanju ovog programa koji praktično dovode u pitanje njegovu realizaciju, a time i mogućnost izlaska iz krize. Ukoliko samo ukratko rezimiramo šta je ostvareno u okviru tzv. Prve faze realizacije Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije (kojom je trebalo obezbediti sistemske preduslove za oživljavanje rasta proizvodnje i gradualističko obaranje stope inflacije), zaključićemo da su pretežno ostvarivani pragmatiski, kvantitativni i kratkoročni ciljevi poput: urednog podmirivanja finansijskih obaveza prema inostranstvu, pozitivnog deviznog bilansa, smanjavanja investicione potrošnje i ostvarivanja niskih, ali pozitivnih stopa rasta proizvodnje. Međutim, kvalitativni, dublji problemi ostali su i dalje prisutni i dalje se zaoštravaju: previsoka inflacija, porast nezaposlenosti, niska iskorišćenost kapaciteta, pad realnih ličnih dohodaka, nedovoljan rast produktivnosti rada i tehničkog progresu.

Zašto se ne ostvaruje Dugoročni program ekonomske stabilizacije? U odgovoru na ovo pitanje treba imati u vidu činjenicu da u sadašnjoj praksi svih socijalističkih zemalja nijedna reforma nije do kra-

ja sprovedena, da je naša privredna reforma iz 1965. prećutno napuštena već 1968. godine. Duboki koreni otpora svakoj reformi su zajednički. Svaka reforma zahteva promenu odnosa političkih snaga u društvu, a otpor uvek pružaju privilegovane političke snage. Politička birokratija inicira i proklamuje, ali i guši istu tu reformu u onom trenutku kada ona pretila da dovede u pitanje njen sopstveni položaj.

Jedna vrsta otpora ostvarivanju ovog programa jesu otpori ideološke prirode. Oni proističu iz prisutnog poimanja socijalizma kao društva bez suprotnosti, društva jednakosti, pa do jednakosti u siromaštvu. Socijalizam grade ljudi, a ne tržišna stihija. Stoga je, prema ovim shvatanjima, Dugoročni program ekonomske stabilizacije »program restauracije kapitalizma« u socijalističkom društvu, ili najblaže »paket vatrogasnih mera«. Zaboravlja se pri tome da uvođenje mehanizama, kriterija i odnosa savremene i razvijene robne privrede nije isto što i uvođenje kapitalističkih produkcionih odnosa. Međutim, ovakva idealistička shvatanja prirode socijalizma i slične iluzije koje iz takvih shvatanja proističu, kao i vrednosni sistem jednakosti u siromaštvu ne može biti osnova za izlazak iz krize, naprotiv, oni je potranjuju i produbljuju.

Ideološki otpori realizaciji stabilizacionog programa nisu jedini razlog koji sprečava društvo da najzad otpočne proces društvenih promena. Oni su samo izraz i proističu iz različitih materijalnih interesa delova privrede i društva, društvenih slojeva i struktura kod nas koji su u dosadašnjim uslovima imali privilegovan položaj. Njihov otpor je izraz njihovog materijalnog interesa da očuvaju stečeni monopol, a postojeći privredni sistem ih favorizuje. Danas je sasvim izvesno da i prikazivanje situacije lepšom no što jeste, naglašavanje uloge eksternih činilaca, odugovlačenje sa izmenama sistemskih zakona i sl. jeste izraz otpora sasvim određenih snaga da se i dalje zadrži status quo, jer inače »nailaze bolji dani«. Otpor pružaju oni koji bi primenom Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije gubili stečene materijalne i političke pozicije. Upravo je to kriterijum njihovog identifikovanja. Racionalno i efikasno privređivanje bi otkrilo brojne gubitake počev od birokratskih struktura u državnoj upravi, SIZ-ovima, OUR-ima. Društveni sektor, pogotovo kapitalno-intenzivne grane, je velikim delom potencijalni gubitak, jer je u velikoj meri oslobođen na tuđu, (ne)racionalno upotrebljena sredstva. Dugoročni program ekonomske stabilizacije zahteva preraspodelu društvene moći u korist radnih kolektiva, a to bi značilo i zahtevalo ogromne lomove u njenoj postojećoj strukturi. Tržišno privređivanje oduzima moć političkom arbitriranju. Identifikovanje snaga koje pružaju otpor promenama jeste bitno, ali ne i dovoljno da bi se on prevazišao.

Za sprovođenje DPES nisu obezbedeni istinski politički preduslovi: nije istovremeno sa pripremom programa reforme ekonomskog sistema utvrđen i predlog neophodnih promena u političkom sistemu. Privredni sistem je derivat političkog, stoga se prilikom kreiranja privrednosistemskih rešenja moraju imati jasno definisani politički ciljevi, kriteriji i ograničenja. Oni su uslov i koncipiranja racionalnih institucionalnih rešenja i njihove realizacije. Postojeći politički sistem ne obezbeđuje u dovoljnoj i potrebnoj meri demokratsko odlučivanje, niti omogućava usaglašavanje interesa onih slojeva koje DPES favorizuje (seljaštvo, individualni sektor). Politički sistem toleriše neodgo-

⁹ Zastupnici prvog shvatanja su, između ostalih, Miladin Korać, Milovan Pavlović, Zarko Papić, Božidar Cerović, Živana Olbina, a drugog: Ivan Maksimović, Dragutin Marsenić, Branko Horvat, Ljubomir Madžar, Dragoje Zarković i drugi.

vornost, a time i tada je praktično legalizovano postojanje navedenih otpora. »Interesantno je informisati se o tome: šta se dogodilo funkcionerima onih OUR, opština, pokrajina, republika i federacije koji su prednje zaključke (o smanjenju opšte i zajedničke potrošnje, investicija i o boljem organizovanju snabdevanja stanovništva prehrambenim i drugim proizvodima — prim. T. Đ.) trebali da sprovedu u život«, pita se Vasil Grivčev i odmah dodaje: »Savezni zavod za statistiku ne daje podatke o ovome. Prema onim podacima koje je prikupio autor ovog rada: samo neznatan broj ovih funkcionera je smenjen i premešten na drugu dužnost (i to zbog drugih grešaka), pretežan broj je zadržao funkciju, a neki su čak *unapređeni*, dobijanjem *viših funkcija*. Da bi se precizno definisalo ko je sve i u kom delu odgovoran za ekonomsku stabilizaciju, treba da se prethodno zna: šta je, ko i do kada od odgovornih lica trebalo da izvrši. Ako se to ne zna, u tom slučaju, jedno će lice prebacivati odgovornost na drugo, ovo drugo na treće itd. u beskonačnost, tako da će se doći u situaciju da su svi krivi. U mnoštvu krivaca, ipak, po pravilu, neko je najviše kriv«.⁹ Dakle, promene u političkom sistemu, najblaže rečeno, nisu usledile pravovremeno, a one koje se danas predlažu u Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja ne donose, prema našem viđenju, kvalitativne pomake u mehanizmu odlučivanja, niti u dovoljnoj meri zaoštravaju pitanje (ne)odgovornosti. U odnosu na DPES ona (Kritička analiza...) znatno umerenije intonira značaj i ulogu robnog privređivanja u socijalizmu — da li je to i korak u napuštanju DPES?

10. Osnovno načelo naučne metodologije u istraživanju prirodnih i društvenih pojava i procesa jeste da se proveri istinitost činjenice pre nego što se pređe na ispitivanje njenih uzroka. Da je u nas, poslednjih godina, prisutna ekonomska i društvena kriza, govori stvarnost Jugoslavije bremenitošću ekonomskih i drugih problema i protivurečnosti, njihovom brojnošću i u pojedinim slučajevima njihovom dramatičnošću (nezaposlenost, inflacija, itd.).

Sledeće pravilo je da se moraju sagledati istinski uzroci nekó pojavi da bi se ona mogla pravilno usmeriti. Tako, za izlaz iz ekonomske krize koja je fakat, neophodno je spoznati njene izvore da bi se sagledali pravi putevi njenog prevazilaženja. Stoga, ako sve više jača uverenje da su ideologija i ekonomsko-politički voluntarizam koji ne uvažava ekonomske zakonitosti odgovorni za krizu i njeno dugo trajanje, ekonomska kriza, sama po sebi, ne treba da bude ono što zabrinjava. Znaju se njeni koreni. Međutim, ono što zaista zabrinjava, mimo uveravanja da će ekonomska kriza biti prevladana, jeste da se ni danas ne vide pravci izlaska iz ekonomske krize. Naprotiv, u društvu je i dalje prisutna politička blokada promena,¹⁰ otpor promenama, i sve se i dalje svodi na pokušaj da se iz krize izade istim metodama koji su nas i doveli do krize.

Neostvarivanju DPES i atmosferi blokade promenama pogoduju socijalni amortizeri poput socijalno motivisanog porasta zaposlenosti i procvata »sive ekonomije« koji ublažavaju pad linčih primanja stanovništva i životnog standarda. Takođe, u uslovima praktično dezinte-

grisane privrede, radnička klasa Jugoslavije (kao i njena avangarda) je decentralizovana (razjedinjena). Nacionalno dobija prevagu nad klasnim, kratkoročni i parcijalni interesi nad dugoročnim i društvenim. Odgovornost za ulazak, ali i za produbljenje krize mora na sebe preuzeti Savez komunista — autor je uverenja da onaj kome se pripisuju istorijske zasluge mora preuzeti i istorijsku odgovornost za sudbinu zemlje.

Reforma treba da vodi ka demokratizaciji društvenih odnosa. Dugoročni program ekonomske stabilizacije to omogućava. On je danas jedino demokratsko rešenje za prevladavanje krize. Zato se njegovo ostvarivanje ne može dovoditi u pitanje već se, naprotiv, moraju dovesti u pitanje sporost i otpori u njegovoj realizaciji. Materijalne pretpostavke i strateški izvor razvoja — znanje, imamo. Stanovništvo, u našim uslovima, možemo smatrati obilnim faktorom privrednog rasta. Ono što nam nedostaje jeste adekvatna politička i društvena mobilizacija koja će omogućiti neophodne institucionalne promene. Blokada promena o kojoj danas sve više govorimo jeste izraz stanja u društvu u kojem oni koji imaju »vlast« nemaju »moć« i obrnuto, te su autonomnost i neodgovornost glavne karakteristike procesa odlučivanja.

Ekonomska reforma pretpostavlja društvenu reformu. Ona može uspeti samo ako joj se obezbede adekvatni politički preduslovi koji će radničkoj klasi Jugoslavije omogućiti da postane »društvo u akciji«¹¹ i aktivistički usmerava tokove društvenog razvoja. Preduslovi za to jesu:

a) Demokratizacija kadrovske politike i kadrovska reforma u kojoj će ne samo radni, disciplinovani i odgovorni, već prvenstveno kompetentni kadrovi, opredeljeni za razvoj socijalističkog samoupravljanja, doći na ključna mesta u privredi i društvu.

b) Neophodno je reafirmisati moral, zakonitost i odgovornost u društvu.

Jedino se na takvim osnovama može graditi i ostvariti ispravna koncepcija privrednog sistema, odnosno reforma ekonomskog sistema. Ona se ne može graditi na restrikcijama i »stezanju kaiša«, već naprotiv, ona mora polaziti od životnog standarda i realnih potreba stanovništva i biti u funkciji njihovog što potpunijeg zadovoljavanja i razvijanja novih potreba. Promene u privrednom sistemu treba da budu usmerene na:

a) veće uvažavanje dejstva ekonomskih zakonitosti i reafirmisanje indirektnog upravljanja tokovima društvene reprodukcije;

b) racionalnije korišćenje planiranja, samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja i povećanje njihove efikasnosti na toj osnovi;

c) jasno definisanje funkcija i nadležnosti — nivoa kompetentnosti aktera privrednog sistema, svodenjem uloge društveno-političkih zajednica na ustavnu poziciju, a jačanjem samoupravne pozicije radnih kolektiva. Privredni subjekti moraju biti autonomni u pogledu donošenja ekonomskih i razvojnih odluka i snositi rizik za njihovo (ne)ostvarivanje. Njihova autonomnost je, razume se, relativna, jer oni čine me-

⁹ Dr Vasil Grivčev, »Odgovornost za ekonomsku stabilizaciju u SFRJ«, »Samoupravno pravo«, 1/1980, str. 12—13 i 25—26.

¹⁰ Kosta Mihajlović je tako na naučnom skupu održanom u SANU (21. i 22. februar 1985) u Beogradu, s pravom konstatovao da se nalazimo u političkoj blokadi u kojoj se postojeće brani na sve moguće načine i svim metodama.

¹¹ Videti o tome opširnije kod dr Radmile Stojanović, *Upravljanje razvojem u samoupravnom društvu*, Savremena administracija, Beograd, 1980, str. 35—43.

dusobno zavisne delove jedinstvene celine: privrednog sistema. Federacija mora, pak, kao celina tih međusobno zavisnih delova, obezbedivati jedinstvene uslove privređivanja na jugoslovenskom privrednom području i vršiti njihovo ujednačavanje. Adekvatnim izborom svojih regulativnih mehanizama i njihovim pravilnim doziranjem ona mora obezbedivati privredi stabilne i ravnotežne uslove kako sa stanovišta kratkog, tako i dugog roka;

d) obezbeđivanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Privredni sistem mora biti jedinstven utoliko da obezbedi jedinstvo jugoslovenskog tržišta i jedinstvo u usmeravanju privrednog razvoja. To onda znači i neophodnost institucionalnih promena u mehanizmu formiranja i upotrebe akumulacije — odlučivanje o sredstvima društvene reprodukcije mora postati briga celokupnog društva;

e) definisanje jasne, celovite i konzistentne razvojne strategije (ciljeva razvoja) i adekvatne razvojne politike u najširem smislu (sredstava realizacije razvojnih ciljeva). Razvojni pristup, dakle, pretpostavlja definisanje ciljeva i strategije dugoročnog razvoja, te izbor upravljačkih mehanizama, kriterija i parametara u cilju njene realizacije. Privredni sistem, jasno, mora biti sredstvo (instrument) realizacije ovako definisane razvojne strategije.

Navedeno ne znači ni dominaciju plana, niti stihiju tržišta, ni prevlast bilo državnih, bilo političkih kriterija nad ekonomskim, niti obrnuto, već iznalaženje optimalne mere njihove međuzavisnosti kako sa stanovišta tekućih, tako i razvojnih performansi jugoslovenske privrede i društva.

da li je industrijska politika generator japanskog čuda?

slobodan korać

Diskusije o japanskoj industrijskoj i ekonomskoj politici kao modelima koji bi se i drugde mogli primeniti danas su veoma česte, ali ne retko i pune preterivanja i isključivosti.

Nesporazumi obično potiču iz jednostranih objašnjenja i preteranog oslanjanja na takozvani japanski »kulturni model« ili zbog neadekvatnosti naših ekonomskih paradigmi odnosno njihove neelastičnosti.¹

Iako je japanska kultura u izvesnom smislu unikatna u svetu, gotovo je postalo moda da se analizama japanske ekonomije pristupa gotovo isključivo sa sociološkog ili antropološkog aspekta. Takva objašnjenja se često pretvaraju u karikaturu, a kada to nije slučaj dolazi do svojevrstne tautologije. Tako, na primer, ne retko se može naići na tvrdnje da Japanci mnogo štede zato što su po prirodi štedljivi. Ili, da »mnogo rade jer njihova tradicija i kultura kao jednu od najvećih vrednosti utvrđuju marljivost«. Ako su samodisciplina, štedljivost, marljivost, sklonost timskom radu i poštenje prirodne osobine prosečnog Japanca kojima se objašnjava ukupni japanski ekonomski uspeh, onda čime objasniti japanske neuspehe — recimo u poljoprivrednoj politici ili dugotrajne teškoće u koje je zapala industrija aluminijuma, petrohemija ili brodogradnja.

Kada ekonomisti danas raspravljaju o ekonomskim sistemima onda se često može sresti dosta pojednostavljena podela na kapitalističke, socijalističke i mešovite ekonomije. U takvim podelama se polazi od premise da povećavanje društvenog sektora predstavlja proces prelaska iz kapitalističke u socijalističku ekonomiju. Isto tako, često se može čuti da je japanska država veoma snažna i uticajna kako to simbolizuje već čuveni MITI (Ministarstvo međunarodne trgovine i industrije) koji, na strah i trepet Zapada, promovise superefikasnu industrijsku politiku zahvaljujući kojoj japanska industrija postaje nezadrživ konkurent na svetskom tržištu.

Mnogi takođe misle da je japanska privreda po strukturi svog funkcionisanja veoma blizu direktivnim ekonomijama i da je samo po imenu privatno tržišna. Brojke, međutim, daju osnovu za sasvim drugačiju sliku. Društveni sektor u Japanu je manji od gotovo svih drugih raz-

¹ Vidi: Robert Ozaki u C. Johnson ed., 1984. i Hadley, 1983.

vijenih zemalja a famozni MITI je najmanji od svih japanskih ministarstava koja imaju bilo kakvu vezu sa ekonomijom.²

Najveći problem je sigurno u tome što veliki broj ekonomista misli (a posebno kod nas) da je sve ono što država uzme u svoje ruke gotovo sigurno osuđeno da propadne ili da tavori. Nasuprot takvim mišljenjima imamo iskustvo Japana odnosno industrijsku politiku japanske vlade i države koja očigledno predstavlja značajan generator industrijskog rasta i razvoja. Istina je očigledno u tome što je japanska vlada relativno mala, ali zato veoma efikasna, i što je orijentisana pretežno razvojno a ne regulatorno.

Zapadna paradigma o socijalističkim velikim i neefikasnim državnim birokratijama i kapitalističkim državama koje se trude da se što manje upliću u poslove privatne privrede očigledno ne može objasniti stvarnost Japana, pa čak ni dati dovoljno dobru osnovu za kreiranje novih alternativnih rešenja u domenu odnosa između države i privrede.³

Mreža institucija

Veliki je broj institucija koje imaju uticaj na kreiranje i sprovođenje industrijske politike u Japanu. Ovde ćemo pomenuti samo neke. Državna agencija za ekonomsko planiranje nema direktan uticaj na industrijsku politiku. Ona izrađuje serije društvenih i ekonomskih planova koji predstavljaju oficijelno gledište na probleme i pravce budućeg razvoja. Međutim, ovi planovi nemaju ništa zajedničko sa planovima u centralističkim planskim privredama, jednostavno jer nikoga ne obavezuju već predstavljaju neku vrstu informacije o tome šta vlada misli o pravcima u kojima se ekonomija kreće i o problemima sa kojima će se privreda suočiti, kao i o ekonomskoj politici koju vlada namerava da primeni.

Ova agencija izdaje u velikom tiražu redovnu publikaciju (Economic White Papers) sa vrlo bogatim statističkim podacima o privredi i veoma detaljnim analizama stanja industrije, pojedinih sektora, opštih privrednih kretanja itd.

Parlament u Japanu donosi zakone koji u principu omogućuju sprovođenje državnog budžeta (koji takođe usvaja parlament), ali ovi zakoni po pravilu predstavljaju samo opštu osnovu na bazi kojih resorna ministarstva dobijaju ovlašćenja da kreiraju i sprovode specifičnu politiku. Da bi to mogla činiti, ministarstva izdaju detaljne dekrete, uputstva, preporuke itd.

Ministarstvo finansija u Japanu igra značajnu ulogu u kreiranju i sprovođenju industrijske politike. Pre svega, Centralna banka Japana radi pod njegovim nadzorom, a zatim, ministarstvo nadzire i realizaci-

² Vidi: MITI — 1979.

³ U ovom radu nećemo ulaziti u detaljne analize istorije japanskog privrednog i kulturnog razvoja koja je u izvesnom smislu neophodna za razumevanje savremene industrijske politike u toj zemlji. Što se tiče takozvane grupne orijentacije ili timskog rada, koji je karakterističan za Japan, potrebno je naglasiti da ona ne proizilazi iz neke tradicionalne kolektivističke ideologije ili komunalizma. Timski pristup je karakterističan za japanska preduzeća koja su uspeła da između vlasnika, menadžera i radnika stvore klimu uzajamnog poverenja koja se uglavnom zasniva na često prenebregavanoj ili, kako neki kažu, »banalnoj« osnovi koja nije ništa drugo nego vrlo konkretni zajednički materijalni interes.

O tome su dosta pisali Ozaki, R. 1984, Shinji Kakukava 1983, Keichi Konaga 1983, F. G. Adams i Ichimura Schnichi u Adams-Klein ed. 1983, Filip Trezise 1983; vidi takođe i u MITI 1983.

ju programa fiskalnog investiranja i program javnih zajmova.⁴ Sredstva iz ovih fondova se uglavnom distribuiraju kroz niz javnih institucija i korporacija od kojih su mnoge kreirane upravo kao instrument za vođenje industrijske politike.

MITI (Ministarstvo međunarodne trgovine i industrije) je uvek u samom centru kreiranja japanske industrijske politike, a pre svega zbog toga što najveći deo industrije spada pod njegovu jurisdikciju. Iznenaduje da i pored svoje izuzetne važnosti MITI nije gigantskih razmera (oko 2500 ljudi), a direktno raspolaže samo sa 1,6% nacionalnog budžeta (podatak za 1983. godinu); I pored toga, njegove funkcije su veoma široke i od ogromne važnosti. Nabrojaćemo samo one najznačajnije:

- odgovornost za oblikovanje strukture industrije
- prilagođavanje kod dislokacije industrija
- razvoj specifičnih industrija što uključuje i brigu za odvijanje procesa proizvodnje i distribuciju njihovih proizvoda
- spoljna trgovina i međunarodni trgovinski odnosi
- staranje o snabdevanju industrije energijom i bazičnim sirovinama
- kreiranje i sprovođenje politike u oblastima male privrede, regionalnog razvoja, patenata itd.
- trenutno rešavanje gorućih problema
- kreiranje i publikovanje »Vizija« itd.⁵

Organizaciona struktura MITI je prilagođena njegovim funkcijama. Na čelu je sekretarijat. Pored njega postoje četiri takozvana »horizontalna« biroa za: industrijsku politiku, međunarodnu trgovinsku politiku, Administracija za međunarodnu trgovinu i Biro za lokaciju industrije i zaštitu čovekove sredine. Tu su i tri »vertikalna« biroa: za bazičnu industriju, za mašinsku industriju i informatiku i Biro za potrošačke proizvode. Pored toga MITI raspolaže i sa devet regionalnih biroa koji imaju značajnu ulogu u kreiranju, sprovođenju i prilagođavanju nacionalne politike lokalnim uslovima. Njihov zadatak je takođe i da prikupljaju sve neophodne podatke.

Jedan od specifičnih japanskih izuma u ovom domenu je i kreiranje takozvanih »Vizija« čiji je sponzor MITI. U tom poslu delaju mnogobrojni saveti od kojih je najvažniji Svet za strukturu industrije. U njemu su široko zastupljeni predstavnici svih privrednih struktura kao i predstavnici državnih organa, nauke, potrošača, sindikata i lokalnih interesnih grupa. Od svih saveta i njihovih podkomisija traži se da istraže različita pitanja vezana za funkcionisanje i razvoj industrije sa krajnjim ciljem formulisanja Vizije o tome šta predstoji u smislu identifikovanja prirode i pravca promena ekonomskog okruženja, kao i određivanja nove industrijske strukture koja bi u tom pogledu bila najcelishodnija. U Viziju spada i određivanje šire koncepcije ekonomske i industrijske politike koja bi bila podobna kao generator transformisanja strukture industrije u potrebnom pravcu.

Ovakva »Vizija« se publikuje i široko distribuira i po svom osnovnom duhu predstavlja zapravo jednu verziju indikativnog ekonomskog planiranja.

⁴ Program javnih zajmova crpi svoja sredstva uglavnom iz Poštanske štedionice. O tome koliko sredstvima raspolaže ova štedionica dovoljno govori podatak da je ona tri puta veća od Bank of America.

⁵ Vidi C. Johnson 1982.

Kao i svaka druga institucija, MITI nije ni svemoguć niti nepogrešiv. Još su u sećanju njegove preporuke poznatoj korporaciji SONY da napusti razvoj i primenu tranzistora kao tehnologiju koja nema perspektivu. S druge strane, MITI često dolazi u sukob s drugim resorima u državnoj administraciji (kao što je ministarstvo pošta i telekomunikacija) ali isto tako često izlazi i kao pobednik.

Mnoge optužbe na račun MITI uzrokovane su činjenicom da on već dugo vremena snažno podržava politiku koja forsira kartelisanje i udruživanje i praktično se svodi na smanjivanje konkurencije i postizanje ekonomije obima gde god je to moguće. Mnogi takvi pokušaji su neslavno prošli, a i praksa je pokazala da se ovakva politika može voditi samo u određenim slučajevima i specifičnim okolnostima (recesioni karteli, izvozni karteli i sl.). Primer jednog propalog projekta jeste pokušaj MITI početkom šezdesetih godina da reorganizuje japansku automobilsku industriju. Cilj ovog projekta je bio da se stvore tri grupe proizvođača prema vrstama vozila koje proizvode. Glavni oponenti MITI-jevoj politici su uvek bile same industrije a često i državne komisije za slobodnu trgovinu.

Sušтина japanske industrijske politike

Za vreme perioda »orkestriranog razvoja« osnovni cilj japanske vlade je bio da ubrza ekonomski rast i transformiše ekonomsku bazu iz pretežno poljoprivredne u laku, a zatim i tešku industriju. Naravno, potrebno je imati u vidu da je Japan svoj nagli industrijski razvoj počeo još krajem 19. veka i da je u vreme drugog svetskog rata imao već veoma jaku industriju.

Da bi se navedeni cilj ostvario Japanci su najpre razvili neophodnu infrastrukturu koja je omogućila privatnim preduzetnicima da se šire, razvijaju i konkurišu. Infrastrukturu ovde definišemo u najširem smislu i ona u sebe uključuje transport i industrijske sektore kao što su brodogradnja ili crna metalurgija. Kritični sektori su uvek bili osiguravani posebnim merama ekonomske politike pa čak i direktnim subvencijama, ali se uvek vodilo računa da njihova ekspanzija bude na konkurentskim osnovama. Istovremeno, ohrabrivao se uvoz strane, kao i razvoj domaće tehnologije.

U periodu naglog razvoja (posebno od 1960. godine naovamo) japanska vlada je ostvarila veoma veliki uticaj na ekonomiju industrije. Dva su bila osnovna načina na koji je taj uticaj ostvaren.

1. Vlada se pre svega postavila kao čuvar pristupa domaćem tržištu i, naravno, zaštitnik domaćih preduzeća. Njena takva pozicija je uključivala i kontrolu uvoza tehnologije i stranog kapitala pa čak i zaustavljanje širenja stranih multinacionalnih kompanija. Politika zatvorenog tržišta sama po sebi nikada neće biti generator ekonomskog progressa ali ako se uz nju primeni i čitav spektar mera za povećavanje ponude i izvoza onda ona, kao u slučaju Japana, daje pojedinačnim firmama i industrijama one neophodne stabilne uslove na domaćem tržištu i otvara im kanale za ekspanziju proizvodnje i inovacije u proizvodnji. Srećna okolnost u slučaju Japana je bila njegova veoma povoljna pozicija u pogledu pristupa novim tehnološkim dostignućima na Zapadu a posebno u SAD. Uz to ne treba zaboraviti ni dosta povoljnu geopoliti-

tičku situaciju koja omogućuje Japanu da drži veoma malu stacionarnu vojsku i samo lako naoružanje, koristeći pri tome maksimalno izražene strateške interese koje SAD imaju u ovom delu sveta. Osim toga, interesi japanske privrede u mnogim zemljama Dalekog istoka su bili prisutni još pre prvog svetskog rata i bez obzira na poraze u ratu Japan je te svoje interese još više razvijao. Ogromna udaljenost ovih zemalja od zapadne Evrope i SAD samo mu je u tome išla na ruku, kao uostalom i njihova nerazvijenost. U to vreme zapadnoevropski i američki proizvodi bili su daleko bolji a često i jeftiniji od japanskih, ali su navedeni uslovi poništavali sve ove prednosti dodajući uz to i konstataciju da je značaj ovog tržišta shvaćen u zapadnom svetu tek pre desetak godina. No tada je već bilo kasno.

Razvojna filozofija Japana se dakle ogledala u konceptu zatvaranja većeg dela tržišta ali uz istovremeno veoma brz transfer i razvoj vrhunskih tehnologija koje su stvorene u svetu. Sledeći korak je bio penetracija svetskog tržišta proizvodima istih tehnologija i to pre svega pomoću dumping i konkurentnih cena, a zatim i sve većim akcentom na kvalitet inovacije itd.

Mnogi od nas se sećaju da je još pre dvadesetak godina japanska roba svugde smatrana boflom dok je »Made in Japan« danas oznaka gotovo garantovanog kvaliteta. Navedenu politiku, uz manje ili veće izmene, Japan sprovodi i danas, ali su se okolnosti u izvesnom smislu promenile, tako da se mnoge razvijene zemlje osećaju zaista ugrožene neprekidnom japanskom ekspanzijom. Najglasniji prigovori se čuju iz SAD čija se preduzeća u svojim razvojnim planovima najviše oslanjaju upravo na ulaganja u istraživanja i nove proizvode i tehnologije. Upravo SAD su snažno pogođene japanskom izvoznom ekspanzijom, što znači gubitak velikog broja radnih mesta u industriji čelika, aluminijuma, brodogradnji potrošačkoj elektronici, automobilskoj industriji i nekim sektorima industrije robe široke potrošnje. Osim direktne penetracije, japanska razvojna strategija i njegova pozicija na Dalekom istoku je praktično indukovala izuzetnu ekspanziju izvoza nekoliko zemalja koje su doskora bile nerazvijene (Južna Koreja, Tajvan, Singapur, Hong Kong, Malzija, Filipini itd.). Japanski kapital, tehnologija i razvojna strategija su bili značajni generatori fantastičnih izvoznih rezultata u tim zemljama a ne američki kapital i pomoć, kako se to često misli.

2. Veliki broj američkih ekonomista,⁶ koji su poslednjih godina zapokupljeni proučavanjem japanske privrede i implikacija njenog daljeg razvoja na privredni razvoj u SAD,⁷ smatra da su, pored kreiranja opštih tržišnih i drugih uslova, japanska vlada i njene agencije (a posebno MITI) u periodu naglog razvoja ostvarile izvanredno snažan direktan uticaj na strukturu i rast domaće industrije. »MITI je bio manje dirigent a više igrač na tržištu, nezavisni strelac sa sopstvenim ciljevima i načinima intervencije na tržištu. Što je najvažnije, industrijska strategija japanske vlade je polazila od pretpostavke da će tržišni pritisci na konkurenciju biti praktično najbolji instrument vladine politike. Zbog

⁶ Vidi J. Zysman i L. Tyson, 1984.

⁷ Ukupan američki trgovinski deficit polako se približava granici od neverovatnih 150 milijardi dolara, što i pored činjenice da SAD imaju svetsku valutu postaje preteranim teretom čak i za tako snažnu privredu. SAD su poslednjih godina shvatile da Pacifički bazen postaje njena definitivna strateška orijentacija u čemu Japan i Kina imaju glavnu ulogu. Ogroman trgovinski deficit sa zemljama iz ovog područja i pored svih napora nema izgleda da se smanji, tako da u američkim poslovnim krugovima atmosfera zabrinutosti nije više retka. Sve više se, naime, čuju glasovi koji traže da i SAD primene protekcionističke mere kojim bi se bar zaustavio odliv tehnološkog znanja koje je osnov prednosti američke industrije.

toga profesor Murakami sa Tokijskog univerziteta opravdano tvrdi da je konkurencija bila intenzivna ali kontrolisana.⁸

Koliko god tvrdnja o kontrolisanoj konkurenciji na prvi pogled izgleda jasna i jednostavna, ipak je teško shvatiti o čemu je zapravo reč. A evo šta se u stvari dešavalo. Promotivna aktivnost vlade u sektorima koje je izabrala za podršku izazvala je pravu poplavu ulaska novih preduzeća u granu. Bitku za tržište je tada vrlo pažljivo pratio i procenjivao MITI, direktno se mešajući kada je ocenio da konkurenciju treba kontrolisati. Instrumenti i mere industrijske politike koje su korišćene za stimulisanje ulaska novih preduzeća u granu izazvale su i prave talase i novog izvoza jer su domaći konkurenti istovremeno stizali i na svetsko tržište i tamo takođe konkurisali jedan drugome, ali sada sa već utvrđenim pravilima igre i kontrolisanom međusobnom konkurencijom. Instrumenti kojima se kontrolisala konkurencija nekada su bili zaista drastični, kao u slučaju kompanije Sumitomo metals kojoj je svojevremeno MITI sugerisao da smanji proizvodnju jer je procenjeno da dalje povećanje proizvodnje nije svrsishodno. Kompanija je ovu sugestiju odbila jer je tek pustila u rad novo postrojenje. MITI je reagovao tako što je jednostavno smanjio njenu uvoznu kvotu.

Analizirajući Japan mnogi će primetiti da su neke snažne kompanije kao što su Honda, Sony ili Matsushita postale giganti i bez neke naročite direktne pomoći vlade, da su pre svega upravljačka sposobnost i efikasnost, kvalitetna industrijska radna snaga i tržišna konkurencija — a ne industrijska politika, razlog za njihov uspeh. Ovo je zacelo istina. Ove kompanije su zaista uspele jer su same bile sposobne za to. No, industrijska politika se nikada i ne kreira da bi pomogla onima koji sami sebi mogu da pomognu.

»Može se postaviti i pitanje da li bi spektakularan razvoj teške i hemijske industrije u šezdesetim godinama bio moguć bez MITI (povezivanje strukturne konkurencije sa selektivnom zaštitom)... i da li bi stvaranje industrijsko-tehnološkog giganta u Japanu bilo moguće u nedostatku šeme za socijalizaciju privatnih investicionih rizika koje je sproveo MITI? Zaista bi bilo teško poverovati da bi laissez faire okruženje dalo takve rezultate.«⁹

Četiri faze razvoja japanske industrijske politike

U svom posleratnom razvoju Japan je prošao kroz četiri faze.¹⁰

Period	Karakteristika	Proizvod per capita
1945—1952.	Okupacioni period	1952. 132 dolara
1952—1960.	Period rekonstrukcije	1955. 256 dolara
1960—1970.	Period brzog rasta	1965. 891 dolara
1970—1980.	Period iskušenja i trijaža	1975. 4.404 dolara

U posleratnom periodu znatno se promenila i struktura industrije. To se može videti iz sledećih podataka:¹¹

Godina	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tercijarni sektor
1955.	37,6	24,4	38,1
1960.	30,2	28,0	41,8
1965.	23,5	31,9	44,6
1970.	17,4	35,2	47,4
1975.	12,7	35,2	52,0
1980.	10,6	37,3	52,1

a) Okupacioni period

Ovaj period karakterišu mere za obnovu i izgradnju kapaciteta za proizvodnju električne energije, uglja i čelika. Da bi se ove mere što efikasnije sprovodile osnovane su posebne institucije: Japanska razvojna banka, Japanska export-import banka, Finansijska korporacija za malu privredu i Korporacija za finansiranje rekonstrukcije. Sve ove institucije su radile pod snažnim uplivom državnih organa. Naravno, treba imati u vidu da je Japan i pre drugog svetskog rata imao veoma snažnu tešku industriju i mašinogradnju, tako da se u toku okupacionog perioda znatnim delom radilo na rekonstrukciji i obnovi već postojećih kapaciteta.

b) Period rekonstrukcije

U ovom periodu japanska privreda je već dobila snažne impulse za izvoz.¹² To je značilo da modernizacija industrije postaje primarni cilj, jer je već tada shvaćeno da samo na taj način može da se ostvari znatna eksploatacija izvoza. Na tom nivou razvoja strategija se sastojala u ubrzanom podizanju lake industrije i bazne hemije. Veoma je interesantno da se u Japanu pod modernizacijom nije podrazumevala samo primena savršenijih tehnologija i metoda upravljanja, već i organizovan društveni napor da se maksimalno efikasno upravlja znanjem i snažno unapredi marketing. Pored toga, izuzetan značaj je pridavan modernizaciji odnosa među privrednim subjektima i to prvenstveno u pogledu podizanja nivoa kooperacije i industrijskih odnosa među preduzećima, zajedničkih ulaganja, razmene informacija, standardizacije, udruživanja, zajedničkog nastupa na stranim tržištima itd.

Već početkom pedesetih godina japanska razvojna banka izdvaja velika sredstva za finansiranje razvoja i modernizacije mašinske industrije, rekonstrukcije i elektronske industrije. Centralna banka daje privatnim bankama dugoročne kredite pod veoma pogodnim uslovima, da bi se ova sredstva, pod takođe povoljnim uslovima plasirala u određene sektore industrije koji su izabrani da budu nosioci razvoja. Već tada se modifikuje antimonopolsko zakonodavstvo i daju se velika ovlašćenja Državnoj komisiji za slobodnu trgovinu. To je zaustavilo proces društveno neracionalne kartelizacije određenih sektora i narušavanje konkurencije na tržištu. Istovremeno se pristupa formiranju takozvanih »racionalizirajućih kartela« i to pre svega zbog zajedničke nabavke sirovina, unificirane kontrole kvaliteta i sl.

Početkom pedesetih godina zakonskim putem je data posebna podrška uvozu novih tehnologija, kao i uvozu kapitala koj bi podržavao

⁸ Zysman — Tyson, 1984, str. 11.

⁹ Robert Ozaki u Chalmers Johnson ed. 1984, str. 65—66.

¹⁰ Prema Adams — Ichimura u Adams — Klein ed. 1983, str. 308.

¹¹ Isto, str. 308.

¹² Značajan faktor povećanja izvoza bile su američke okupacione snage stacionirane u Japanu i na Pacifiku, kao i korejski rat.

implementiranje ovih tehnologija u privredi. Već sredinom pedesetih godina neke industrije se pokazuju kao pretežni izvoznici — tekstil, šivaće mašine, kamere i teleskopi. U isto vreme startuju i neke nove industrije koje će kasnije postati nosioci japanskog izvoznog čuda — automobili, elektronika, brodogradnja i čelik. Ceo period rekonstrukcije karakteriše još uvek velika zatvorenost japanskog tržišta, visoka zaštita industrija u povelju i relativna zatvorenost tržišta kapitala.

c) Period brzog rasta

Godine 1961. u okviru MITI je formiran komitet za industrijsku strukturu, koji od prvog trenutka svog postojanja ostvaruje veoma snažan uticaj na celokupnu industrijsku politiku Japana.¹³ Brzi ekonomski rast postaje zadatak broj jedan i sve se posvećuje tom cilju. U okvirima komiteta ostvaruje se izvanredno efikasna kooperacija između državnih organa, predstavnika industrije i nauke. Svake godine Komitet izdaje publikacije koje postaju bestseleri jer sadržavaju sve neophodne podatke o industriji, verovatnim i poželjnim pravcima razvoja, otvorenim problemima i mogućnostima za njihovo rešavanje. Preduzeća su dobro prihvatila uputstva sadržana u ovim publikacijama, može se reći da je gotovo došlo do takmičenja u tome ko će podići produktivnost, kvalitet, ko će izbaciti na tržište više novih proizvoda, uvesti više inovacija, izvesti više itd.

U pogledu izvozne orijentacije i internacionalizacije japanskih ključnih industrija kroz industrijsku politiku, ključnu ulogu je imao MITI. Naravno, tu je trebalo rešiti i zaista teške probleme. Na primer, kako automobilsku industriju, kojoj je dat strateški značaj učiniti konkurentnom na svetskom tržištu kada je u svakom pogledu zaostajala za američkom i evropskom automobilskom industrijom. Mora se priznati da se tu MITI pokazao veoma fleksibilnim. Svakodnevno su se ostvarivali formalni i neformalni kontakti sa predstavnicima industrije dok joj je istovremeno davana pomoć u različitim oblicima: od direktnih subvencija i kredita sa niskom kamatom pa sve do savetodavne pomoći, pomoći u zastupanju itd. MITI nije prezao ni od toga da u pojedinim situacijama insistira na udruživanju, specijalizaciji, zajedničkim investicijama i tako dalje.

Posle liberalizacije trgovine mnoge industrije su počele da ostvaruju odlične izvozne rezultate tako da se sredinom šezdesetih godina deficit platnog bilansa pretvorio u suficit što je omogućilo da se ekonomski razvoj zemlje još više ubrza. No, ovakva akceleracija razvoja je otvorila i nove probleme za čije rešavanje su kreirane nove mere industrijske politike. Ciljevi ovih mera su bili:

1. Obezbeđivanje proizvodnje novih proizvoda u skladu sa novim potrebama koje je stvorio viši životni standard;
2. razvoj privrede u većoj međuzavisnosti sa prirodnim okruženjem;

3. obezbeđivanje da se privreda ponaša u skladu sa svojim novim mestom u svetskoj privredi;¹⁴
4. usavršavanje ulaganja u domaća istraživanja i razvoj itd.

d) Period iskušenja (1970—1980)

Početak ovog perioda obeležen je naglim promenama u kretanju svetske privrede, pojavama visokih stopa inflacije u svim razvijenim zemljama, pojavama nezaposlenosti, ukidanjem fiksnih pariteta valuta, naftnim šokom, porastom cena žitarica itd. Sve ove promene snažno su pogodile japansku privredu, jer je njena povezanost sa svetskim tržištem i privredama drugih zemalja već bila izuzetno velika.

Mnoge mere stare industrijske politike postale su zastarele i suviše, ali je zato bilo očigledno da je neophodno restrukturisati industriju u svetlu novih uslova i ciljeva. Uz to, već krajem šezdesetih godina osetili su se tendencija ka ubrzanju inflacije, nestašica radne snage, očigledno tehnološko zaostajanje za SAD, a pojavili su se i problemi vezani za ogromne količine sirovina i energije koje je trebalo stalno uvoziti, problemi sa razvojem novih tehnologija za masovnu proizvodnju, zagađenje čovekove okoline, masovno napuštanje sela, prebrza urbanizacija gradova, kao i problemi neophodnosti hitne modernizacije male privrede i industrija srednje veličine.

S. Ichimura (1979) ističe tri grupe mera industrijske politike koje su bile kreirane sa svrhom da se reše navedeni problemi.

1. Inovacije u industrijskoj strukturi sa svrhom da se pođe u susret stalno rastućim potrebama društva:
  - a) promocija tehnološkog razvoja,
  - b) podrška novim industrijama koje su bazirane na znanju,
  - c) prevazilaženje uskih grla koja nastaju zbog limitiranosti kritičnih proizvodnih faktora,
  - d) eliminacija nisko produktivnih i stagnantnih industrija.
2. Održavanje društvene klime neophodne za efikasnu konkurenciju na domaćem i stranom tržištu;
  - a) konsolidacija konkurentnih uslova i sprečavanje pojave šteta od delovanja monopola i oligopolističkih struktura,
  - b) aktivna uloga vlade u situacijama kada tržišni mehanizam ne može da deluje normalno (industrije u povelju, industrije u stagnaciji, istraživanje i razvoj, informaciona industrija, mala privreda),
  - c) pomoć međunarodnim ekonomskim aktivnostima privrede.
3. Harmonizacija industrijske aktivnosti sa prirodnim i društvenim okruženjem:
  - a) svrsishodna upotreba i regulacija korišćenja zemljišta,
  - b) prevencija zagađenja čovekove okoline,

¹³ U ovom periodu značajnu ulogu u kreiranju ekonomske i industrijske politike igra i japanska Agencija za ekonomsko planiranje (EPA). Vidi EPA, 1961, 1973.

¹⁴ Japan je već u to vreme postao druga svetska sila u pogledu izvoza, a njegova ukupna ekonomska i finansijska uloga su ga svrstali u red svetskih veselila.

- c) stabilizacija cena (zemlje, hrane, usluga) i zaštita potrošača,
- d) adaptacija strukture i kvaliteta javnih usluga novim potrebama (stanovanje, obrazovanje, zdravstvena zaštita itd.).

U ovom periodu Japan je veliku pažnju posvetio ostvarivanju masovne proizvodnje. Uslovi su bili specifični. Naime, uz postizanje masovne proizvodnje u kritičnim izvornim sektorima (elektronika, automobili, fotoaparati, kamere i teleskopi itd.) bilo je neophodno paralelno ostvariti i cilj podizanja produktivnosti, a sve to u uslovima nestašice radne snage.

Masovna proizvodnja nije rešena tako da se ide na formiranje gigantata već je prvenstveni cilj bio ostvarivanje široke industrijske kooperacije.

Industrijska kooperacija na japanski način znači da stotine malih i srednjih, inače nezavisnih, proizvođača komponenata, podsklopova i opreme sa izvanrednom tačnošću i pedantnošću snabdevaju glavne montažere. Ova kooperacija u Japanu funkcioniše gotovo savršeno uprkos rigoroznim uslovima koje kooperanti moraju da prihvate (roкови, kvalitet, tačnost isporuke itd.). Na taj način masovna proizvodnja prvi put postaje relativno fleksibilna i tu se krije tajna uspešnosti u brzom prilagođavanju potrebama tržišta.

Japan je daleko pre svih drugih zemalja počeo sa masovnom primenom industrijskih robota. U nekim sektorima industrije koja je orijentisana na masovnu proizvodnju (automobili na primer) primena robota je omogućila rešavanje niza kritičnih problema. Osnovni problem je svakako produktivnost shvaćena kao totalna produktivnost faktora. Kritičan problem je bio i kvalitet i upravo na tom planu japanski automobili koji se, kao i druga roba, danas na svetskom tržištu veoma visoko kotiraju. Naravno, pitanje manjka radne snage se takođe u novim uslovima ne pojavljuje u tako zaoštrenom obliku.

Uz to treba napomenuti i da robotizacija u masovnoj, odnosno velikoserijskoj proizvodnji a i u oblasti dizajna po meri (custom design) otvara širok prostor za stvaranje novih radnih mesta na kojima čovek može da se zaposli na daleko kreativniji i produktivniji način. Uostalom, Japan već danas školuje više inženjera nego SAD, što samo po sebi već dovoljno govori o njegovoj budućoj orijentaciji.

Deveta decenija i dalje

U devetoj deceniji japanska industrijska politika opet doživljava promene. Japanski izvoz sve češće nailazi na različite prepreke a njegovi najbolji kupci se bore sa sve većim ekonomskim teškoćama i rastućom nezaposlenošću kod svoje kuće.

Zadaci koji danas stoje pred MITI-jem mnogo su složeniji nego u prošlosti. Energetski — intenzivni sektori industrije su u depresiji već duži niz godina. To zahteva strukturno prilagođavanje. Međutim, u uslovima sporijeg rasta strukturne promene, i prilagođavanja je daleko teže ostvariti nego u doba brzog rasta.

Istovremeno, Japan je prvi put u devetoj deceniji prinuđen da znatna sredstva ulaže u bazična istraživanja i kreiranje novih generacija tehnologija jer se u osnovi izravnao sa SAD i Zapadnom Evropom,

tako da mu više nije bila potrebna strategija »pozajmljivanja«, brzog prilagođavanja i kopiranje već razvijenih proizvoda i tehnologija.

Ulazak na svetsko tržište novoindustrijalizovanih zemalja čini poziciju Japana još težom jer mu ove zemlje, zahvaljujući jeftinoj radnoj snazi i mogućnosti da brzo kopiraju same Japance, bukvalno preotimaju velike segmente tržišta na kojima su Japanci godinama bili neprikosnoveni.

Kao ilustraciju nove situacije u kojoj se Japan našao navodimo nekoliko razvojnih ciljeva koje je MITI formulisao za devetu deceniju:¹⁵

- a) pozitivan doprinos međunarodnoj zajednici,
- b) prevazilaženje limita prirodnih resursa i energije,
- c) ostvarivanje koegzistencije dinamike razvoja društva i poboljšanih uslova života.

Ostvarivanje drugog cilja MITI smatra mogućim samo kroz znatno ubrzanje procesa generisanja tehnoloških inovacija kao i ubrzanja razvoja industrija koje su bazirane na znanju.¹⁶

Kriterijumi za selekciju industrija

Veoma značajno pitanje u procesu kreiranja razvojne strategije odnosi se i na izbor industrija koje će biti nosioci razvoja odnosno formulisanja kriterijuma na osnovu kojih će se te industrije birati. Ovde ćemo navesti neke probleme sa kojima se Japan suočio u ovoj oblasti i načine na koje ih je rešio.

Jedna od važnih odluka koju je trebalo doneti odnosila se na alokaciju proizvodnih faktora među velikim proizvođačima i malim i srednjim preduzećima. U znatnom broju slučajeva ova odluka nije ostavljena samo tržišnom mehanizmu. Razlog za to je bila potreba da se zaštite mali proizvođači koji otvaraju veliki broj radnih mesta, delom i zbog toga što je trebalo stimulisati razvoj novih eksportnih industrija koje imaju neke šanse na svetskom tržištu.

Pitanje koje i danas izaziva nedoumice jeste odluka još s početka pedesetih godina da se u cilju postizanja konkurentnosti na svetskom tržištu razvija teška kapitalna intenzivna industrija.¹⁷

Shihonara (1980) smatra da bi statično gledanje na komparativne prednosti u tom razvojnom periodu Japana upućivalo na razvoj onih industrija koje bi koristile tada još jeftinu i raspoloživu radnu snagu. Umesto toga MITI se odlučio za izgradnju jedne integrisane industrijske strukture. I tada, a i kasnije, MITI je uvek polazio od dinamičkog i dugovečnog gledanja na komparativne prednosti. Reč je, dakle, o tome da je već tada u Japanu shvaćeno da su komparativne prednosti samo u malom broju slučajeva date prirodom, a u

¹⁵ Vidi EPA 1982.

¹⁶ U SAD država subvencionije istraživanja i razvoj u privatnim kompanijama ali uglavnom za vojne projekte i projekte koji su vezani za energiju (fuzija). Kompanije su, međutim, slobodne da rezultate istraživanja dalje komercijalizuju. Kao karakterističan primer u Japanu spomenućemo projekat VLSI (very large scale integration) poluprovodnika koji sa 40% finansira država a pored Centralne laboratorije za telekomunikacije i MITI Instituta za elektroniku u projektu zajednički učestvuju i firme Fujitsu, NEC, Mitsubishi i Toshiba.

¹⁷ Neophodno je ipak napomenuti da posle rata Japan ipak nije startovao ni iz čega. Između dva rata Japan je naime razvio veoma jaku tešku industriju koja je, istina, bila dosta odmerena na podršku praćenja militarističkih planova tadašnjih vladodržaca. Tome treba dodati i činjenicu da je Japan praktično još u to vreme podigao temelje industrije u Kini, Koreji i nekim drugim zemljama Dalekog istoka.

najvećem broju slučajeva one su dinamičan element koji se može stvarati ali može i nestati. Pod uticajem MITI-ja kreirane su mnoge komparativne prednosti koje danas karakterišu međunarodnu ekonomsku poziciju Japana. Upravo to mu je i donelo slavu a japanskoj industriji i privredi velike ekonomske rezultate.

Adams i Ishimura¹⁸ navode sledeće kriterijume koje je MITI koristio prilikom selekcije industrija čiji razvoj država treba sistematski da podržava.

1) *Kriterijum međunarodne konkurentnosti.* Osnovna ideja ovog kriterijuma jeste u rešenju problema industrija koje se u početku osnivaju radi supstitucije uvoza. To znači da supstitucija uvoza može biti kriterijum samo u početnoj fazi, a da kasnije ove industrije moraju da se osposobe da konkurišu na svetskom tržištu. Troškovi proizvodnje izabranih industrija moraju imati komparativne prednosti u Japanu, s tim da se pri selekciji ima u vidu potencijal tehnološkog progressa kao osnovnog načina za ostvarivanje prednosti u smislu nivoa konkurentnosti na svetskom tržištu. Ovo se naziva »Dinamizirana komparativno-troškovna doktrina« (Shihonara, 1980).

2) *Kriterijum efikasnosti kapitala.* U osnovi primene ovog kriterijuma stoji ideja da se za podršku izaberu one industrije čiji proizvodi mogu koristiti ekonomiju obima. Isto tako, ovaj kriterijum podrazumeva i izbor takvih industrija koje koriste nove tehnologije i imaju mogućnosti da tehnologiju stalno unapređuju.¹⁹

3) *Kriterijum elastičnosti dohotka.* Ovaj kriterijum polazi od merenja elastičnosti tražnje za izvoznim proizvodima u odnosu na promene realnih dohodaka u svetu, odnosno u zemljama koje predstavljaju ili jesu potencijalna tržišta. Primena ovog kriterijuma znači da će prednost biti data onim industrijama za čijim će proizvodima tražnja na svetskom tržištu rasti na dugi rok.

4) *Kriterijum zaposlenosti.* Ovaj kriterijum je bio osnov za odluku o izboru za podršku onih industrija koje mogu razviti kooperantske odnose sa velikim brojem malih i srednjih proizvođača jer upravo oni otvaraju najveći broj novih radnih mesta.

Kombinovana primena ovih kriterijuma stvaranja jedne integralne industrijske strukture koja se sastojala od bazične industrije koja je bila i visoko-tehnološkog i kapitalno-intenzivnog karaktera (crna metalurgija, bazna hemijska industrija) i kapitalno-intenzivnih industrija sa mnogo radno intenzivnih kooperanata (automobili, mašinska industrija, elektronika, kamere i fotoaparati itd.).

Upravo ovaj izbor, koji nije prošao bez mnogo polemika i kontroverzi, pokazao je da su balansirani razvoj, integralna industrijska struktura, individualni oslonac na nove tehnologije okrenute ka budućnosti, bili kamen temeljac japanskog uspeha.

¹⁸ U Klain-Adams, 1983 — str. 316.

¹⁹ Ovdje je neophodno naglasiti prednosti korišćenja i primene takozvane »žive tehnologije«. Važnost »žive tehnologije« ogleđa se naročito kod uvoza stranih tehnologija, stranog kapitala ili kod zajedničkih ulaganja (joint venture). U takvim poslovima je za zemlju primaoca (kupca) tehnologije od velikog značaja da dobije »živu tehnologiju« koju je moguće zajednički ili jednostrano dalje usavršavati i koja ima perspektivu daljeg razvoja. Industrija koja svoju tehnologiju formira na ovoj bazi ima dugoročnu perspektivu. Nasuprot tome, licencni ugovori uglavnom obezbeđuju »mrtvu tehnologiju« za koju strani partner nema obavezu da je dalje razvija i unapređuje. Jasno je da takve tehnologije ubrzo postaju zastarele ako to već nisu bile u momentu transfera. Naravno, licence su neophodne i značajne, ali takvim poslovima uvek treba pristupati sa aspekta otvaranja mogućnosti daljeg unapređenja tehnologije i proizvoda.

Najvažnije mere industrijske politike

Najvažnije mere industrijske politike u Japanu sastojale su se u sledećem:²⁰

1) Integracija plana restrukturisanja industrije u okviru opšteg ekonomskog plana. Tipičan primer je bio Plan dupliranja nacionalnog dohotka iz 1960. godine. Ovaj plan je imao dva aspekta — prvi je bio plan stvaranja dohotka koji je trebalo da definiše glavne ekonomske ciljeve i posluži kao osnov za kreiranje ekonomske politike; drugi aspekt se odnosio na detaljnu razradu razvoja teške i hemijske industrije. Ovo je ujedno bila i baza na osnovu koje su MITI i druga ministarstva pristupila utvrđivanju koncepcije i mera industrijske politike.

Bez obzira na činjenicu što je Japan jedna od onih kapitalističkih zemalja sa najmanje preduzeća u javnoj svojini, država je u čitavom posleratnom periodu često i veoma odlučno intervenisala u mnogim oblastima privrednog života. Najčešći oblici intervencije su se odnosili na:

- davanje specijalnih dozvola za nove proizvođače koji ulaze u određene grane,
- intervencije u oblasti cena (određivanje standardnih cena, direktna kontrola cena itd.),
- kontrola obima proizvodnje,
- administriranje u domenu investicija u fiksne fondove privrede (u određenim sektorima),
- davanje raznih oblika pomoći,
- regulacija monopola i podsticanje konkurencije.

Iako je već ranije naglašeno da planovi nisu bili obavezujući ni za koga ipak se njihovoj izradi pristupalo veoma odgovorno. Korišćene su najsavremenije metode prognoziranja industrijske strukture kao i međusektorske analize. Veoma pažljivo je bila proučavana i troškovna struktura svake industrijske grane i to za različite stepene korišćenja kapaciteta. Rezultati ovakvih analiza su upoređivani sa informacijama o konkurentima na svetskom tržištu. Publikacije koje je MITI izdavao (na primer: Dugoročna vizija strukture industrije) sadržavale su sve navedene podatke i analize i bile su izvanredno prihvaćene od svih preduzeća.

2) Veliki broj značajnih mera je kreiran u domenu preferencijalne alokacije kapitala i finansijskih resursa. Radilo se zapravo o usmeravanju kapitala prema strateškim industrijama i granama.

Preko centralne banke i većeg broja državnih ili poludržavnih institucija plasirani su krediti sa veoma niskim kamatnim stopama.

Od privatnih banaka je zahtevano da koordiniraju svoju kreditnu politiku sa MITI. U toku 70-ih godina kamatne stope za kreditiranje strateških industrija su često bile negativne, a preduzeća koja su ulazila u rizične poduhvate (koji su mogli doneti dobre izvozne rezultate) dobijala su pomoć od države, tako da je izvršena svojevrsna socijalizacija rizika.²¹

²⁰ Prema MITI, 1979.

²¹ Dobar primer kooperacije države i privatne industrije na strateškim projektima jeste i gigantski projekt »Pete generacije kompjutera«, odnosno veštačke inteligencije. Japanci veruju da će se ulaganja u ovakav projekt (100 milijardi jena) isplatiti i da će to ujedno predstavljati prekretnicu u dosadašnjoj tradiciji koja se odlikovala uglavnom praćenjem i kopiranjem američke kompjuterske tehnologije.

3) Veoma je širok spektar mera koje je Japan koristio u cilju zaštite i promocije razvoja strateških industrija. Nabrojaćemo neke:

- a) uvozne restrikcije — opšte,
- b) uvozne restrikcije preko kontrole kursa jena,
- c) kontrola i kanalisanje investiranja stranog kapitala,
- d) fiskalna politika koja favorizuje domaće proizvode,
- e) kontrola uvoza strane tehnologije itd.

Navodimo i nekoliko tipičnih mera za promociju strateških industrija:

- a) preferencijalno kreditiranje,
- b) različiti kanali i oblici direktnih subvencija,
- c) posebne olakšice kod amortizacije,
- d) izuzimanje od carine za posebnu opremu,
- e) dozvole za uvoz određenih tehnologija i znanja,
- f) javni radovi na trošak države na određenim industrijskim lokacijama,
- g) inicijative, savetovanja, stručna pomoć u okviru MITI i drugih institucija itd.

Zaključak

Japanska industrijska politika je u krajnjoj instanci tipična politika ponude. Ekonomski rast uvek pretpostavlja ekspanziju proizvodnih mogućnosti jedne privrede a to, naravno, uključuje u sebe i ugrađivanje takvog mehanizma u privredni sistem koji omogućuje neprekidnu strukturnu transformaciju industrije i njeno stalno prilagodavanje novim uslovima i novim potrebama. Industrijska politika je u tom smislu korišćena kao dopuna i korekcija delovanja tržišnih faktora koji na dugi rok gledano ne mogu uvek davati dovoljno pouzdane signale na osnovu kojih bi se usmeravala čitava struktura industrije. Da je industrijska politika korišćena kao dodatak a ne zamena tržištu dokazuje i činjenica da je jedan od njenih osnovnih ciljeva uvek bilo održavanje visokog nivoa konkurencije u gotovo svim sektorima industrije.

Literatura

- Ozaki, R. (1984), »Japan Industrial Policy«, C. Johnson (ed.) 1984.
Hadley, E. M. (1983), »The Secret of Japan's Success«, Challenge, May — June 1983.
Johnson, C. (ed.) (1984), »The Industrial Policy Debate«, ICS Press N.Y.
MITI (1979), »Thirty Years History of Miti«, Tokyo.
MITI (1983), »Industrial Policy in Japan: A Question and Answer over View«, Japan trade center, N.Y.
Kakukawa S. (1983), »Industrial Policy: Approaches and Problems«, Japan Economic research center bulletin, August 15, 1983.
Trezise, F. (1983), »Industrial Policy Is Not the Reason for Japan's Success«, The Brookings Review Spring, 1983.
Johnson, C. (1982), Miti and the Japanes miracle: »The Growth of Industrial Policy 1925—75«, Stanford.
Zysman, J. & Tyson, L., 1984.
EPA (1961), »New Long Range Economic Plan of Japan (1961—1970) — Doubling National Income Plan«, Tokyo, The Japan Times.
EPA (1973), »Basic Economic and Social Plan«, Tokyo.
EPA (1982), »White Paper on Economics«, Tokyo.
Shihonara, M. (1980), »Japanes Type Industrial Policy«, Occasion paper No. 3, Tokyo, The Asian Club.

ZLATIBOR

1-4 OKTOBAR 1986

PREVE NOVA

psihološka prevencija — pomoć koja i sama traži pomoć

josip berger

Teza

1. Stanje u kome se čovečanstvo danas nalazi zahteva neodložnu pomoć kako u obliku »terapije« tako i u formi prevencije. No, ko bi mogao Zemaljcima (»teroidima«) da ponudi adekvatnu pomoć? Isključujući pomoć vanzemaljaca, ne ostaje niko drugi do sam čovek ili, određenije, čovečanstvo. Tako stvar stoji i sa psihološkom prevencijom. U oba slučaja (to zapravo i nisu dva nezavisna slučaja) savet glasi: u nevolji si, hitnu i kratku pomoć daće ti drugi, a trajnu i spasonosnu obezbediš sebi sam ili je neće biti.

2. Teza o ugroženom čovečanstvu je svakodnevna tema, sa puno veoma upečatljivih ilustracija. Nепrekidno nam stižu upozorenja o raznim opasnostima, pretežno ekološke vrste, ali svejedno. Egzistencija prethodi psihickom. Zato najviše smisla ima da razmišljamo o prevenciji ratova, o ljudskim postupcima koji dovode do katastrofa i kataklizmi. Takva vrsta prevencije nije stvar samo psihologije ili bilo koje druge pojedinačne struke i nauke. Mi hoćemo da razmišljamo, planiramo i izvodimo prevenciju užeg obima i zahvata koja se odnosi na spasavanje psihološke strane života.

3. Mada je celo čovečanstvo egzistencijalno ugroženo, postoje i specifična ugrožavanja. Ima i takvih ugrožavanja življenja (sic! ne života) koja su kratkotrajna, epizodna, krizna ili paroksizmalna. To bi značilo da se neki oblici ugroženosti ne javljaju ravnomerno, univerzalno, da zahvataju samo određene pojedince, grupe ili segmente populacije. Srećom, za takve slučajeve postoji i načelna i praktična mogućnost solidarne pomoći. Hoću reći, da bez obzira na to što su svi ljudi danas ugroženi egzistencijalno, neki su posebno jako ugroženi u psihološkom razvoju i funkcionisanju. Njima mogu solidarno pomoći oni koji su samo egzistencijalno ugroženi. Zvuči kao crni humor.

4. Kao psiholozi mi smo prvenstveno zainteresovani za psihološku stranu života čoveka. U sledećem razmatranju srešćemo se sa nizom sintagmi kao što su:

- a. psihološki vid života (egzistencije)
- b. psihološki integritet (zdravlje, dobrobit)
- c. psihološka ugroženost (stres, pretnja, gubitak)
- d. psihološka pretnja (provokacija, sugestija)
- e. nepsihološka pretnja psihološkom integritetu
- f. psihološka zaštita

Naveli smo deo neophodnih termina da bismo podvukli složenost sadržaja o kome razmišljamo. Uostalom, ovo nikad niko i nije osporio.

5. Kao kontrapunkt sumornoj slici koju smo prikazali neka posluži sledeća konstatacija: sve što čovek čini a pozitivno je (u političkom, socijalnom, proizvodnom, psihološkom ili umetničkom smislu), može biti faktor prevencije odnosno zaštite psihološkog integriteta. Ta načelna teza je bitna jer svaka pozitivna preventivna strategija i program polaze od te osnove. Iz ove teze sledi da je prevencija »aveobuhvatan« pojam. Bitno je da prevencija može nastati kao rezultat raznovrsnih mera i ponašanja koji su zapravo nespecifični. To naravno znači da psihološka ugroženost nije neka specifična posledica specifičnih dejstava i činilaca već pre neka vrsta bilansa.

6. U razmatranju o psihološkoj prevenciji važno je razlikovati specifično i nespecifično, kako u vezi pretnji tako i u vezi zaštite. Kao što smo već konstatovali, apstraktno gledano (na žalost ne samo apstraktno), svi su ljudi ugroženi, mada nisu svi jednako ugroženi niti su svi jednako ugroženi u pogledu psihološkog integriteta. Za sada nema načina da se organizuje efikasna opšta prevencija čovečanstva. Na nama je da ispitamo mogućnost specifične prevencije psihološkog integriteta čoveka danas.

7. Do sada smo identifikovali čitav niz oblika u kojima se ispoljava ugroženost razvoja i psihološkog integriteta. Popis tih stanja proučava psihologija, psihijatrija, socijalna patologija, sociologija i medicinska rada. Tim stanjima čiju pojavu psihološka prevencija namerava da suzbije, have se posebne struke i nauke: psihijatrija i klinička psihologija pre svih ostalih.

* Tekstovi objavljeni u ovom bloku preuzeti su sa 34. stručno-naučnog skupa psihologa SR Srbije koji je održan na Zlatiboru od 1—4. oktobra 1986. godine, pod nazivom PREVENCIJA.

** Usled odsustva tehničkog urednika u pripremi ovog bloka došlo je do greške. Tekstovi su odštampani umesto borgisom nonparel slovima. Izvinjavamo se autorima i čitaocima.

Danas teku dva paralelna i antagonistička procesa. Ona su, naravno, neravna po snazi i razmjerima, ali će njihov ishod, koji očigledno nikada ne može biti trajan i konačan, odrediti ljudsku sudbinu i danas i sutra. Naime, to su neprestana težnja socijalnih sila da odrede i gospodare sistemom ljudske »normalnosti« i istovremeni otpor, individualni otpor tom socijalnom normiranju života, tim važećim sistemima vrijednosti, suprotstavljanje spontanosti i totaliteta ljudskog u svim domenama života, ličnog i društvenog. Ovakv drugi proces treba svakako podržavati. Opća tendencija bi se morala sažeti u socijalizaciji individualiteta. Treba ga pratiti. Bit će humanom ono društvo koje sa manje konflikata i otpora prima bolest i bolesno, dakle »normalno«. Čovjek neće nikada biti zdrav i samo zdrav. Ako se bolest i bolesno ne učine i društvenim kolektivitetom, odnosno ako se ne inkorporira u socijalnu egzistenciju čovjekovu, u civilizaciju i kulturu u sistem institucija, čovjek će svagda i sve tragičnije biti suprotstavljen kolektivu i društvu. U tome je veliki smisao i ogromna šansa psihijatrije.

neuroticizam i ekstraverzija maloljetnih delinkvenata

vitomir žepinić

Psihološku podjelu tipova ličnosti na ekstraverte i introverte prvi je uveo K. G. Jung (C. G. Jung), ali je neovisno od njega istu podjelu napravio i H. I. Ajzenk (H. Y. Eysenck), dodavši ovim tipovima još neurotski i psihopatski tip ličnosti kao nezavisne kategorije. U pokušajima da u potpunosti opravda svoju tipologiju pred psihoanalitičarima, a naročito pred Freudom (Freud), Jung je isticao da postoje očigledne razlike između ovih tipova ličnosti. On to objašnjava i površnim poznavanjem psihologije ličnosti, jer su očigledne razlike između zatvorenih, teško prozirnih, plašljivih tipova, nasuprot onima koji su otvoreni, druželjubivi, često veoma vedri i ljubazni. Kasnija istraživanja, pa čak i Ajzenkova, govore o tome da je veoma teško pronaći oštru granicu između jednog ili drugog tipa ličnosti, jer je uočljivo miješanje pojedinih karakterističnih ponašanja kod svih tipova. Izrazite i stvarne razlike između pojedinih tipova ličnosti moguće je pronaći samo u ekstremnim slučajevima. Medutim to nije smetalo Ajzenku da izvrši podjelu nekih karakterističnih oblika ponašanja s obzirom na opisanu tipologiju ličnosti.

Određivanje odredenog tipa ličnosti je otežano i činjenicom da pojedina stanja (depresija, anksioznost, egocentriizam, agresivnost, itd.) utiču na odnos ličnosti prema spoljnom svijetu, što nije posledica stroge izdiferenciranosti između tipova ličnosti. Kao što je poznato veza između ličnosti i socijalne sredine ogleda se u načinu prilagođavanja. U tom procesu prilagođavanja ispoljena su dva različita oblika: jedan kod kojeg je izražena »odbrana« organizma od zahtjeva spoljne sredine, i drugi koji, zahvaljujući dobroj adaptaciji, u znatnoj mjeri određuje uspostavljanje ravnoteže u zahtjevima spoljne sredine. I sam Ajzenk je isticao problem prilagođavanja, odnosno uslovljavanja organizma. Zbog toga je on svoju podjelu tipova ličnosti najviše vezivao za odnose ličnosti prema spoljnoj sredini.

Ajzenk je isticao da je delinkvent neprilagođena ličnost. Delinkvent svoje ponašanje procjenjuje kao negativno i nastoji da ga popravi. Zbog takvog stalnog neurotskog osjećaja krivice stvara se u emocionalnim odnosima ambivalentan odnos subjekta (delinkventa) prema socijalnoj sredini. Takve osobe kod kojih je razvoj objektnih odnosa uslovio razvoj rigidnog superega i »hipertroficičan«, za subjekta najčešće nedostizan, ideal ego, patiče permanentno od osjećaja krivice, što u značajnoj mjeri utiče na razvoj njihovih karakternih osobina. Takve ličnosti ispoljavaju veliku ljubaznost u svakodnevnim kontaktima, spremnost žrtvovanja za druge, skloni su sebi da optužuju i za tuđe grijeha. Mnoge od takvih ličnosti svojoj požrtvovnosti daju neslućene dimenzije i predstavljaju istinske vrijednosti. Takav odnos prema sredini dolazi od izražaja i neposredno pred izvršenje krivičnih djela zanemaruju štetu koju nanose žrtve (silovanju prethodi nevješto udvaranje, ustupa se mjesto za sjedenje osobi kojoj će se ukrasti novčanik i sl.).

Delinkventu se ovakva ponašanja smatraju sasvim normalnim i izgledaju kao potpuno prilagođavanje prema socijalnoj sredini, jer su to opšta mjerila njegovog ponašanja. Delinkvent, čak, nastoji da sa što više osoba iz socijalne sredine stupi u što prisniji kontakt. Osnovna tendencija ovakvog ponašanja je da se izazove utisak kod onih sa kojima se saobraća i da se sopstvena ličnost prikaže što interesantnijom. Korelat tome je poslovlično izražena sugestibilnost i povodljivost za drugim licima. Ovo se naročito ispoljava kod delinkvenata za vrijeme izdržavanja kazne kada nastoje da zadobiju povjerenje vođa delinkventnih grupa zbog čega se hvalešu, pripisuju sebi krivična djela koja nisu izvršili, predimenzioniraju okolnosti pod kojima su izvršili djelo itd.

Ajzenk za neurotičnog delinkventa vezuje histerične simptome, ističući da ih karakteriše odsustvo energije, uski interesi, loše radne navike, relativno su niske inteligencije i

precjenjuju svoje vrijednosti. Henderson (Henderson) ukazuje na to da slične osobine ispoljavaju histerične osobe koje se ponašaju rezervisano, emocionalno su stidljive i sa izrazitim kontrastima u odnosima prema socijalnoj sredini. On opisuje jednu histeričnu osobu kod koje postoje želje da impresionira, stekne simpatije i blagonaklonost, ponaša se teatralno, postoji kontrast između spoljašnje stidljivosti i jakog erotskog interesovanja, nestalnost emocija i stavova, kao i često i nerealno sanjarenje. Zbog toga su brojna istraživanja vezivali i pripisivali neurotičnom delinkventu histerične simptome. Medutim, u istraživanjima koja je vršio, Ajzenk je pokušao da nađe jasnu razliku između distimije i histerije, navodeći da se ova razlika može istaći samo ako se ima na umu karakteristika ponašanja neurotičnog ekstraverta i neurotičnog introverta. Ovo mu je kasnije poslužilo da utvrdi u kolikoj mjeri je neuroticizam vezan za introverziju odnosno ekstraverziju.

Čini nam se da postoje dvije osnovne teorije neuroticizma. Tradicionalni pogled na neuroticizam koji je manje više ortodoksan i koji predstavljaju Henderson i Gilespi (Gillespie). Po njima, kod neurotskih ličnosti realnost ostaje kvalitativno nepromijenjena iako vrijednost može biti umanjena. Drugi pravac u istraživanju neuroticizma ističe dominantnost genetskih poremećaja u nastanku neuroticizma. Ajzenk ističe da jak i izrazit neuroticizam karakteriše neuravnoteženost autonomnog ili vegetativnog nervnog sistema. Zbog ove neusklađenosti u razvoju nervnog sistema, takve osobe doživljavaju podražaje iz okoline kao prijeteće i opasne ličnosti. Zbog toga takve ličnosti izbjegavaju uobičajene obrascе ponašanja i svoje ponašanje najčešće prilagođavaju vlastitim zahtjevima, zbog čega dolaze u sukob sa normama i zahtjevima koje im postavlja sredina. U cilju zadovoljenja vlastitih interesa takve ličnosti najčešće pribjegavaju delinkventnom ponašanju, smatrajući to sasvim opravdanim i u skladu sa opštim zakonitostima zadovoljenja ciljeva.

Ajzenk je ovu tvrdnju potvrdio u nekoliko istraživanja. Takođe neka druga istraživanja [Gibens (Gibbens), Bromberg (Bromberg), Kaufman (Kaufmann), Zec i dr.] su potvrdila da se među delinkventima nalazi veliki broj psihički nenormalnih lica, i to prije svega neurotičara i psihopata.

Vršeci istraživanje među delinkventima u uzorku od 80 delinkvenata i isto toliko nedelinkvenata, došao sam do sledećih rezultata:

dimenzija	kontrolna grupa	delinkventi	opis ličnosti po Ajzenku
neurotici ekstraverti	6,2%	27,9%	pokazuje simptome karakteristične konverzije, mala energija, hipohondrija, loše radne navike, niska inteligencija, siromašan rječnik, vole šale
neurotici introverti	6,2%	7,6%	anksiozni i depresivni, razdražljivi, apatični, osjetljivi, nervozni, povučeni, rječnik dobar, inteligencija visoka
neurotici ambiverti	11,3%	8,9%	niska inteligencija, slaba emocionalna kontrola, sporost misli, sugestibilni, nesocijalni, neistraživi, tupost čula i nemogućnost da se napregnu

Ostali delinkventi nisu pokazivali znake neurotičnosti. Kontrolna grupa je sastavljena od srednjoškolarca i ujednačena sa delinkventnom po socijalnom i intelektualnom kriteriju.

Prikaz rezultata u tabeli očigledno govori o postojanju razlika između delinkventne i kontrolne grupe. Kod delinkvenata je neuroticizam prisutan kod 44,4% ispitanika, dok 23,7% ispitanika kontrolne grupe pokazuje neuroticizam. Ovi pokazatelji govore i o relativno visokom procentu neuroticizma kod srednjoškolarca, što se može objasniti činjenicom da su ispitanici, s obzirom na to da su grupe ujednačene, pretežno iz razorenih porodica ili iz sredina koje im nisu mogle pružiti zadovoljavajući psihički razvoj.

Posebno je karakteristična razlika kod delinkvenata koji su izraziti ekstraverti i neurotici (27,9%). Osobine koje karakterišu takve osobe govore da njihov ponašanje dovodi do stalnih konflikata sa socijalnom sredinom zbog nemogućnosti zadovoljenja zahtjeva ličnosti. To u značajnoj mjeri treba da određuje smjer i pravac akcije u vaspitnim i kaznenim institucijama ako se želi postići zadovoljavajući efekat u resocijalizaciji delinkvenata. U toku terapijskog rada sa delinkventima neophodno je otkrivati konfliktne i druge situacije koje su doprinijele razvoju neuroticizma.

Nasledni faktori u znatnoj mjeri mogu doprinijeti razvoju neuroticizma, pogotovo ako se u djetinjstvu i ranoj adolescenciji ne izvrši korekcija tih faktora. Tako je primijećeno da slab ego, netolerantnost na frustracije, stidljivost, bojažljivost, osjećanje manje vrijednosti itd., značajno iniciraju pojavu neuroticizma kod nekih osoba. Ove osobine nisu strogo nasledne, pogotovo što se u pojedinim razvojnim fazama pravilnim vaspitnim i drugim metodama uspješno otklanjaju. Medutim, ukoliko se ne izvrši uklanjanje ovih nedostataka, oni u značajnoj mjeri utiču na kasniji razvoj ličnosti. Na razvoj ovih osobina u značajnoj mjeri utiče i autoritet roditelja, a posebno rigidan odnos. To doprinosi razvoju agresivnosti maloljetnika prema osobama iz socijalne sredine.

Neadaptiranost maloljetnika prema zahtjevima socijalne sredine u značajnoj mjeri utiče na razvoj neuroticizma. Zbog toga je neophodno kod maloljetnika koji pokazuju izrazite znake neadaptiranosti preduzimati odgovarajuće terapijske mjere kako ta neadaptiranost ne bi prelasla u konfrontaciju sa socijalnom sredinom i na taj način delinkvent postao osoba prema kojoj treba preduzeti mjere resocijalizacije. Nesigurnost, sujetnost i osjetljivost u resocijalizaciji delinkvenata direktno utiče na pojavu neuroticizma i drugih poremećaja, ponašanja kod delinkvenata. Zbog toga se terapijski rad mora usmjeravati upravo na otklanjanje poteškoća u adaptaciji.

Pored toga što delinkventi pokazuju izrazitu neurotičnost, ekstravertnost, potvrđeno je da su to osobe koje pokazuju težnju da budu sastavni dio neke grupe (u nekim slučajevima upravo to nastojanje maloljetnika odvede u delinkventnost), da budu vezani za neki »autoritet« bez straha od osude za svoje ponašanje. U mladoj ličnosti se javlja jedan specifičan odnos između socijalne sredine i psihičkog razvoja njegove ličnosti, a prije svega u razvijenoj pojedinih motiva [gregarnog, afilijativnog], jer zbog prisutnog straha od osude delinkvent se odriče pomoći koju mu eventualno ponudi neki »autoritet« iz socijalne sredine.

ske) mogućnosti tolerancije. Mnoga podjednako, ali i manje i više neurotična deca, nikada i ne stignu do psihijatrijske ustanove zbog veće mogućnosti roditelja da podnose neurotično funkcionisanje deteta. Dalje, tokom rasta i razvoja dolazi da lične ali i porodične adaptacije, pa samim tim i povećane tolerancije, na sopstvenu odnosno detetovu neurozu koja u brojnim slučajevima nalazi pozitivno procenjene, društveno prihvaćene vidove ispoljavanja. Dovoljno je da pomenemo izuzetno uspešne, ambiciozne učenike koji tako funkcionišu u skladu sa duboko neurotičnim potrebama a ne u saglasnosti sa razvojno zdravom sublimacijom. U našem uzorku nije npr. bilo nijednog deteta koje je bilo izuzetno uspešno u školi ili u nekim vanškolskim aktivnostima, a u životu ih bez sumnje ima! Uredno, čisto, vredno, ambiciozno devetogodišnje dete koje ima izuzetno razvijeno osećanje dužnosti i obaveza, koje se spremno odriče igre sa vršnjacima ili televizijske emisije da bi pripremlilo sve što je potrebno za sutrašnji školski dan, koje radije čita enciklopediju nego strip, NIJE dete koje će zabrinuti ni roditelje ni nastavnike — naprotiv! Forma njegove, za nas prepoznatljive neuroze, i porodično i društveno predstavlja veoma poželjan vid ponašanja. Kao takav će biti hvaleljen i podstican, verovatno se razviti i u opšti stil i način življenja, sve do trenutka dok unutrašnje MOHA (!) ne postane prejako i preteško za unutrašnje MOŽE i ne postane prepoznatljivo kao problem na ličnom, porodičnom pa i širem planu. Do tada tolerisani i zanemarivani simptomi kao što su npr. tikovi, sitne prisile, skučenost u emocionalnom komuniciranju itd. postaću alarmantni signali kada prerastu u generalizovanije tikove, prisilne radnje, perfekcionizmom sputanu intelektualnu (profesionalnu) efikasnost ili emocionalnu distanciranost i u odnosu na najbliže članove porodice.

Dalje, u vreme ovog drugog ispitivanja sve petnaestoro dece se nalazilo u nekoj od faza adolescentnog perioda (11; 6 — 16; 6) koji je sam po sebi dovoljno dug i dovoljno značajan period emocionalno-socijalnog razvoja, između ostalog i rađi reaktivacije događaja iz ranih razvojnih perioda, te predstavlja jedinstvenu ŠANSU i za izrastanje iz neuroze ili nalaženje saglasnosti sa sopstvenom neurozom.

Sasvim je sigurno da se sa neurozom može živeti, nekada čak i vrlo dobro, ako ona načinima na koje donosi zadovoljenje i rasterećenje nekih od bazičnih potreba ličnosti ne povlači za sobom težu emocionalnu patnju ni toj ličnosti ni njenoj sredini u meri u kojoj bi narušavala bilo sopstveni bilo integritet bliskih osoba. *Možda je zato ispravnije razmišljati o tome U ŠTA se razvija neuroza razvojnog doba nego da li se razvija ili ne razvija u neurozu odraslog doba?* Stoga se na ovom mestu nameće i pitanje: a šta će biti sa naše petnaestoro neurotične i dvadeset i petoro ne-neurotične dece za pet ili deset godina kada budu mladi ljudi, najverovatnije već dobro zakoračili u samostalni lični i profesionalni život?*

Nesumnjivo je, međutim, da ovakva prateća ispitivanja imaju svoju posebnu vrednost upravo zato što rezultate dobijene u poprečnim ispitivanjima na osnovu kojih neretko donosimo zaključke od opšteg značaja i vrednosti, podvrgavaju strožoj, realnijoj proceni, daju nam za zaključivanje više pokrića odnosno otvaraju nove probleme i postavljaju nova pitanja.

Ovo ispitivanje je izvršeno sa ciljem da bude prilog potpunijem razumevanju neurotičnih smetnji razvojnog doba kao i podstrek za dalja ispitivanja i razmišljanja ovog tipa.

Literatura

1. Berger J.: *Psihodijagnostika*, Nolit, Beograd, 1983.
2. Bojanin S.: *Neuropsihijatrija razvojnog doba*, Privredna štampa, Beograd, 1979.
3. Freud A.: *Normality and Pathology in Childhood — Assessment of development*, The Writings of Anna Freud, Vol. VI. International University Press Inc. New York, 1965.
4. Guilford, J. P.: *Osnove psihološke i pedagoške statistike*, Savremena administracija, Beograd, 1968.
5. Hutt, L. M.: *The Hutt Adaptation of the Bender-Gestalt Test*, Grune and Stratton Ltd., New York, 1935.
6. Kondić K.: *Povezanost dečjih neurotičnih smetnji sa strukturom ličnosti odnosno patologijom roditelja* (doktorska disertacija), Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 1980.
7. Kondić K.: *DST-intervju*, priručnik, Savez društava psihologa SR Srbije, Beograd, 1984.
8. Lazović V.: *Provera pouzdanosti dijagnostičkih kriterijuma odsustva neurotičnih smetnji*, (diplomski rad), Odeljenje za psihologiju, Filozofskog fakulteta, Beograd, 1982.
9. Lurie A. R.: *Osnovi neuropsihologije*, Nolit, Beograd, 1976.
10. Mutavdžić-Vukočević J.: *Provera pouzdanosti dijagnostičkih kriterijuma neuroza razvojnog doba* (diplomski rad), Odeljenje za psihologiju, Filozofskog fakulteta, Beograd, 1982.
11. Sarason, S., et al. *Anxiety in Elementary School Children*, John Wiley and Sons Inc., New York, 1960.

* U toku su pripreme za III ispitivanje s obzirom na to da je u periodu januar—juni 1987. god. tačno pet godina od II, a deset od I ispitivanja. Učinilo nam se da je tema PREVENCIJE kojoj je bio posvećen 34. stručno-naučni skup Saveza društava psihologa SR Srbije (1—4. oktobar 1986 — Zlatibor), odnosno tematski broj časopisa »Ideje«, dobar povod za objavljivanje ovog rada. (K.K., V.L., J.M.)

metodologija društvenih nauka

Danas više nema potrebe braniti društvene nauke. Neke od njih — na primer, ekonomska nauka — ne zastaju za prirodnim naukama, kako po ugledu tako i po »filozofskom statusu«. Druge, možda, nisu istovetno »filozofski opravdane«, ali su prihvaćene na univerzitetima širom sveta i razvijaju se u skladu sa sposobnostima onih koji se njima bave. To se, pre svega, odnosi na sociologiju. Čak i tamo gde donedavno nije bila prihvaćena, kao u Sovjetskom Savezu, ona počinje da se razvija, pa čak i da se smatra društveno korisnom. U tom smislu, bitka za sociologiju i društvene nauke uopšte je dobijena.

A bila je neizvesna. Na jednoj strani, težilo se njenom utapanju u istoriju. Na drugoj strani, težilo se njenom izjednačavanju s ideologijom. I to nije bilo sasvim bez osnova. Uzmimo sociologiju za primer. U početku, a i kasnije, nije bilo jasno koji je predmet ove nauke, a ni kojim metodama se služi. Po predmetu kao da se nije izdvajala od istorije; a po metodima kao da je više trebalo da služi propagiranju vrednosti nego iznošenju naučnih tvrdnji.

Sociologija je, međutim, od početka, imala izričito naučne pretenzije. Nešto elementarne istorije sociološke misli može nam pomoći da to razumemo. Bez obzira na to da li njene početke vezujemo za onoga ko je najpre usvojio i propagirao samu reč »sociologija«, za Ogista Konta, ili za neke koji su, kao Monteskje, u tradicionalna razmatranja iz političke i pravne filozofije uneli sociološki metod, jasno je da se pomeranje prema pronalaženju društvenih činilaca kojima bi se objasnile činjenice iz istorije i iz svakodnevno života vršilo radi naučnijeg pristupa društvu. U nekim slučajevima, pored očigledne potrebe, neposredno je uticao i primer prirodnih nauka. Smatralo se da nema razloga zašto ne bi mogle i društvene nauke da teže istovetnim naučnim objašnjenjima svojih predmeta. Zapravo, od početka, postojala je pretenzija da sociologija postane fizika društvenih nauka.

To je posebno vidljivo u delu verovatno najznačajnijeg i najuticajnijeg sociologa svih vremena, Emila Dirkema, koji je i pravi obnovitelj ove nauke. Iz tog razloga, mnogi nastanak sociologije vezuju za njegovo ime. I zaista, možda više nego bilo ko drugi, Dirkem je isticao naučni karakter sociologije i branio autonomiju društvenih nauka. To je činio kako prema onima koji su dokazivali da je sociologija samo jedna nova ideologija ili, čak, zbog sklonosti sledbenika Konta i Sen-Simona da stvaraju crkve, nova religija, tako i prema onima koji su smatrali da se sociologija može svesti na psihologiju. Ova druga struja, jaka kako u francuskoj tako i u engleskoj društvenoj nauci, smatrala je da baš naučni razlozi zahtevaju da se za društvene činjenice smatra da su one isto što i psihološke činjenice, samo takve da se ispoljavaju u uslovima masovnih ponašanja. Zapravo, ukoliko se o sociologiji uopšte

* Maks Veber, *Metodologija društvenih nauka*. Zagreb: Globus, 1986. Artur L. Stinčokomb, *Ekonomska sociologija*. Academic Press, 1983. Martin Šubik, *Teorija igara i društvene nauke* I-II. Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1982. i 1984.

može govoriti, kao o disciplini koja iznosi neke posebne tvrdnje o činjenicama koje posmatra, onda se radi o primenjenoj psihologiji, ili, kako se kasnije ta disciplina razvila, o socijalnoj psihologiji. Prvobitni osnivači sociologije, Kont i Spenser, nisu bili u stanju da dovoljno jasno izdvoje svoju nauku iz porodice drugih filozofskih disciplina, te je stvarni naučni razvoj, pod uticajem pozitivizma pogotovo, skoro težio da sociologiju podvede pod poseban vid psihologije — i to pod onaj deo psihologije koji se bavi racionalnijim manifestacijama ljudske prirode. U suprotstavljanju tom razvoju, Dirkem je odigrao ključnu ulogu. Danas ima mnogo nesporazuma oko određenja sociologije koje je on dao, kao i oko metodologije koju je on zagovarao. Ukratko rečeno, on je smatrao da su društveni odnosi stvari, kao i svake druge, a da je središnji vid sociološke metodologije oslanjanje na kauzalna objašnjenja. Tako posmatrano, autonomija sociologije kao da je zavisila baš od ove nesvodljivosti društvenih pojava na psihološke; drukčije rečeno, od mogućnosti da se društveni odnosi posmatraju kao uzroci kojima se objašnjavaju pojedinačna ponašanja.

Ova odbrana sociologije na izgled izdvaja društvene činjenice iz činjenica pojedinačnog ponašanja. To Dirkem nije želeo. Ipak, njegova odbrana sociologije i društvenih nauka uopšte, kao da je zahtevala da priznamo da društvo postoji na način na koji postoje i sve druge stvari — na primer, kao što postoje pojedinačni ljudi. Tako bismo bili prinudeni da kažemo da »je društvo učinilo to i to«, ne koristeći se metaforom i ne skraćujući složeni način izražavanja. Ali, očigledno je, društvo ne može da dela; delaju samo pojedinci. Zbog toga se smatralo da je Dirkem kolektivist ili sociološki realista, što se smatralo filozofski neodrživim. Takode, ako se želi izbeći kolektivističko tumačenje Dirkemove sociologije, ostaje problem nesvodljivosti društva na pojedinačna delanja. Jer, ako za osnovnu celiju društva uzmemo »društveni odnos«, onda se ne radi ni o čemu drugom nego o odnosu dvoje ili više ljudi, a tada od čitave priče o »društvu kao stvari« ne ostaje ništa.

Dirkem nije tako jednostavan, i njegova sociologija, predmetno i metodološki, nije tako lako osporiva, ali njegova tumačenja nisu bila dovoljno očigledna. On je zapravo branio autonomiju društvenih vrednosti. Nema sumnje, naime, a i u drugim naukama se to pretpostavlja, da se ljudi u društvenom delanju ne rukovode samo sopstvenim interesima, sasvim individualnim kalkulacijama ciljeva i sredstava delanja, već se oslanjaju na društveno ustanovljena pravila ponašanja. Ova pravila ne postoje na isti način na koji postoje pojedinci koji ih slede. Ona postoje samo ukoliko ih pojedinci prihvataju i slede. Međutim, ona postoje nezavisno od svakog određenog pojedinca, pa tako i od svakog skupa takvih pojedinaca. Ako ih čovek ne sledi, a svi drugi to čine, on oseća posledice svog buntovništva. Ovdje moramo bar dec kauzalne snage ovih posledica da pripisemo samim pravilima, jer uvek postoji mogućnost da se ljudi tako ponašaju da ničije buntovništvo ne dovede do sukoba. Drugim rečima kada bi društvene vrednosti zavisile samo od pojedinačnih delanja i vrednovanja u svakom datom trenutku, nikad ne bi postojala prepreka institucionalne prirode pred bilo kakvim pojedinačnim vrednovanjima — pred čovekom bi mogao da se ispreči drugi čovek, ali ne i društvena norma. Međutim, sukobi sa normama su nesumnjivi, što govori o njihovoj autonomiji, pa i o autonomiji nauke koja se bavi njihovim nastankom, održavanjem i razvojem, tj. sociologije.

Ova Dirkemova odbrana sociologije je toliko uticajna, mada ne i lako shvatljiva, da možemo da kažemo da u sociološkoj profesiji prevladuje stanovište: ili je Dirkem u pravu ili nema sociologije. Usled toga, paradoksalno deluje činjenica da je Dirkemova metodologija skoro bez ikakvog uticaja. Mnogo uticajnije su radovi Maksa Vebera, za koga se može reći da je sasvim suprotno video sociologiju. Kao što je poznato, Dirkem i Veber su pisali u isto vreme i, po svemu sudeći, bili potpuno nesvesni uzajamnog postojanja. Nema dokaza ni da je Dirkem čitao Vebera niti da je Veber čitao Dirkema. A savremena sociologija se može označiti kao spoj Dirkemove odbrane predmeta sociološke nauke i Veberove odbrane sociološke metodologije.

Najvažniji Veberovi radovi iz metodologije društvenih nauka sada su sabrani i objavljeni kod nas. No, i ranije su njegovi stavovi bili poznati, jer je uvodni deo *Privrede i društva* posvećen rasvetljavanju njegove metodologije, a i iz knjige *Protestantska etika i duh kapitalizma* može se isto

nazreti. Obe ove knjige su već ranije kod nas objavljene. Međutim, veoma je značajno da je sada objavljen ovaj izbor, jer se celovitije sagledava Veberovo metodološko stanovište. Staviše, priređivač je došao na sretnu ideju da u izbor uvrsti ne samo čuvene radove o vrednosnoj neutralnosti u društvenim naukama, već i radove koji nisu neposredno povezani sa sociološkom metodologijom, ali objašnjavaju Veberovo korišćenje sopstvene metodologije za razvijanje socioloških pojmova i za razmatranje obaveze sociološke profesije. Pored toga, ovaj izbor omogućava da se sagleda evolucija Veberovih shvatanja, od *Protestantske etike*, u vezi s kojom su napisani prvobitni metodološki članci i studije, preko *Privrede i društva*, u vezi s kojom je objavljena prvobitna verzija socioloških kategorija, pa sve do najkasnijih Veberovih preokupacija, u vezi s kojima jeste njegovo čuveno predavanje »Nauka kao poziv«. Po mom mišljenju, šteta je jedino što u ovaj izbor nije uvrštena i Veberova studija o racionalnom i iracionalnom delanju, koja predstavlja kritiku Rošera i Knisa. Odmah ću objasniti zašto tako mislim, čime ću lakše preći na prikazivanje Veberovih stanovišta.

Naime, Veberovo metodološko učenje predstavlja pokušaj sinteze Milove metodologije, neokantovstva i Mengerove ekonomske teorije. U ovom izboru, uticaji Mila i Mengeru teže će se uočiti. To u slučaju Mila i nije tako važno, jer svako ko se bude zanimao za metodologiju društvenih nauka neće moći da izbegne potrebu da Veberovo shvatanje uporedi s Milovim, budući da je ovaj drugi u stvari prvi i najuticajniji metodolog društvenih nauka. Tako će uočiti i činjenicu da se Veber veoma mnogo oslanja na Mila. Međutim, njegovu saglasnost s Mengerom neće moći tako lako da otkrije, jer se on na njega ređe poziva (u ovim člancima, ako se ne varam, uopšte se i ne poziva), a i inače njegov doprinos se najčešće zanemaruje. A to je sasvim pogrešno. Mengerov uticaj na Vebera je nesumnjivo najvažniji. I inače, Veberov napad na sledbenike istorijske škole političke ekonomije ne može drukčije ni da se razume. No, to nije, ipak, najvažnije. Najvažnije je to što se bez razumevanja Veberovog prihvatanja Mengerovih metodoloških stanovišta, odnosno Mengerove odbrane metodološkog individualizma, ne može razumeti Veberov pristup predmetu društvenih nauka i posebno predmetu sociologije. A taj predmet jeste, kako sam komentarišući Dirkema rekao, nastanak, održavanje i razvoj društvenih ustanova, tj. društvenih vrednosti i pravila ponašanja. Veber je prihvatio Mengerovo stanovište o racionalnom osnovu društvenih vrednovanja, za razliku od historicizma i tradicionalizma istorijske škole.

No, ovaj izbor veoma dobro pokazuje nešto drugo. Veberovu odbranu samostalnosti društvenih nauka i vrednosne neutralnosti. Staviše, s obzirom na to da je ovdje uvršteno i predavanje o »Nauci kao pozivu«, jasno se vidi da zalaganje za vrednosnu neutralnost Veber nije shvatao kao hladni profesionalizam. Za Vebera, vrednosno, čak strasno naučno opredeljenje neophodan je uslov za vrednosnu neutralnost naučnika. To su dve osnovne teme koje u ovom izboru naročito padaju u oči: odbrana metodološkog individualizma i vrednosno zalaganje za vrednosnu neutralnost.

U kom smislu Veber brani metodološki individualizam? Veber najpre dokazuje da društvena nauka ne može da se svede na istoriju. Historicizam je po njemu neprihvatljiv. Šta to znači? To znači jednostavno: nijedno objašnjenje koje počinje tako što glasi »istorija čini da...« ne može da se prihvati u društvenoj nauci. Istorijski razlozi ne mogu da budu konačni uzroci. Pozivanje na njih uvećava dramatičnost tumačenja, kao što daje i sjaj priči koja se želi ispričati, ali nema nikakvo naučno opravdanje. Da bi se neko objašnjenje u društvenoj nauci prihvatilo neophodno je usaglasiti ga sa određenim tumačenjem racionalnog pojedinačnog delanja. Bez toga, pozivamo se na istorijske sile, čije postojanje je sporno, a i čija sila je mistična. Tu Veber sjajno kombinuje neokantovsko načelo o ideografskoj prirodi društvenih nauka, tj. o zavisnosti istorije od događaja, a ne obrnuto, s Mengerovim tumačenjem društvenih ustanova kao racionalnih tvorevina pojedinaca i društvenih grupa. Izgledalo je, pre Vebera, da se ne može pomiriti stanovište da su društvene ustanove sredstva pojedinačnih i društvenih delanja sa shvatanjem o istorijskoj zavisnosti društvenih ustanova. Veber je pokazao da može. To je njegov najznačajniji doprinos društvenoj nauci. Njegovo konkretnije oslanjanje na neokantovski pojam »idealnih tipova« manje je sretno. Naime, društveni naučnik ne može da se oslanja samo na pojedinačne činjenice i ponašanja. On mora da se poziva na reprezentativne pojedince i pojave. To je Veber

smatrao da se postiže korišćenjem idealnih tipova. Međutim, idealni tipovi nisu prosečni pojedinci ili tipične pojave. Oni su, po analogiji s prirodnim naukama, one činjenice koje važe u idealnim uslovima. Međutim, u prirodnim naukama idealni uslovi su i najopštiji uslovi, dok je u društvenim naukama obratno. Idealni uslovi su posebni, sasvim krajnji slučajevi, pa je njihova nužnost skoro neverovatna. No, to nije i tačka s kojom Veberovo učenje stoji ili pada.

Veberovo insistiranje na vrednosnoj neutralnosti bilo je skoro još više osporavano. Veber je smatrao da društveni naučnik ne treba da društvenu nauku koristi kao sredstvo opravdavanja ili dokazivanja valjanosti bilo kojih vrednosti. To ne znači da je potrebno da se odrekne sopstvenih vrednosti. Potrebno je samo da ih brani na način na koji se one jedino mogu braniti, a ne pozivanjem na pouke društvene nauke. Uproščeno govoreći, Veberov stav o vrednosnoj neutralnosti možemo da posmatramo kao odbacivanje izreke o istoriji kao učiteljici života. Istorija je predmet nauke, a ne pedagogije, o politici i ideologiji da ne govorimo. To ne samo da ne skućava pojedinačna vrednosna opredeljenja već ih oslobađa. Čovek je vrednosno slobodan, pred istorijom a i inače.

To važi i za naučni poziv. U ovom briljantnom predavanju, Veber brani vrednosnu opredeljenost za nauku. Živeti za nauku, a ne od nje, Veberovo je geslo. Bez obzira na to što nas društvena nauka vrednosno ne uzdiže, vrednosno je uzvišeno baviti se naukom. Saznanje ima sopstvenu vrednost.

Ova Veberova metodološka učenja ušla su duboko u društvenu nauku. Jedan od najpoznatijih sledbenika Veberove metodologije i jedan od najznačajnijih metodologa sociologije, Artur Stinčkomb, objavio je novu knjigu, gde kritikuje neomarksiste i brani Veberov pristup sociologiji. Naime, metodološki individualizam se kritikuje tako što se ukazuje na činjenicu da on ne može da objasni globalne društvene činjenice. Neophodno je, smatra se, pribegavati objašnjenjima, gde će se među uzrocima pojavljivati takvi činioci kao što su »država, revolucija, klase, istorija, kao i geografska i druga određenja«. A to su činioci koji daleko nadilaze domašaj pojedinca. Stinčkomb na primerima pobija ovo stanovište. On, najpre, pokazuje da oni koji se koriste ovim kolektivističkim pojmovima pružaju potpuno nezasnovana i neobrazložena objašnjenja. Nama to može da zvuči uverljivo, ali to najčešće ne može da izdrži metodološku i činjeničnu kritiku. Potom, on pokazuje da metodološki individualizam nema nikakvih teškoća da uključi sve one činioce koji spadaju u uslove pojedinačnih delanja. On posebno razmatra ekonomske činioce, odnosno činioce koji su nezaobilazni u ekonomskoj nauci, a vezani su ne samo za ekonomske tvorevine već i za ekonomske uslove. Na primer, prirodna bogatstva utiču na razvoj trgovine. Ovo stanovište ne samo da nije u suprotnosti s metodološkim individualizmom već ga zahteva. Jer, bez racionalnog opravdanja trgovine nijedan stepen obilja je ne bi proizveo. Čovek dela u određenim uslovima i ta se činjenica u društvenim naukama ne može prenebreći. Bez čoveka koji bira, nema društvenih nauka.

Da se o čovekovom izboru može mnogo toga reći, kao i da od toga društvena nauka može samo da ima korist, može da se vidi u izuzetnim knjigama Martina Šubika. Kada su Mil, Menger i Veber razvijali i branili metodološki individualizam, teorija igara nije ni postojala. Njen razvoj se, međutim, pokazao kao jedna od najznačajnijih potvrda valjanosti ovog metodološkog stanovišta. Štaviše, i iznenađujuće, ona omogućava pomirenje Dirkemovog prividnog kolektivizma s Veberovim individualizmom. Jer, teorija igara pretpostavlja delimično samostalnu ulogu pravila ponašanja, mada ona postoje samo uz saglasnost, volju ili nevolju, onih koji se njima služe. To je upravo ono što je Dirkem smatrao, mada nije nalazio način da to jasno izrazi. A to je mogao da smatra i Veber, kada mu polemički cilj ne bi bio važniji od diskurzivnog. Svejedno, čitajući Šubikov detaljan prikaz metoda teorije igara koje se mogu koristiti u društvenim naukama, vidimo kako se naučnost društvenih nauka i, posebno, sociologije polako približava i filozofskoj opravdanosti i metodološkoj korisnosti. A tome su i Dirkem i Veber težili, i od njih nije ostala samo težnja, već i ispravna shvatanja.

Vladimir Gligorov

zagonetka omladine

Kada su pre par meseci francuski studenti izašli na ulice i primorali premijera Širaka na pregovore i kada su se u evropskim univerzitetskim centrima počeli javljati štrajkovi solidarnosti, počelo je, prvo tiho, a zatim sve glasnije da se čuje pitanje — da li je to nova 1968? Nedugo zatim, kada su španski srednjoškolci demonstracijama potražili svoja prava i kada su vesti o studentskim demonstracijama počele da stižu iz Argentine, Meksika, Koreje, Kine... ovo pitanje je već zvučalo panično.

Ovim najnovijim nemirima mladih samo se potvrđuje činjenica da poslednje decenije XX veka beleže vrlo česta i vrlo angažovana politička istupanja generacija tradicionalno dalekih politički.

Koliko ovi istupi govore o nastupu novih političkih generacija mladih, nemoguće je odgovoriti dok se prethodno ne daju odgovori na pitanja — šta je uopšte mlada generacija danas, kako je nastala i kako se menja kroz istoriju.

* * *

U knjizi prof. Anđelke Milić — »Zagonetka omladine — teorija i istorija omladinske strukture«¹ nalazimo, kako odgovore na dobar deo ovih pitanja, tako i razvijanje jednog novog, istorijsko-genetičkog i strukturalnog pristupa poimanju omladine.

Prvi odeljak ove knjige daje sistematski pregled teorijskih osmišljavanja omladine kao posebne kategorije u društvenoj nauci na Zapadu. No, pre nego što pristupa kritičkoj analizi ovih teorija, autorica daje vrlo značajno pojmovno razgraničenje između kategorija mladi i omladina:

»Pojam mladih odnosi se na skup osoba koje se nalaze u specifičnoj etapi životnog ciklusa kroz koju prolazi svaka ljudska jedinka, a koja se zove mladost ili doba odrastanja i sazrevanja. Ta etapa ima svoja bio-psihološka obeležja i uzročnike i kao takva predstavlja univerzalnu pojavu za sve pojedince i u svim društvima... Dakle, termin mladi pojmovno se odnosi na jednu prirodnu zakonitost ljudskog života i sa sociološkog stanovišta se upotrebljava i može imati značenje samo kao statistička kategorija, kao skup osoba kojima je zajedničko da se nalaze u starosnoj dobi odrastanja sazrevanja.«²

Nasuprot tome, termin omladina ima sasvim drugačiji pojmovni smisao. On upućuje na društveno-istorijske karakteristike i prirodu skupine mladih osoba:

»Po našem mišljenju, termin omladina trebalo bi rezervisati za pojavu društveno-kulturnog proizvođenja i samoproizvođenja

¹ Anđelka Milić — Zagonetka omladine — Teorija i istorija omladinske strukture, CIDID, IDIS, Beograd/Zagreb, 1986.

² Ibid, str. 16/17.

mladih kao osobne istorijske strukturalne formacije. Omladina nije samo pojava koja se objektivno luči na temelju podruštvljavanja proizvodnje i organizacije ljudskog života i ljudskih zajednica, već je to i pojava samoprodukcije jedne ljudske skupine na temelju kolektivnog traganja za okvirima identifikacije i stvaranja personalnog identiteta pojedinaca koji je čine».³

U svjetlu ovih pojmovnih razgraničenja autorica prilazi analizi značajnog dela najvažnije novije literature (od šezdesetih do početka osamdesetih godina) koja se bavi problematikom omladine i njenog mesta i uloge u savremenom svetu. Četiri dela prvog odeljka analiziraju četiri gurpe teorijskih orijentacija u sociologiji omladine do kojih se došlo na osnovu posebne klasifikacijske šeme. Prva ravan te šeme odnosi se na distinkciju između pojnova mladi i omladina i autorica je tretira kao vodoravnu osu. Vertikalna osa odnosi se na razliku između statističkog i dinamičkog pristupa omladini tj. razliku između posmatranja omladine kao starosne gurpe i kao stalne obnove društva novim generacijama. Na temelju ovih kriterija izdvajaju se četiri gurpe teorijskih stanovišta: 1. teorija o mladima kao skupini u prelaznoj društvenoj ulozi i položaju; 2. teorija o omladini kao specifičnoj društvenoj grupi (u okviru koje se analiziraju teze o omladini kao starosnoj grupi, kao obliku podkulturnog grupisanja i kao »novoj klasi«); 3. teorija o unutargeneracijskom životnom ciklusu (u okviru koje se prikazuju shvatanja o generaciji kao životnom ciklusu, genealoškim generacijama i teorije o sukobu generacija); i 4. teorije o međugeneracijskim odnosima i socijalnim ili političkim generacijama (gde se analiziraju teorije o kohornim grupama, političkim generacijama i generacijskim pokretima).

Iz kritičke rekonstrukcije ovih teorijskih stanovišta autorica izvodi zaključke koji čine polaznu osnovu njenog vlastitog sagledavanja problematike omladine, izloženog u drugom odeljku knjige.

Kroz ukazivanje na istorijski razvoj odnosa prema deci i omladini, autorica pokazuje da omladina nastaje kao istorijska posledica kapitalističkog načina proizvodnje i da je bitno određena klasnim karakterom građanskog društva. Razvoj omladine kao nove društvene strukture koja u stvari znači »konstituisanje jednoobrazovne »matrice« odrastanja pojedinaca u savremenom društvu»⁴ imao je nekoliko etapa: 1. etapa »malog čoveka«; 2. etapa »mladog čoveka«; 3. etapa »dvoklasnog obrasca odrastanja i 4. etapa »popštavanja« tj. konačnog uspostavljanja omladine kao posebne strukture.

Sagledavajući ulogu porodice i škole u okviru kojih se odvija odrastanje i pripremanje za preuzimanje uloge odraslih, autorica analizira prostore slobode koji su omogućavali ili uskraćivali individualizaciju mladih, ističući klasni karakter obrasca odrastanja.

»U tom... procesu konstituisanja omladine i diferenciranja školskog sistema kao posebnog institucionalnog sistema najočljivije u ovom periodu jeste da se i jedno i drugo pojavljuju kao stvarnost življenja i odrastanja samo za jedan i to manji deo mladih ljudi u društvu... rezervisani su samo za deo mladih pripadnika vladajuće klase... Najveći deo mladih iz naroda, ko ga čine radnici, seljaci, sitne zanatlije, mali trgovci, nameštenci u državnim službama, te sirotinja i lumpenproletariat, ne učestvuju ni u omladini, ni u školskom sistemu, ili to čine samo delimično i neredovno».⁵

Tek ubrzan tehnički progres sa povećanom socijalizacijom i birokratskom racionalizacijom kapitalističkog sistema koji ne trpi članove društva koji ne poseduju dovoljno stalno novih znanja, donosi promene u statusu mladih — poopštavajući obrazac odrastanja.

»Poopštavanje mladalačkog statusa najpre znači društvenu legitimaciju i uvažavanje posebnosti mladalačkog doba bez obzira na socijalne, klasne, rasne, nacionalne i druge karakteristike i obeležja mladih ljudi kao pojedinaca».⁶

Ovo poopštavanje, međutim, ne ukida razlike koje u okviru ovih karakteristika već postoje, ono umesto toga propisuje jedinstven obrazac odrastanja za sve mlade, ostavljajući ih i dalje u neravnomernom položaju, kako međusobno — unutar posebnih segmenata, tako i prema društvu.

Oslabađanje od autoriteta porodice i škole mase mladih koji ostaju u alimentiranom položaju u odnosu na roditelje i društvo jeste rezultiralo snažnim kreativnim delovanjem u kulturi, ali ta sloboda je bila prividna jer je ostala u okvirima omladinskog rezervata, a ta kultura je, čak i kao podkultura, bila vrlo brzo prerađena u prihvatljive oblike i postala deo životnog stila ne samo mladih.

Naglašavajući da poopštavanje obrasca odrastanja donosi »obema klasama i njihovom podmlatku podvlašćivanje sa ciljem stavljanja pod neposrednu kontrolu i upotrebu od starne proizvodno kapitalističkog sistema»⁷ da su mladi izolovani od ostalih delova društvene strukture i da ta izolacija otvara prostor svakovrsnoj manipulaciji i ideologizaciji autorica zaključuje da izopštenost mladih iz ostalih strukturalnih segmenata društva mora radati potrebu imanentne aktivnosti mladih, i to aktivnosti jedne posebne vrste, izgrađivanju vlastitog identiteta.

»U društvenoj situaciji koja ne dozvoljava automatsko identifikovanje kroz učešće u tradicijskoj praksi, ali čini sve težim dolaženje do identiteta putem identifikacije sa poznatim i personalizovanim reprezentivama autoritarnih struktura, proces identifikacije postaje sve neizvesniji. U tim okolnostima, traganje za identitetom, koje predstavlja lični problem svake mlade individue, postaje društveni problem omladine».⁸

Aktuelnost ove potrebe jezgrovito iskazane u studentskom buntu 1968. godine kroz parolu: »Lično postaje političko«, ogleda se u samosvesti novih društvenih pokreta koji stupaju na scenu savremenog sveta početkom ove decenije. I mada ti pokreti nisu isključivo, pa ni pretežno omladinski, oni predstavljaju predivnu šansu za »proces ukidanja omladine kao istorijske objektivizacije... kroz dosledno uključivanje mladih kao ravnopravnih učesnika u društvenom kretanju kojim se menja i stvara istorija».⁹

* * *

Analiza omladinske strukture u ovom radu (čije je vrlo kratko, završno poglavlje posvećeno omladini u jugoslovenskom društvu) predstavlja značajan korak napred u razvijanju još uvek slabih teorijskih osnova jugoslovenske sociologije omladine, pružajući kako pregled teorija o omladini kakav do sada kod nas nije prikazan, tako i ustanovljujući jedan nov i argumentovano utemeljen pristup izučavanju ove problematike.

Dubravka Žarkov

³ Ibid, str. 17.

⁴ Ibid, str. 78.

⁵ Ibid, str. 91.

⁶ Ibid, str. 96.

⁷ Ibid, str. 110.

⁸ Ibid, str. 114.

⁹ Ibid, str. 114.

skj, kriza, demokratija

Pisati o položaju Saveza komunista Jugoslavije u periodu produbljenja društvene krize u Jugoslaviji, istraživati učinke krize na partijsku praksu je složen zadatak koji zahteva temeljno poznavanje jugoslovenskog društva i, posebno, unutrašnjih odnosa u samoj partiji.* Istraživanje koje je sveobuhvatno postavlja niz objektivnih teškoća, a pred istraživača se posebno postavljaju teškoće subjektivnog karaktera, jer je i on objekat na koga utiče proces (kriza) koji posmatra. Svi mi, kao građani jugoslovenskog društva izloženi smo delovanju krize, a njene ekonomske i socijalne posledice utiču na našu svest i odnos prema praksi. Istraživač ima odgovoran zadatak da saopšti rezultate istraživanja i obavezu da saopšti objektivne nalaze o društvu do kojih je došao, pri čemu se i sam suočava sa nizom nerazrešenih dilema. Vladimir Goati se već više godina bavio istraživanjem Saveza komunista od regionalnih do, zasad jedinog opštejugoslovenskog, istraživanja »Svest i angažovanost članova Saveza komunista« (1982. godine). Sa razlogom se od takvog istraživača očekuje izricanje celovitih i kompetentnih ocena, posebno i zbog toga što opredeljenje za istraživanje partije korespondira sa njegovim poznavanjem tehnika i metoda ispitivanja javnog mnjenja, čijim se istraživanjem bavio više godina.

U studiji *SKJ, kriza, demokratija* otvoreno je više pitanja koja su suštinska sa stanovišta rešavanja aktuelnih društvenih problema: kriza i perspektive njenog rešavanja (str. 18—30), SKJ i interesi (str. 31—55), SKJ u političkom sistemu (str. 56—71), pitanje interne demokratije u SKJ (str. 72—90). Poglavlja od VII do X sadrže razmatranje odnosa unutar partije, sa naglaskom odnosa između rukovodstva i članova, kao i analizu idejno-političkih razlika i distribucije uticaja između članstva: idejna opredeljenja članova (str. 107—124), angažovanje članova (str. 125—139), distribucija moći u članstvu (str. 140—152). Završno poglavlje sadrži analizu dosadašnjih istraživanja SKJ, koja ima niz zanimljivih metodoloških i teorijskih kritičkih napomena, na koje treba da obrate pažnju ne samo istraživači, već i oni čitaoci kojima je stalo do sagledavanja današnje političke prakse jugoslovenskog društva.

Autor ukazuje na teškoću objektivnog i odgovornog istraživanja društvenih procesa koji su u toku — što je, teorijskim jezikom rečeno, slučaj sa postojećom društvenom krizom u Jugoslaviji. Taj proces traje više godina i još nije završen. Istovremeno, kao istraživač nastoji da objasni uzroke i moguće rešenje krize, sa stanovišta delatnosti partije koja, po Statutu usvojenom 1958. godine i Ustavu SFRJ iz 1974. ima vodeću ulogu i odgovornost za razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije. Naravno da sva pitanja koja su veoma važna za ocenu delovanja SKJ nisu mogla biti razmatrana u jednoj monografiji. Izostavljeno je veoma važno pitanje međunacionalnih odnosa i delovanje iredente na Kosovu. Ovo je utoliko važnije što je posle početka ekonomske krize i devalvacije vrednosti dinara (1980) to bio pokazatelj duboke društvene krize. O suštini krize autor daje sledeću ocenu: »Svest o krizi danas je široko prodrla o čemu ubedljivo svedoči dramatična konstatacija izneta u Predlogu zaključaka CK SKJ o ostvarivanju vodeće uloge SKJ i jačanju njegovog idejnog i akcionog jedinstva« (juli 1984): »U razvoju socijalističkog samoupravljanja došli smo do raskršća na kome se opredeljuje dalja sudbina, sadržaj i mogućnost socijalističkog samoupravljanja« (str. 18). Jugoslovensko društvo, posle duže faze razvoja, početkom osamdesetih godina je postalo stagnantno, da bi se stagnacija pretvorila u veoma ozbiljno zaostajanje u odnosu na evropske države, kako na ekonomskom tako i na socijalnom planu, a uz to je primetan nedostatak kolektivne volje da se ostvari privredna i društvena reforma. Zapravo, proširujući problem kojim se studija bavi, postavlja se pitanje socijalne raslojenosti i socijalnog interesa za društvene promene. Budući da neki društveni slojevi poseduju takvu koncentraciju moći da ne žele promene i stvarno ih ometaju, dok durgi pripadaju svetu materijalne oskudice u kojem borba za materi-

* Dr Vladimir Goati: *SKJ, kriza, demokratija*. Teškoće političke avangarde danas. — Zagreb, CDD (Političke teme, Biblioteka suvremene političke misli Velika edicija), 1986, str. 161.

estetika i duh »lepenskog vira«

Povodom poslednje izložbe slika Milića Stankovića u briselskoj galeriji Aiber L i beogradskoj galeriji Kulturnog centra neophodno je ukazati na neke bitne estetske domete slikarevog stvaralaštva!

Ovaj, pozni ciklus od dvadeset devet izloženih slika, brižljivo i do perfekcije tehnički oblikovan, pretpostavlja izuzetan kulturni događaj sezone u nas.

Čudesni slikar, osobenog estetskog izraza, ovoga puta nas još dublje uvodi u sazvežđe neistraženog i tajanstvenog. Mitski simboli i prepoznatljiv etnografski korpus, specifične iracionalne interpretacije, odlika su Stankovićeve ekstravagantnosti koja nije čivijaška i lokalna kako to tvrde neki likovni kritičari (Markuš, Kusovac), jer izvire iz univerzalnih i stvaralačkih tokova umetnosti koja nije deljiva i svodiva na lokalno i balkansko. Slikareva estetika je u funkciji univerzalnog, jer je građena složenim sintetičkim postupkom na fonu opšteg, a ne usko folklornog i regionalnog.

Slika (»Zlatni konji Etrurije u pratnji za Radovanom i Desankom«), višeslojne-složene estetske strukture, koja predstavlja vrhunac umetnikovog stvaralaštva, sa krilatim, anđeoskim konjima koji prate »usnule« roditelje slikara i predmete kao deo mita i tradicije, ali i onog anđeoskog i najčistijeg u sveopštoj čovekovoj istoriji uvodi nas u svet najdubljeg metafizičkog poniranja, ali i večnog trajanja, jer brzo, poput smrti nestaje »tama« »usnulih« mudraca, a iza lunarnog plavetnila, iz kosmičkih, ljubičastih dubina, meteor-ski dolazi novi embrionalni život da produži večno trajanje istog.

Kontroverzni likovni stvaralac, koga belgijski kritičar Alen Vire naziva Dalijem Istoka, zaokupljen je slikanjem mitologije i praistorijskog rituala. Njegove slike, sa motivima skulpture Lepenskog Vira, asociraju na tragično nestajanje visokorazvijene dunavske civilizacije pre osam milenijuma. Ribolike glave, utemeljene u istorijsko biće ovoga podneblja, sa očima uronjenim u beznađe i »pogledima« izgubljenim u kosmičkom beskraju opominjuće prete!

Glave sa Lepenskog Vira, uočljivo primetne na opustelom i mističnom pejzažu zastrašujuće prete novom apokalipsom, slično onoj koja je zadesila Maje, Hazare i razvijenu kulturu Lepenskog Vira. Maštoviti slikar, kombinacijom »iščezlih« i sadašnjih motiva uspostavlja istorijski kontinuitet dovodeći u dodir prošlo i sadašnje. Strah za sudbinu sadašnje civilizacije uočljivo je primetan. I, zaista, možda je fatumski kraj ove, protivurečne i dezintegrisane kulture isti kao i onih davno iščezlih!

Slikom »Kosmički praroditelji pred Heraklovim Stupovima« Milić Stanković zadire u neki, nama nepoznat mistični — »paralelni« svet. Statična priroda se vinula prema nebesima, ali i poneka glava sa Lepenskog Vira, začuđujuće počinje da levitira u prostoru.

Svi predmeti odlazeći sa Zemlje pohitali su prema nepoznatom, jer je tajna ove i prošlih civilizacija, prema slikarevom »otkrovenju«, ipak ispisana negde u kosmičkom beskraju. Magične figure, odvojene od svoje matice, a raspete među zvezdama tragaju za svojom suštinom.

Balvani, sita, vretena, čardaci, ali i ljudska tela postaju sićušne i u senkama nebeskih tela, tek naziruće figure. Ovo, proročko estetsko oblikovanje je sastavni deo novog likovnog istraživanja Milića od Mačve. Ali, ovde se ne radi o novoj metamorfozi, već o prevladanom nadrealizmu.

Nepriistrasni kritičar mora priznati da se Milić Stanković (slikar iz kruga likovnih stvaralaca nekada okupljenih oko »Medijale«) ovom serijom slika koju karakteriše rafinirana estetika, fascinantna metafora, izražajna čistota i transcendentno razmišljanje svrstava u osobene i značajne slikare naše epohe!

Dragan Popović

sposobnost partije iskazuju se i putem poverenja koje članstvo daje svom rukovodstvu.

Statičnost jugoslovenskog društva sredinom osamdesetih godina je i posledica (objektivna i subjektivna) delovanja Saveza komunista, koji nema dovoljno snage da se idejno, kadrovski i generacijski obnovi. Autor precizno klasifikuje različite interese unutar SKJ koji su samo deo problema, jer najveća teškoća je u zameni klasnog principa nacionalnim i podela organizacije po republikama kao nosiocima nacionalnih interesa. Federalizacija partije bitno je uticala na slabljenje akcione sposobnosti i idejnog jedinstva Saveza komunista. Jednostavnije rečeno, promena koju očekuje većina članstva je jedinstvena partija koja zastupa jedinstveni jugoslovenski interes, obnavljanje ideja i metoda rada. Autor zaključuje: »U stvarnosti, međutim, programski i ustavni postulati ne ostvaruju se u dovoljnoj meri: umesto dominacije radničko-klasnih interesa, u praksi prevladavaju interesi slojeva vezanih za vlast i hijerarhijsku organizaciju rada« (str. 37). Odsustvo političke dinamike i uspešnog delovanja SKJ izazivalo je promene u stavovima članstva, pri čemu je izrazito pomeranje od demokratskih ka autoritarnim odnosima i rešenjima. U poglavlju »SKJ u političkom sistemu« Goati ukazuje na rezultate empirijskog istraživanja sprovedenog 1982. godine, u kojem je 10% ispitanika-članova Saveza komunista izjavilo »da SKJ treba da preuzme u svoje ruke upravljanje društvenim poslovima« (str. 61). Porast birokratsko-unitalnih i hijerarhijskih odnosa mogao se očekivati, s obzirom na neprevladane ostatke idejnog dogmatizma i stepen političke kulture i političke svesti u sastavu partijskog članstva, ali i celokupnom društvu. Tendencija jačanja autoritarnosti bila je očekivana ukoliko se kriza produbljuje a problemi ostaju nerešeni.

Studiju Vladimira Goatija treba čitati kao doprinos aktuelnoj diskusiji o pravicima rešavanja krize jugoslovenskog društva. Autor pregnantno, veoma kvalifikovano i argumentovano ukazuje na slabe tačke i žarišta krize, sa ciljem da ukaže na mogućnosti rešavanja problema. Stoga smatramo da je važan njegov zaključak o suštini uloge i delovanja SKJ: »Bogatstvo teorijskog promišljanja o revolucionarnoj partiji koja još nije osvojila političku vlast, koja nije izvršila taj deo istorijskog zadatka, sugestivno utiče na opredeljenje i kad je reč o Savezu komunista Jugoslavije u savremenim uslovima (...). Delovanje tih stereotipa možemo, na primer, uočiti u tekstovima u kojima se najčešće naglašava isključivo potreba da Savez komunista Jugoslavije deluje kao snaga revolucionarne promene — što je sasvim istinito — ali se pri tom zaboravlja da on, u nekim aspektima, mora biti i snaga konsolidacije, osiguravanja već ostvarenih progresivnih društvenih promena« (str. 157). Autor kritički razmatra slabosti Saveza komunista Jugoslavije, sa osnovnom metodološkom optimističkom opredeljenošću. Međutim, u praksi ima veoma malo razloga za optimizam; za razliku od rukovodstva KPSS koje je preduzelo dugoročne mere u cilju realizovanja privrednih i društvenih reformi, Savez komunista deklarativno se zalaže za tehnološki razvoj, a u praksi ne uspeva da ostvari centralizaciju tržišta i jedinstven pravni sistem kao uslove izlaska iz krize.

Studija Vladimira Goatija SKJ, kriza, demokratija je podsticajna time što otvara niz pitanja za raspravu. Pravi način na koji treba da bude razmotrena je javna rasprava u kojoj bi se suočila različita gledišta i detaljnije osvetlili autorovi stavovi izneti u knjizi.

Dubravka Stajić

* Povodom izložbe slika Milića od Mačve — »Lepenski Vir«

jalni opstanak ukida angažovan politički odnos prema društvenoj krizi; problem sa kojim se suočava i SKJ i veći deo društva je u tome što kriza može da se rešava jedino političkim sredstvima, a za takva rešenja velika većina stanovništva, iz svih društvenih slojeva, nije spremna. Partija avangarde ima zadatak da u toj složenoj situaciji definiše sopstvene ciljeve i taktiku u skladu sa zahtevima aktuelnih problema. Ako se takva partija iscrpljuje u ciljevima označenim pre više decenija u Programu, opada i mogućnost za promene. Autor o ovom problemu kaže: »Partija koja nastoji da bude avangarda u društvu koje se dinamično i konfliktno razvija — kao što je slučaj sa našim — mora biti u stanju da permanentno pronalazi najadekvatnija rešenja za različite izazove heterogene prakse. Da ta rešenja ne bi bila samo puki refleksi, u stvari diktat društvene empirije, nego da bi vodila oživotvorenju strateških ciljeva avangardne partije neophodno je da ih prožima jedinstvena inspiracija, da se u njima bez teškoća vidi crvena nit« (str. 14). Međutim, ovde se i nalazi najveća teškoća u rešavanju krize. Pojedine autore tvrdnje imaju konotaciju teorijskog i metodskog optimizma, kao na primer »prostor za demokratski dijalog u našoj zemlji je danas širi nego ranije« — ne ulazeći u tačnost ove ocene, smatramo da je broj veoma složenih problema sa kojima se suočava jugoslovensko društvo, pre svega ekonomskih, toliko velik, da sloboda dijaloga sama po sebi predstavlja veoma apstraktan rezultat ako nedostaju stvarna sredstva (finansijska, operativna i druga) za realizovanje predloga. Za potpunije razumevanje stavova autora potrebno je prihvatiti njegovu sopstvenu kritičku distancu: »Stranice koje slede mogu biti shvaćene i kao pledoaje za debatu pa i kao 'doliivanje ulja na vatru' kritičke i nadajmo se plodne rasprave o Savezu komunista Jugoslavije« (str. 16).

U oceni ekonomske krize Vladimir Goati uglavnom prihvata stanovišta drugih jugoslovenskih autora: »Od početka osamdesetih godina stopa inflacije je izuzetno visoka, a od 1978. otpočeo je trend opadanja realnih ličnih dohodaka« (str. 20). Među ostalim ocenama, zapazili smo jedan veoma uopšten zaključak koji smatramo i netačnim, te ga navodimo u celini: »U nas od rata naovamo nikada nije postojala autonomija ekonomije u odnosu na politiku, nego se jedino moglo govoriti o izvesnoj većoj ili manjoj margini slobode ekonomskih subjekata u donošenju mikro odluka« (str. 21). Ovakav zaključak nije u celini tačan, jer je u prvom razdoblju posleratnog razvoja, zbog potreba industrijalizacije bilo neophodno, i jedino moguće rešenje, administrativno upravljanje privredom. Ovo treba naglasiti u svrhu istinitog poznavanja osnovnih činjenica iz jugoslovenske prakse, kao i u svrhu tačnog upoznavanja mlađih generacija sa prvim godina posleratnog razvoja jugoslovenskog društva; da se retroaktivno ne bi osporavali veliki napori u industrijalizaciji zemlje, treba podsetiti da je centralistička privreda bila onaj model koji je u prvoj fazi razvoja privrede omogućio izgradnju kapitalnih objekata, i da je tek nakon te faze i decentralizacije odlučivanja moguće postavljati pitanje opravdanosti upravljanja privredom pomoću političkih instrumenata, da li je postojala opravdanost političkih intervencija i u kojoj meri. S tim u vezi, treba precizno diferencirati pitanje političke decentralizacije od ekonomske dezintegracije. Iako je, što ne treba posebno obrazlagati, jugoslovenski federalizam zasnovan na većem stepenu decentralizacije od federalizma u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, jedinstvo privrede mora biti ostvareno, jer je autarkičnost privrede ugradila svoju veoma visoku cenu u stopu inflacije u Jugoslaviji. Dezintegracija tržišta pojačana je intervencijama društveno-političkih zajednica, koje su preuzele ulogu države i funkcije u finansijskoj sferi. Ovakvi zahvati od strane opština nespojivi su sa pravnom praksom i finansijskim propisima modernih država, u kojima postoji težnja ka centralizaciji posebno u ekonomskoj i finansijskoj sferi, posebno u vođenju poreske politike. Sve ove činjenice autor navodi neposredno ili se poziva na osnovne partijske dokumente koji se u praksi realizuju. Ekonomska integracija i koordinacija delatnosti svih privrednih subjekata je nužnost u cilju omogućenja razvoja jugoslovenske privrede. Razumljivo da i za atomizovane privrede stoje atomizovani interesi i čuvanje stečenih privilegija, što autor ne eksplicira kao poseban problem, već procenjuje sa stanovišta opeartivnosti SKJ kao nosioca i odgovorne organizacije za sprovođenje svih političkih aktivnosti u Jugoslaviji. Goati se bavi socijalnom dinamikom, posebno unutargrupnim konfliktima, kao posledici krize celokupnog društva. On ipak nije ukazao na uzroke birokratizacije i otuđenosti partijskog rukovodstva kao doprinos slabljenju ugleda i uticaja partije. Idejna i akciona